

גיליון מס' 11
חודך 2011
ת ש ע " א

סוגיות
חברתיות
בישראל

כתב-עת לנושאי חברה

המרכז
האוניברסיטאי
אריאל בשומרון

החוג לסוציולוגיה-אנתרופולוגיה

החוג לסוציולוגיה-
אנתרופולוגיה
המרכז
האוניברסיטאי
אריאל בשומרון

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

סוגיות
הברטיות
בישראל
כתב-עת לנושאי חברה

עורך ראשי:
פרופ' זן סואן,
המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

מערכת אקדמית:
ד"ר משה לוי, עורך משנה, המרכז האוניברסיטאי
אריאל בשומרון; ד"ר אביטל לאופר, המכללה
האקדמית נתניה; ד"ר נסים ליאון, אוניברסיטת
בר-אילן; ד"ר סמדר נוי, המכללה האקדמית
אשקלון;

מועצת המערכת:
פרופ' איתן אלעד,
המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

פרופ' אליעזר בן רפאל,
אוני' תל אביב

פרופ' שרה גורי-רוזנבליט,
האוני' הפתוחה

פרופ' יונה גיזבורג,
אוני' בר-אילן

ד"ר ניצה דויזוביץ,
המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

פרופ' רן חרמש,
המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

ואוני' בן-גוריון בעגב
פרופ' אוריאל לויתן,
אוני' חיפה

פרופ' נוח מילגרם,
המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

ואוני' תל-אביב
פרופ' זהבה סולזמן,
אוני' תל-אביב

פרופ' סוזן סרד,
אוניברסיטת סאפוק, בוסטון

פרופ' חוה עציוני-הלוי
אוני' בר-אילן

פרופ' אבי קירשנבאום,
הטכניון

פרופ' ניסן רובין,
אוני' בר-אילן

פרופ' יצחק שניל,
אוניברסיטת תל-אביב

עורך לשוני: אלי זברהמי
עורכת לשונית אנגלית: רינה הוכמן

זוא"ל: soen@macam.ac.il
d.nitzza@ariel.ac.il
moshele@ariel.ac.il

עיצוב כריכה: סטודיו עידית ינובסקי
עריכה גרפית: שיר רן

כתובת המערכת:
החוג לסוציולוגיה-
אנתרופולוגיה
המרכז האוניברסיטאי
אריאל בשומרון
44837

טל: 03-9066103
פקס: 03-6473432

הנחיות להגשת כתבי יד לפרסום בסוגיות חברתיות בישראל

- ◀ למאמרים הכתובים עברית יש לצרף תקציר באנגלית, ולמאמרים הכתובים אנגלית יש לצרף תקציר בעברית. התקציר יהיה בהיקף של 200-300 מילים. אין המערכת מתרגמת תקצירים!
 - ◀ לכל מאמר יש לצרף 5-6 מילות מפתח, המצביעות על הנושאים העיקריים שיידונו במאמר.
 - ◀ המאמר עצמו יהיה בהיקף של 5,000-9,000 מילים, בכלל זה גם המקורות.
 - ◀ את המאמרים יש להקליד בפונט Times New Roman 12.
 - ◀ יש להעבירם במייל עפ"י כתובות המייל המופיעות בראש הגיליון, ולבקש אישור על קבלתם.
 - ◀ כללי הכתיבה והאיזכור החלים על המאמרים הם כללי ה-APA. ניתן לדלות אותם מאתר הנחיות הכתיבה של כתב העת מגמות באינטרנט או במישרין מאתר ה-APA.
 - ◀ הערות שוליים של המחבר לא יוכנסו בשולי העמוד, אלא יקובצו בסיפרור רץ בסוף המאמר.
 - ◀ כל המאמרים יועברו לקוראים חיצוניים לשיפוט.
-

4	■ דבר העורך
	■ אשכול מאמרים מיוחד: עקירה והשלכותיה - פינוי חבל קטיף וצפון השומרון
6	■ יצחק שגל
	על ההינתקות מחבל קטיף ומצפון השומרון: ניתוח היבטים שונים של עקירה, זהות, תסמיני מצוקה, ועוד (מבוא לאשכול)
8	■ שמואל שמאי, שרה ארנון, נדיה לוזון ויצחק שגל
	מרכיבי הקשר למקום - בין עקירה לשתילה, בין נוף לקהילתיות, בין בית לאזור
41	■ יצחק שגל, מולי להב, שרה ארנון, נדיה לוזון, קרן קולך ושמואל שמאי
	אבל ותסמיני מצוקה טראומטיים בתגובה לאובדן מקום: המקרה של המפונים מרצועת עזה
70	■ שרה ארנון, נדיה לוזון, שמואל שמאי ויצחק שגל
	הגירה קהילתית מול הגירה פרטנית: עקורי חבל עזה וצפון השומרון
119	■ נדיה לוזון, יצחק שגל, שמואל שמאי ושרה ארנון
	השפעת פינוי ממקום יישוב על תהליכי זהות אצל מפוני חבל עזה וצפון השומרון
	■ מאמרים אחרים
145	■ יובב עשת ויוסי לב
	התמודדות העורף האזרחי עם מצוקות המלחמה - הון חברתי וחוסן חברתי
159	■ אביגיל מור
	הטרדה מינית במקום העבודה: שיעוריה, מאפייניה ותפישות מגדריות ביחס אליה
185	■ דן סואן וורד נאמן-חביב
	קול המון ברעו: ניתוח תוכן של דיווחי עיתונות ותגובות מימין ומשמאל על סוגיות מפתח של רמת חיים ורווחה חברתית
212	■ דברים בשם אומרם
	גדעון מ. קרסל: קצות ציר אורך בישראל: מקרי הגליל והנגב
220	■ זרקור אל ספרים חדשים
238	■ על המחברים
I	■ תקצירים בלשון האנגלית

דבר העורך

כרך זה פותח את השנה השישית להופעת כתב העת. הוא מחזיק אשכול של ארבעה מאמרים על מפוני גוש קטיף במלאות חמש שנים לנסיגה החד-צדדית מחבל זה; שלושה מאמרים אחרים העוסקים בנושאים שונים שעניינם המציאות הישראלית; ורשימה אחת תחת הכותרת דברים בשם אומרם, הפותחת לראשונה מדור שנועד לדברי פרשנות ותגובה על אירועים כאלה או אחרים שיש להם השלכה על החברה הישראלית.

אשכול המאמרים על מפוני חבל קטיף נערך על-ידי פרופ' יצחק שגל, שגם יזם את הכללת החומר בגיליון זה במלאות חמש שנים לפינוי. הם מסכמים עבודת מחקר במימון משרד המדע על-ידי צוות חוקרים בינדיסציפלינרי, שבראשו עמדו פרופ' יצחק שגל ופרופ' שמואל שמאי. הפינוי הכפוי הייה חוויה טראומטית לאלפי המתיישבים הנוגעים בדבר. המחקר שעליו מבוססים המאמרים לא עסק בהיבטיו הפוליטיים או הביטחוניים של הפינוי. הוא התמקד בהיבטים הסוציולוגיים והפסיכולוגיים שלו. ומבחינה זו עשוי להיות עניין רב בניתוחים גם לאנשי מקצוע שאינם ישראלים. לקחי הממצאים חורגים מגבולה הצר של ישראל.

ארבעת המאמרים הם מרכיבי הקשר למקום - בין עקירה לשתילה, בין גוף לקהילתיות, בין בית לאזור, פרי עטם של ש. שמאי, ש. ארנון, נ. לוזון וי. שגל; אבל ותסמיני מצוקה טראומטיים בתגובה לאובדן מקום: המקרה של המפונים מרצועת עזה, פרי עטם של י. שגל, מ. להב, ש. ארנון, נ. לוזון, ק. קולן וש. שמאי; הגירה קהילתית מול הגירה פרטנית: עקורי חבל עזה וצפון השומרון, פרי עטם של ש. ארנון, נ. לוזון, ש. שמאי וי. שגל; ואחרון-אחרון - השפעת פינוי ממקום יישוב על תהליכי זהות אצל מפוני חבל עזה וצפון השומרון, פרי עטם של נ. לוזון, י. שגל, ש. שמאי וש. ארנון.

תוכנם ועניינם של מאמרים אלה שבאשכול נסקרים על-ידי יצחק שגל בהקדמה שכתב להם. כאמור כולל כרך זה שלושה מאמרים נוספים. מאמרם של י. עשת וי. לב, התמודדות העורף האזרחי עם מצוקות מלחמה - הון חברתי וחוסן חברתי מתמקד בהשפעת ההון החברתי על החוסן החברתי, ונשען על מימצאי מחקר שנערך בקרב תושבי צפת לאחר מלחמת לבנון השנייה. מסקנתם החד-משמעית של הכותבים היא ששלושת מימדי ההון החברתי - אמון בינאישי, רשת הקשרים והסולידריות הקבוצתית - מנבאים את רמת החוסן החברתי. למסקנה זו נודעת חשיבות לרגל מצבה הייחודי של המדינה.

מאמרה של א. מור, הטרדה מינית במקום העבודה: שיעוריה, מאפייניה ותפישות מגדריות ביחס אליה, הוא בעל חשיבות אקטואלית הן בשל האירועים המחפירים בבית הנשיא קצב, לגביהם אמר בית המשפט המחוזי בת"א את דברו מקץ דיונים של ארבע שנים; והן בשל העובדה שבשנת 2010 חלה (לדברי אגף המשמעת בנציבות שרות המדינה) עלייה של 40% (!) במספר התלונות

על הטרדה מינית בשרות המדינה בהשוואה לשנה הקודמת.

המאמר מעריך את ממדי התופעה ומאפייניה. הוא מנסה גם לברר האם יש משתנים כלשהם המנבאים את הסיכון להיפגע מהטרדה מינית. בין מימצאי המחקר העובדה שרוב הנשים הנפגעות נמנעות מהגשת תלונה, הווי אומר - היקף התופעה גבוה בהרבה מכפי שניתן להסיק על סמך הסטטיסטיקה. עם זאת, רוב הנפגעות מפעילות איסטרטגיות שתכליתן לעצור את ההטרדה. מעבר לכל אלה מעלה המחקר עליו בנוי המאמר שהגדרת המונח הטרדה מינית שונה אצל נשים ואצל גברים.

מאמרם של ד. סואן וו. נאמן-חביב, קול המון ברעו: ניתוח תוכן של דיווחי עיתונות ותגובות מימין ומשמאל על סוגיות מפתח של רמת חיים ורווחה חברתית מבוסס על מחקרם של הכותבים, שהוצג בכנס מחקי יהודה ושומרון בשנת 2009. המאמר בוחן את כיסויים בעיתונות ובאמצעות תגובות, של שני מסמכים העוסקים ברווחת החיים של שתי קבוצות אוכלוסין בישראל: מתיישבי יהודה ושומרון, מצד אחד, וערביי ישראל, מצד שני. המאמר מצביע על גישת ההדרה של האוכלוסייה הערבית הנשקפת מתוך טיפולה של העיתונות במסמכים וכן על ההדרה ועומק חוסר-הסבלנות כלפי המיעוט הערבי הנשקפים מתוך התגובות.

את הכרך חותמת רשימה, קצות ציר אורך בישראל: מקרי הגליל והנגב, פרי עטו של ג.מ. קרסל. ברשימה זו מביע המחבר תרעומת עמוקה על מדיניות הפיתוח של המדינה, המעמיקה את הפערים בין אזורי המרכז לאזורי השוליים ומאיצה את נטישת התושבים. הוא מביע את דעתו שחזוקת תשתיות התחבורה (כבישים ורכבות) אינו מטיב עם אזורי השוליים אלא להיפך - מגדיל עוד יותר את הפער בינם לבין איזור המרכז. את האשם הוא מטיל על פילוסופיית ההפרטה והסתלקותה של הממשלה מחובתה כלפי אזרחיה.

כבעבר, כן גם הפעם פונה המערכת בקריאה לחוקרי מדעי-החברה לשלוח אלינו לפירסום מאמרים המבוססים על עבודתם. מאמרים שיעמדו בכללי הכתיבה המצויינים בראש הגיליון יישלחו לקריאה "עיוורת" של אנשי מקצוע. נשמח לפרסם את המאמרים העומדים במבחן הביקורת.

על התודה ועל הברכה יעמדו כל מי שסייעו בהתנדבות להוצאת כרך זה. תודה מיוחדת מגעת ליצחק שנל שטרח על איסוף מאמרי האשכול והכנתם לדפוס.

דן סואן
עורך ראשי

מבוא לאשכול המאמרים על ההינתקות

על ההינתקות מחבל קטיף ומצפון השומרון:

ניתוח היבטים שונים של עקירה, זהות, תסמיני מצוקה ועוד

◀ יצחק שגל

אשכול המאמרים העוסק בפינוי יישובי חבל קטיף וצפון השומרון מכיל ארבעה מאמרים שהם סיכום מחקר מקיף במימון משרד המדע וביצוע של מרכז מו"פ גולן. הצוות כלל את פרופ' שמואל שמאי ואת פרופ' יצחק שגל כראשי המחקר ואת ד"ר שרה ארנון, נדיה לוזון, פרופ' מודי להב וד"ר קרן קולן כחברי הצוות. צוות המחקר פעל במשולב במשך כשלוש שנים כדי לעקוב אחר ההשלכות של העקירה מההתנחלויות. שורשיו של מחקר זה נטועים במחקרים מקדימים של חלק מחברי צוות המחקר שעקבו אחר חוויית ההינתקות ממקום לאורך זמן, החל משנה בטרם התרחש פינוי המתנחלים. מכאן שהמחקר מעוגן בפרספקטיבת זמן של תהליכי שינוי שהתרחשו במרוצת ארבע שנים, החל משנה לפני הפינוי ועד כמעט שלוש שנים לאחריו.

המחקר מתמקד בבחינת הקשר שבין מקום גיאוגרפי ותחושת המקום לבין הקיום האנושי. הוא בוחן את העקירה כמקרה קיצוני של ניתוקו מאונס של אדם ממקום. ככזה מתברר כי זהות תלויה מקום עשויה להיות בעלת חשיבות ועוצמה רבה ביותר עד כדי נטרול יכולת הפעולה של האדם ואובדן זהותו. המאמר הראשון - *בין עקירה לשתילה, בין נוף לקהילתיות, בין בית לאיזור* - מצביע על עוצמת ההתקשרות של המתנחלים להתנחלויות כמקום המהווה מרכיב מרכזי בחייהם. טענתנו היא כי מרכזיות זאת מועצמת על ידי שילוב שני גורמים: האמונה הדתית שמצוות ישוב הארץ היא המשימה המרכזית המוצבת בפני עם ישראל בעת הזו, וההעצמה ממנה נהנו המתנחלים שהגיעו להתנחלויות ברצועת עזה ובצפון השומרון מהפריפריה הלאומית. לתפיסתם, אפשרה להם ההתנחלות לנוע משולי החברה אל העילית החלוצית במישור האידיאולוגי, הדתי, הפוליטי והכלכלי. מעל לכול סיפקה להם מציאות החיים בהתנחלות העצמה אישית. העקירה נתפסת אירוע כל כך קשה ומנכר לנוכח אובדן שני הגורמים המעצימים שהוזכרו לעיל. המאמר הראשון מוסיף ומצביע על כך שתחושת אובדן המקום היא הירארכית והיא מתקיימת ברמת הבית, הישוב והאיזור.

המאמר השני - *אבל ותסמיני מצוקה טראומטיים בתגובה לאובדן מקום* - ממקד את הדיון בתחושת האבל הקשה אותה חווים העקורים. תחושה זו באה לידי ביטוי בסימפטומים פוסט טראומטיים. המאמר גם חושף כי תחושת הנבגדות אותה חווים המתנחלים, בעיקר כלפי המנהיגות הלאומית, התקשורת והשמאל אך במידה רבה גם כלפי המנהיגות הכיתתית שלהם עצמם, מזינה

את הטראומה יותר מכל משתנה אחר של אובדן המקום. הווי אומר, חוויית אובדן המקום בשל עצמה מועצמת על ידי תחושת הנבגדות של המתנחלים.

המאמר השלישי - *הגירה קהילתית מול הגירה פרטנית: עקורי חבל עזה וצפון השומרון* - מספק הסבר פסיכולוגי-חברתי למשבר העקירה ומצביע על השלכות משבר זה על זהותם של העקורים. כפי שראינו במאמר הראשון, השפעת המשבר חלה על הסולם ההיררכי של מקומות מהפרטי לכללי. בהתאם לכך, גם זהותם של העקורים כישראלים וכיהודים מושפעת מהעקירה. מעניינת העובדה שלנוכח תחושת הנבגדות נוטים העקורים להפריד בין זהותם כישראלים וכיהודים. הישראליות, שבגדה בהם, זוכה במקום פחות מרכזי ברפרטואר הזהויות של העקורים, ואילו היהודיות לדורותיה הופכת למרכיב מרכזי יותר ברפרטואר הזהויות שלהם. מגמה דומה נמצאה גם בתהליך ההתיישבות בהתנחלויות לפיה התחזקה הזהות היהודית של המתנחלים על חשבון הזהות הישראלית.

המאמר הרביעי - *השפעת פינוי ממקום-יישוב על תהליכי זהות אצל מפוני חבל עזה וצפון השומרון* - בוחן את השפעת התמיכה הקהילתית על משבר העקירה. ממבט ראשון מתברר, כי בניגוד למצופה, התמיכה הקהילתית העצימה את המשבר בקרב העקורים. לנוכח עמדתה השלילית של הקהילה כלפי העקירה נראה כי מסקנה זאת עולה בקנה אחד עם מחקרים אחרים על תפקידה המרכזי של הקהילה. עם זאת, בולטות תגובות שונות של שלוש קבוצות העקורים. החילוניים עברו את המשבר באופן פחות קיצוני בגין היעדר המרכיב האמוני שנשבר בתהליך. הדתיים-הלאומיים נהנו מתמיכה קהילתית חזקה שהחלישה את עוצמת המשבר במידת מה. הקבוצה שסבלה יותר מכל היא זו של המסורתיים שללא תמיכה חזקה מחד גיסא ולנוכח חשיפתה הן למשבר האמוני והן להחזרתה לפריפריה מאידך גיסא, נותרה ללא מנגנוני הגנה מפני המשבר הפוסט-טראומטי ומשבר הזהות אליהם נחשפו.

אני מבקש לסכם את הדברים באמירה אישית. צוות המחקר כלל חוקרים בעלי עמדות פוליטיות שונות. עם זאת, איש מהחוקרים אינו מזהה עם מגזר המתנחלים באופן ישיר. אני עצמי, כבעל עמדות שמאליות, מתנגד להתיישבות בשטחים עליהם השתלטה ישראל בעקבות מלחמת ששת הימים. אף על פי כן, היינו מאוחדים בחשיבות המחקר משתי סיבות עיקריות: הסיבה הראשונה היא אמונתנו כי העקירה מספקת מעבדה ייחודית להבנת הקשר בין מקום לבין הקיום האנושי, בעיקר בעידן הגלובאלי בו מתגברים הדיונים על אובדן המקום. הסיבה השנייה היא הערכתנו, שללא קשר לעמדתנו הפוליטית היכולת לגלות אמפתיה לאלה שמפעל חייהם קרס לנגד עיניהם ולתת ביטוי לאמפתיה זאת במחקר, היא מאבני היסוד של האתיקה האקדמית. אני מקווה שאסופת מאמרים זאת תפרה את הדיון הציבורי בשאלת ההתנחלות מצד אחד, ותעורר מחקר על מכלול התנאים בהם המקום הופך לאבן יסוד בקיום האנושית מצד שני.

מרכיבי הקשר למקום -

בין עקירה לשתילה, בין נוף לקהילה, בין בית לאזור

◀ שמואל שמאי, שרה ארנון, נדיה לוזון, יצחק שניל

תקציר

המונח "תחושת מקום" - *Sense of Place* - מורכב מאוד. המונחים "מקום" בכלל ו"תחושת מקום" בפרט, אינם מוגבלים לשטח מסויים, ויכולים להתקיים בכל טווח וקנה מידה שהם, מבית פרטי ועד לחלק כלשהו מכדור הארץ. ועם זאת - רוב הספרות המחקרית אינה מבחינה בין הרמות השונות של המונח "מקום". מחקר זה בוחן בצורה השוואתית את ה"מקום" לפי קני מידה שונים, מהבית, עבור דרך היישוב וכלה באזור. בנוסף מפרק מחקר זה את גורמי תחושת המקום למרכיביהם. הוא נערך בשנת 2005, שלוש שנים לאחר ה"הינתקות", בקרב 120 ממפוני/עקורי חבלי עזה וצפון השומרון. נושאי המחקר הם:

- הגורמים המשפיעים על יצירת זיקה למקום (הן לחדש והן לקודם), בהתייחסות למשתנים גאוגרפים (נוף פיזי), לגורמים חברתיים-פסיכולוגיים (איכות חיים, קהילתיות והתמודדות עם בעיות אישיות) ולמשתני רקע דמוגרפיים (מין, גיל, שנות מגורים ביישוב ורמת דתיות).
- מאפייני הרמות השונות של המושג "מקום" מבחינת הזיקה אליו, תוך בחינת כל רמה בנפרד בקנה המידה השונה של המקום.

המחקר העלה שבכל המצבים בנויה תחושת המקום מגורם קבוע ומגורם משתנה: הנוף הוא המרכיב הקבוע, והוא בעל חשיבות לגבי המקום החדש והקודם כאחד, בזכות יכולתו לשמר את הנוסטלגיה ולצקת בה צורה. לנוף מצטרפים היבטים משתנים, כאשר הזיקה לבית קשורה בעיקר למעגל הראשוני של המשפחה, הזיקה ליישוב ניכרת בעיקר בהקשר של המעגל הקהילתי והזיקה לאזור מתאפיינת בהקשר אידיאולוגי.

בהשוואה בין חילונים-מסורתיים לדתיים מקרב אוכלוסיית המחקר, עולה אצל הדתיים חשיבות ההיבט האידיאולוגי של הזיקה ליישוב הקודם. היבט זה נחלש מאוד ביחס לזיקה ליישוב החדש.

בבחינת מצב המפונים בעת המחקר, נמצא שחלק משמעותי מהם חש עדיין שאינו מצליח להתמודד עם הבעיות האישיות והמשפחתיות שגרמה העקירה. הנחקרים חשים כעצים שנעקרו, המחפשים קרקע חדשה להכות בה שורשים, אך הצלחתם בכך חלקית בלבד. חלק לא מבוטל

מהם נמצא למעשה בשלב שבו קהילת העבר הפכה ל"קהילה מדומיינת" ונוסטלגית, בעוד שתחושת הקהילה האמיתית, שאותה חוו בעבר, אינה קורמת עור וגידים בהווה.

מילות מפתח: תחושת מקום, קהילה מדומיינת, קשר למקום, עקירה או הגירה בכפייה, יישוב מחדש.

תחושת מקום (Sense of place)

מקום הוא יחידה מרחבית בסיסית בארגון המרחב החברתי והאישי של בני אדם. האדם מתקשר עם העולם באמצעות התנסויותיו הישירות עם המציאות הסובבת (Relph, 1976; Pred, 1986). המונח Sense of place - "תחושת מקום" נדון בספרות באופנים מגוונים ושוונים. יש כמה גישות לתיאור יחסם של אנשים למקומות שבהם הם מתגוררים, ויש מונחים שונים לתיאור הנושא, כמו קשר (או זיקה) למקום (Attachment to place), זהות לאומית ומודעות אזרית.

למושג "מקום" אין מגבלות של שטח מסוים, והוא יכול להתקיים בכל קנה מידה ואתר, מבית פרטי ועד לחלק כלשהו של כדור הארץ (May, 1970). בהתאם להנחה זו, בוחן המאמר הנוכחי בצורה השוואתית את המושג לפי קני מידה שונים: מהבית, עבור דרך היישוב וכלה באזור. רוב המחקרים בנושא מתעלמים מההבדלים בין קני המידה השונים, וכך, לדוגמה, משווים Eisenhauer et al. (2000) את הזיקה למקום בארבעה מקומות שונים ביוטה, ארה"ב. הם בוחנים יישובים ואזורים, אך מתעלמים מקני המידה של הבית הבודד, היישוב, האזור והמדינה במקומות המשווים. רק מחקרים מעטים מתייחסים בנפרד לרמות השונות של המקום (למשל: Shamai, 1991), אך עד כה לא הופרדו הרמות המשתנות כדי לבדוק אם יש לכל אחת מהן מאפיינים ייחודיים לזיקה למקום. עם שאלה זאת מתמודד המחקר הנוכחי.

הספרות הדנה בנושא בחנה את הגורמים המשפיעים על עוצמתה של תחושת המקום (דיון מקיף ראו אצל Shamai, 1991; Lalli, 1992; Jorgensen & Stedman, 2001). במחקרים כמותניים ואיכותניים נמצא שוני בתחושת מקום על פי מרכיבים תרבותיים, חברתיים ופיזיים. המושג "מקום" כולל את הסביבה האנושית והפיזית כאחת, ואת ההתייחסויות והרגשות האנושיים כלפיה. מעצם טיבו מתמקד המושג בפרשנות המקום כמכלול שלם על מרכיביו השונים, אך הדגש מוסט בהדרגה לכיוון החברתי. אף שההגדרה המקובלת של תחושת מקום מורכבת משלושה רכיבים השזורים זה בזה - הסביבה הפיזית, ההתנהגות האנושית ותהליכים פסיכולוגיים וחברתיים - התעלמו מחקרים רבים מתפקיד הסביבה הפיזית בהבניה של תחושת

המקום והדגישו את מקומם של תהליכים חברתיים ותרבותיים בה (Stedman, 2003). כך, למשל, מגדירים Datel & Dingemans (1984) את המושג Sense תחושת מקום כ"אוסף מורכב של משמעויות, סמלים ואיכויות שאדם או קבוצה מיחסים (באופן מודע או שלא במודע) למקום מסויים". משמעויות אלה מקרינות בחזרה על תושבי הקהילה, ותורמות בכך לגיבוש זהותם. יש המגדירים את המושג תחושת מקום כחלק מהמורשת התרבותית, וטוענים שהוא נבנה ומעוצב לאורך הדורות (Pred, 1986). חוקרים אלה מדגישים את התגבשותה של מודעות קולקטיבית למקום שבו חיים בני אדם, מודעות המתבטאת בשיח שלהם, בעשיות (פרקטיקות) שהם מקיימים ובהיבטי התרבות השונים של חייהם (Geiryn, 2000). החוקרים מדגישים גם את התהליכים החברתיים של היקשרות למקום כתוצר של החיים בו ושל העשיות היומיומיות, האירועים והחוויות המצטברות, יחד עם האינטראקציות החברתיות המתקיימות בו (Ingold, 2000). לפי גישה זאת, תחושת המקום האישית מעוצבת על ידי עברו של הפרט ממש כמו עמדות, אמונות ומעשים בהווה (Fullilove, 1996). Paasi (1991) קובע, שלמאורעות שהתרחשו בעבר יש השפעה על הקשר למקום.

לעומת חוקרים אלה, גורסים חוקרים כפריד (2000) ובטימר (1981) שלמקום יש השפעה מעבר לתחום החברתי, בגלל המאפיינים המרחביים והסביבתיים שלו. הם מבססים את טענתם על מחקר שנעשה בקרב מפוני שכונות מצוקה ממרכז בוסטון, והראה שהעברת הקהילה הכוללת לסביבה חדשה, בשולי העיר, לוותה במשברים חברתיים ופסיכולוגיים קשים.

דוגמה אמפירית נוספת לחשיבות הנוף הפיזי של המקום ניתן למצוא במחקרם של et al. Eisenhauer (2000). הם שאלו 930 תושבים בדרום יוטה, ארה"ב, מהן הסיבות ליחסם המיוחד אל מקום מגוריהם. שתי הסיבות המובילות היו קשרים עם משפחה וחברים (37%) ומאפיינים סביבתיים (נוף) (34%). המשתנים האחרים דורגו במקום נמוך: בעלות על בית (10%), פעילויות נופש (7%), מיצוי עצמי (6%) ונושאים כלכליים (5%). מתוך ארבעה תת-מדגמים - בשניים נמצאו המאפיינים הסביבתיים כחשובים ביותר. ביחס לנוף העירו המרואיינים הערות סנטימנטליות כלפי הייחודיות הפיזית של האזור - נופיו, מזג האוויר בו, מראות גיאולוגיים, השלווה שהוא משרה ובעלי החיים שבטבע המקומי.

במחקר שערכו Schnell & Mishal (2008) בקרב מתנחלי רצועת עזה, נמצא שגם בקרבם היה היחס לנוף הפיזי חלק חשוב מתהליך ההיקשרות למקום.

ההבחנה בין קני המידה השונים של מקום זכתה להתייחסותם של Shamai & Kellerman (1985), המלמדים שלהתקשרות למקום בקני מידה שונים עשויים להיות אופנים שונים, או שילובים שונים, של מאפיינים חברתיים-תרבותיים, פיזיים וגם פוליטיים ומנהלתיים.

עקירה, מעבר כפוי למקום חדש ואי-ודאות

עקירה ומעבר למקום חדש הם סוג של הגירה, שהיא תופעה גלובלית. Ager (1999) העריך בתום המאה ה-20, שבעולם היו אז יותר מחמישים מיליון בני אדם המוגדרים כפליטים וכעקורים.

הגירה מוגדרת כמעבר קבוע יחסית של בני אדם, או של קולקטיב של בני אדם, מאזור גיאוגרפי אחד לשני. המעבר כרוך בשינוי החל באזור הפוליטי, או האדמיניסטרטיבי, של מקום המגורים הרגיל, המלווה בניתוק ממערכות חברתיות, מזיקות חברתיות וממערכות של קשרי גומלין, ובצורך להשתלב במערכות חדשות כאלה. יש הבחנה בין הגירה מרצון להגירה בכפייה. העקירה היא אחת מצורות ההגירה שכפייה היא המאפיין העיקרי שלהן. להבדיל מהמושג "פנינוי", הכולל את האפשרות לחזור למקום המגורים המקורי במועד לא רחוק (למשל לאחר שחולפת סכנה של רעידת אדמה, שבגללה פונו תושבים), העקירה מדברת על עזיבה כפויה וקבועה של מקום המגורים (Brown, 2002; Cernea, 2000).

כיום מקובלת הטענה של רצף ללא הבחנה דיכוטומית בין הגירה בכפייה להגירה מרצון, ושגם בהגירה מרצון קיימים אלמנטים מרכיבים של כפייה בקבלת ההחלטות, בתזמון ובבחירת יעדי ההגירה, כשם שגם כשההגירה כפויה היא עשויה לכלול מרכיבים של בחירה על ידי העקורים (Brown, 2002; Cernea, 2000; Gebre, 2002). Peterson (אצל Brown, 2002), מבחין בין הגירה כפויה (Forced), שבה אין למהגרים יכולת להחליט אם להישאר או לא, לבין הגירה נדחפת (Impelled), שבה יש למהגרים מידה מסוימת של כוח להחליט בדבר. בשני המקרים מדובר במהגרים פסיכים וחלשים, לעומת המוסדות הפוליטיים היוזמים את ההגירה ומכוונים אותה. ממדים נוספים המבדילים בין סוגי הגירה שונים הם: מידת ההפתעה שבהתרחשותם, תדירותם, עצמתם ומהירות התרחשותם.

חלק בלתי נפרד מתהליך העקירה הוא היישוב מחדש (resettlement). גם תהליך זה עשוי להיות כרוך במידה שונה של כפייה, לעומת החלטות מתוך בחירה (Gebre, 2002). בבדיקה של עקורים מחבל קרליה בפנינלנד, שסופח לברית המועצות, התברר שגם לאחר שישים שנה יש לעקירה השלכות על אישיותם ועל תהליכי ההתקשרות שלהם למקום (Kuusisto-Arponen, 2008).

תהליכי עקירה ויישוב מחדש כרוכים במצב של אי-ודאות ביחס למועדם, מרכיביהם ותוצאותיהם. אי-ודאות ניתנת להגדרה כתחושת ספק הבולמת, או משהה, פעולה וקבלת החלטות אפקטיביות (Lipshitz & Strauss, 1997). במצב זה נמצא הפרט בחוסר בהירות נפשית, בשל ההיבט הסובייקטיבי של שיפוט והערכת ההסתברות להתרחשותו של מאורע אובייקטיבי-חיצוני כלשהו. קבלת החלטות בתנאי אי-ודאות משמעה בחירה באפשרות המתאימה ביותר

לפרט, מבין מהלכים אפשריים שתוצאותיהם אינן ודאיות, על סמך אומדן הסיכוי או המחיר של התרחשותם (Sonsino, Benzion & Mador, 1999; Tannert, Elvers & Jandrig, 2007). חיים בתנאי עמימות וחוסר ודאות נמצאו כמעוררי לחץ חזק, היות ואינם מאפשרים את חיזוי העתיד ופוגעים בשגרת החיים, בשלוות הנפש ובניהול חיי הקהילה. ככל שאדם נתון באי-ודאיות רבות יותר, הוא עלול להרגיש שדברים יוצאים משליטתו, ושהדבר שהיה משמעותי, חשוב או בטוח אתמול הופך היום לחסר משמעות, חסר ערך ובלתי יציב. תחושות של מבוכה, חשש, חוסר אונים, איום, ודאגה נלווים למצבי אי-ודאות. האימה מהבלתי ידוע היא האיום הגרוע ביותר, וכשמצב אי-הודאות נמשך זמן רב הוא עלול להתפתח למשבר אישי, משפחתי וחברתי, ולהוביל לתפקוד לא יעיל של החברה ומוסדותיה עד כדי התפרקותה (Merry, 1995; Shamai & Lev, 1999). בפרט מאופיינת אי הודאות בשתי תגובות נפשיות עיקריות: חרדה ודחק. חרדה היא מצב של חשש, מתח וחוסר נוחות הנובעים מציפייה לסכנה שמקורותיה אינם ידועים או אינם מוכרים. דחק היא תגובת הסתגלות של הגוף לחרדה ולעלייה במתח נפשי (Hobfoll, 1998).

הרצון ליצור תחושה של שייכות למקום נובע מתהליכים פסיכולוגיים של היכרות, זיקה והזדהות עם המקום שבו חי הפרט. בני אדם עקורים ניתקים מתהליכים אלה, מה שיוצר מבוכה במקום היכרות, נוסטלגיה במקום קשר וניכור במקום זהות (Fullilove, 1996).

לקחי עקירת יישובי סיני

התקדים הברור לעקירת תושבי צפון השומרון וחבל עזה, הנדונה במחקר זה, היה עקירת היישובים היהודיים מחצי האי סיני כחלק מהסכם השלום עם מצרים ב-1979. לעקירה מסיני היו השפעות פסיכולוגיות וחברתיות ברורות על התושבים הבוגרים והצעירים:

1. **הסתגלות פסיכולוגית וחברתית מוצלחת**, שטיבה הוסבר על ידי הגורמים הבאים:
 - א. משאבים חברתיים כמו מוצא אתני מערבי, השכלה גבוהה והיקף הרשת החברתית;
 - ב. משאבים אישיים כהתמודדות אקטיבית ודימוי עצמי חיובי.
 תפיסת ההיקף של "רשת הקרובים" נמצאה כמנבא הטוב ביותר להסתגלות הנפשית למצוקה בתקופה שלפני העקירה, ורמתה של הסתגלות זו נמצאה כמנבא הטוב ביותר של ההסתגלות לטווח ארוך אחרי העקירה. התמודדות מוצלחת הוסברה גם על ידי ניסיון מוצלח של הקהילה בעבר ("תבונת הקהילה") בהתמודדות עם קונפליקטים.
2. **אובדן תחושת ההשתייכות למקום ולקהילה הישראלית הרחבה**. תחושת המקום

כללה היבטים של קשר לנוף, פעילות חברתית ותרבותית ומשמעות חלוצית ואידיאולוגית הקשורה בערכים ובמיתוסים בנושאי ביטחון והתיישבות שהם מרכזיים של החברה הישראלית. החלטת העקירה גרמה למבוכה ולתחושת סתירה פנימית, בהעמידה את ערך השלום מול ערכים אלה. אחדים מהעוקרים הגיבו בתחושות קשות של אובדן ערכים וניכור, "בגידה" מצד הממשלה וחוסר אמון בה. בנוסף יצרה העקירה חשש משינוי אורח החיים החקלאי והקהילתי. אובדן המקום פגע בתחושת הביטחון בהווה ובתוכניות לעתיד. התגובות לכך היו שונות: הזנחה וחוסר אכפתיות, המשכיות ודבקות בשגרה או פיתוח רגשות נוסטלגיים, יחד עם תהליך של חיפוש מקום חדש ושל ניסיון לשכפול המקום הקודם (טוביאנה, מילגרם ופלה, 1988; Bar-On & Shelav, 1983; Kliot, 1987; Steinglass et al., 1988).

3. היערכות הממסד הישראלי לעקירה. חוסר היערכות מספקת מבעוד מועד של ממשלת ישראל ושל הגורמים המיישבים, נמצא כגורם מכריע בתגובות התושבים לעקירה. קליאוט ואלבק (1996), מתחו בספרם ביקורת קשה על תהליך קבלת ההחלטות ועל אופן ביצוע ההריסה של יישובי סיני, והצביעו על כך שעד לרגע האחרון לא התקבלו החלטות ממשלה מסודרות וחד-משמעיות על מדיניות הריסת היישובים וגירוש תושביהם. לא הייתה תוכנית-על, לא היה גוף מתאם ולא נקבעו כללים ותבחינים אחידים למתן סיוע ופיצוי לתושבים. נציגי העוקרים לא שולבו בין המחליטים והממד האנושי של מצבם לא נלקח בחשבון בשיקולי הדרג המדיני.

הקשר למקום בישראל

כאשר נבדק בארץ הקשר בין מודעות אזורית והתקשרות למקום לבין משתנים שונים (שמאי, 1986), נמצא שלצורת ההתיישבות ולנוף הפיזי יש השפעה רבה על רמת הקשר לאזור. באזורים בעלי נוף ייחודי, גבולות ברורים והתארגנות אזורית משותפת, יש מודעות רבה יותר של התושבים לאזורם מאשר לתושבי אזורים אחרים. לעומת זאת - המשתנים האישיים לא הצליחו להסביר את השוני במודעות האזורית. "לא נמצא קשר מובהק בין רמת המודעות האזורית לבין גיל, שנות המגורים ביישוב ושנות המגורים באזור, ארץ הלידה, שנות הלימוד ומוצא עדתי של הנשאל" (שם).

Shamai & Ilatov (2005), בדקו את היחס למקום בקרב כמאתיים ותיקים ומאה עולים חדשים בקרית שמונה. לרוב המשיבים משתי הקבוצות היה יחס חיובי למקום: לעיר, לאזור ולמדינה. למבוגרים בשתי הקבוצות היה יחס יותר חיובי למקום מאשר לצעירים. התושבים המסורתיים בשתי הקבוצות דיווחו על יחס יותר חיובי למקום מאשר התושבים החילוניים.

ההבדלים בין העולים לוותיקים היו קטנים, ולמשל - נמצא מתאם חיובי בין היחס למקום של הוותיקים לבין מספר שנות מגוריהם בו, פרט שלא נמצא בקרב העולים. Schnell (1994), מצא הבדלים בקשר למקום על רקע עדתי-תרבותי בין ערבים ליהודים בישראל. בעוד שהיהודים חשו נטועים במקום המיידני כמו גם בסביבה שמעבר לו, חשו הערבים שיש גבול דיכוטומי בין המקום הביתי למרחב הזר, המתנהל על פי נורמות יהודיות במרחבים שמעבר למקום הביתי.

עקורי חבל עזה וצפון השומרון

תושבי חבל עזה וצפון השומרון הגיעו למקומות אלה בשל מניעים אידיאולוגיים ורצון לשפר את רמת חייהם (שניל ומשעל, 2005). בשנת 2004 הודיע ראש הממשלה אריאל שרון על הינתקות מעזה ומצפון השומרון, בשנת 2005 החליטה ממשלת ישראל על כך ובאוגוסט 2005 בוצעה העקירה. 21 יישובים נהרסו ברצועת עזה וארבעה בצפון השומרון (גנים, חומש, כדים ושא-נור). במהלך התקופה שבין ההודעה על ההינתקות לביצועה עברה על התושבים תקופה של אי-ודאות לגבי עצם ביצוע העקירה, וכן ביחס לגורלם אחריה. הוקמה מנהלת סל"ע (סיוע לתושבי עזה וצפון השומרון), כדי לעזור לעקורים בתהליך יישובם מחדש ולנסות לסייע בשיקומם עד להתיישבות הקבע שלהם. רובם הופנו תחילה לפתרונות דיור זמניים בבתי מלון ובהמשך, להתיישבות זמנית ביישובים שונים ברחבי הארץ, עד לבניית בתי הקבע. כך שמצב אי הוודאות נמשך גם בתקופה שלאחר העקירה.

ממחקר שערכו שמאי וארנון (2010) בקרב משפחות עקורים מצפון השומרון, לפני ההינתקות ואחריה, עולה שעוצמת הקשר למקום, כשמדובר ביישוב ובאזור שמהם פונו, חזקה מעוצמת הקשר למקום כשמדובר ביישוב ובאזור המגורים שלאחר העקירה. עוצמת הקשר למקום כשמדובר במדינה, שהייתה בעבר גבוהה, הדרדרה לשפל יחסי. הבעיה הבולטת שציינו המרואיינים הייתה מצבם הנפשי, אם כי חל בו שיפור הדרגתי; ייתכן אפשר שבעקבות שיפור מצב הדיור והתעסוקה. אך המצב הכלכלי שהחמיר וקשיי ההסתגלות של הילדים צוינו כמי שמקשים על יצירת שקט נפשי. לגבי הרגשות האישיים בטרם העקירה ואחריה, עולה תמונה מורכבת של צער וכאב שעוצמתם גבוהה עדיין; מצד שני מתחזקים הרגשות של השלמה ותקווה. זמן רב לאחר העקירה עדיין יש לעקורים מצפון השומרון, רגשות שליליים ותחושות קשות של תסכול ואכזבה. גם בקרב עקורי ההינתקות מעזה נמצאו היבטים של פוסט-טראומה ושל געגועים למקום, הדומה, בכמה מרכיבים ובעוצמת המשבר, לפוסט-טראומה של בגידה. כאשר בודקים את לקחי העקירה מסיני, שהתרחשה יותר משני

עשורים לפני כן, עולה בעליל שהלקחים לא נלמדו ולא יושמו: לא בתקופת ההמתנה, בה שוב הגיע הלחץ לשיאו, לא בהיערכות הממסד הישראלי (לפחות בעיני העקורים) ולא לאחר העקירה. נוצר מצב של חיים באי-ודאות מאז שההינתקות הוכרזה ואושרה ב-2004, כשנה ויותר לפני ביצועה, כשלא היה ברור לתושבים האם תיושם. גם כיום, ארבע שנים לאחר ההינתקות, חיים המפונים בחוסר ודאות לגבי עתידם. במחקר שבדק את מצב העקורים במשך שלוש שנים - החל משנה לפני ההינתקות וכשנתיים לאחריה - הם תיארו חיים בחוסר ודאות מתמשך (שמאי וארנון, 2008).

מחקר זה עוסק בהשלכות של מצבי עקירה כפויים על תגובות העקורים כלפי יצירת קשר/זיקה למקום החדש, בקני מידה שונים: קשר לבית, ליישוב ולאזור, שהוא קשר/זיקה בהתהוות בגלל תנאי אי הוודאות והמשבר של העקורים. המחקר בודק מהם הגורמים המשפיעים על ההתקשרות למקום החדש, והוא מתמקד בקבוצה ייחודית של עקורים הנמצאים בשלב של דיור מחדש. חלקם כבר עברו מעקירה להשתקעות ביישוב קבע, וחלקם עודם מחפשים קרקע להשתרש בה מחדש.

בספרות שנסקרה יש עירוב בין גורמים שונים, אך ניתן להבחין בכאלה הקשורים בנוף הפיזי, ברמת הקהילתיות, באיכות החיים שהמקום מעניק ובמצבו האישי והמשפחתי של האדם. מעבר לכך, לא נבדקה מידת ההשפעה של גורמים שונים על קנה המידה של המקום (בית, יישוב או אזור) מתוך הנחה שגורמים שונים עשויים להסביר, בקני המידה השונים, את מידת ההסתגלות למקום החדש. מכאן, המחקר יעסוק בתחושת המקום של העקורים לפי קני מידה שונים: החל בבית, עבור דרך היישוב והאזור וכלה ברמת המדינה. בהקשר של עקורי חבל עזה אנו מניחים שמניחים שציוניים-לאומיים (לפי תפיסתם) עמדו במרכז חוויית מגוריהם בספר. מכאן שהעקירה, מעבר לשבירת תחושת המקום המיידית, שוברת גם את תחושת המקום בקני המידה הגבוהים יותר. מעניין במיוחד לבדוק אם התחושה של אובדן הישגים אישיים השפיעה יותר על המקום המיידית, בעוד שגורמים אידיאולוגיים-לאומיים השפיעו על אובדן תחושת המקום בקני המידה הגבוהים יותר. מטרתו העיקרית של המחקר היא לבחון את השפעותיה של עקירה ממקום ייחודי על קני מידה שונים, מהבית ועד למדינה, ולבדוק אם הגורמים לתמורות בתחושת המקום החדש פועלים באופן דומה, או שונה, בקני המידה השונים.

שאלות המחקר

- מהם הגורמים המשפיעים על יצירת זיקה למקום (הן לחדש והן לקודם), בהתייחסות למשתנים גיאוגרפיים (נוף פיזי), לגורמים חברתיים-פסיכולוגיים (איכות חיים, קהילתיות והתמודדות עם בעיות אישיות), למשתני רקע סוציו-דמוגרפים (מין, גיל, שנות מגורים ביישוב ורמת דתיות), ולמשתנים האמורים לגרום לצמצום אי הודאות (תעסוקה ומגורי קבע)?
- מה מאפיין, מבחינת הזיקה למקום, כל אחד מקני המידה של המקום (בית, יישוב ואזור)?

מתודולוגיה

קשר למקום עשוי להיות הן חיובי והן שלילי. Relph (1976), מבחין בין רגשות שונים כלפי מקום: מחד גיסא - רגשות שליליים של ניכור וחוסר קשר/זיקה (placelessness), ומאידך גיסא - יחס חיובי עד חיובי מאוד למקום והזדהות עמוקה איתו. ארנון (2001), שחקרה נושא זה בקרב תושבי הגולן בתקופת אי-ודאות פוליטית, מציינת שקשר למקום הוא בדרך כלל תופעה חיובית, אך לעיתים הוא עשוי לכלול רגשות שליליים. כלי המחקר האמפירי לבדיקת עוצמת הזיקה למקום היו שאלות שבהן התבקשו המרואיינים לכמת את זיקתם ליישוב המגורים הקודם והנוכחי, לאזור המגורים הקודם והנוכחי ולמדינה באמצעות סולם בן 11 דרגות, מ--5 (קשר חיובי מאוד) עד ל--5 (קשר שלילי מאוד), כאשר הציון 0 מסמל היעדר כל זיקה. כלי זה פותח ופורסם על ידי Shamai & Ilatov (2005) ושמאי וארנון (2005).

בחודשים אוקטובר 2007 עד נובמבר 2008 נשאלו 120 מבוגרים בראיון עומק שאלות רבות הנוגעות גם לזיקה למקום וגם למגוון משתנים נוספים.

ממצאים

נתוני רקע

גיל המרואיינים נע בין עשרים לשבעים, כשהגיל הממוצע 46. הנשאלים חיו ביישוב הקודם, עד לעקירה, בין שנה לבין 27 שנים, ובממוצע 14 שנים. השכלת המרואיינים: ל-32% מהמרואיינים יש השכלה של עד י"ב כיתות, עד בכלל. 32% מהם למדו לימודים על-תיכוניים לא אקדמיים ול-37% יש תואר אקדמי. 66 מהמרואיינים (55%) היו נשים ו-54 (45%) גברים. 69% מהם ילידי הארץ והשאר (31%) ילידי מגוון ארצות. שנות העלייה של העולים הן מ-1948 ועד 2001, ושנת העלייה

החציונית היא 1979. 20% מהמרוויינים הצהירו על עצמם כחילונים, 18% כמסורתיים ו-62% כדתיים.

הזיקה למקום

המרוויינים נשאלו על עוצמת זיקתם למקום, לביתם הקודם ולנוכחי, ליישוב הקודם ולנוכחי ולאזור הקודם ולנוכחי. מהנתונים המוצגים בלוח 1 עולה שהזיקה למקום הקודם חזקה מאוד גם כשלוש שנים לאחר ההינתקות. אף נשאל, ולו גם אחד, לא ביטא זיקה שלילית לאחד משלושת המקומות שנבחנו, ו-90%-80% מהנשאלים ציינו את דרגת העוצמה החזקה ביותר (+5). הדבר מתבטא במוצעים גבוהים מאוד של עוצמת הזיקה ליישוב ולאזור - 4.7-4.8. למשל, במחקר שערכנו בקרית שמונה ב-2001, שנה לאחר יציאת צה"ל מלבנון, ציינו 57% מהמרוויינים את דרגה 5 כקשר ליישוב, ו-59% נקבו בדרגה זו לגבי הקשר שלהם לאזור. הממוצע של עוצמת הזיקה היה 4.0 ליישוב וגם לאזור. קרית שמונה נמצאה אז במצב ביטחוני יציב, ללא הפגזות מעבר לגבול. הפער ממחיש את העוצמה הרבה של הזיקה למקום בקרב העוקרים.

דוגמאות לאהבה הרבה ולגעגועים העזים של העוקרים, ניתן למצוא בתיאורים שלהם

עצמם:

"החיים בגוש זה הם חלק ממני, לתמיד, לאורך כל החיים שלי. תהליך ההתנתקות הוא חלק קטן, החיים בגוש הם חלק בלתי נפרד מהעבר, מההווה ומהעתיד שלי. זה תמיד יצוץ."

"החיים בשא-נור נעשו ממש כיפים, חיינו בקומוניזם האמיתי. אני גרתי בגן עדן. הדתיים פתחו מין קנטינה בקרדיט מלא. הם גם עזרו עם הסעות לפעילויות תרבות שונות. בכלל, המילה "תעזרו לי" שימשה כמו הסיסמה באגדה "Sesame, open!"."

"אני מתגעגעת לבית, לתחושה שאומרים 'הבית'. מאז ההתנתקות פשוט אין לי בית משלי. [אני מתגעגעת] ... לידיעה שאני נמצאת בבית שבחרתי בו ושאני אוהבת. לתחושה שזה שלך, שזה הבית - המקום שאתה הכי רוצה להיות בו!"

מנגד, עוצמתו של היחס למקום הנוכחי נמוכה משמעותית. ככל שמתקרבים למעגל הקרוב יותר (מאזור ליישוב ולבית) הזיקה נחלשת ועוצמת התגובות השליליות עולה (מ-14% לאזור, ל-20% ליישוב ול-30% לבית). עוצמת הזיקה לבית היא הנמוכה ביותר, והיא למעשה

ברמה של "חוסר זיקה". בעוד שהזיקה לשלושת המקומות הקודמים גבוהה וכמעט זהה לחלוטין בעוצמתה, הזיקה למקומות החדשים מתעצמת ככל שרמת המקום גדולה (אזור נוכחי - הגבוה ביותר, בית נוכחי - הנמוך ביותר), או שלחילופין פוחתת כשהמקום מצטמצם ונעשה ממשי יותר.

כאשר משווים בין הזיקה למקום הנוכחי לזיקה למקום הקודם בשלוש הרמות (בית, יישוב ואזור), הפער במבחן T מזווג הוא מובהק (בשלושתם $P=0.000$). כשבוחנו את ההפרשים בסטיות התקן בולטת ההומוגניות של עוצמות הזיקה למקום הקודם, לעומת ההטרוגניות של עוצמות הזיקה למקום הנוכחי.

לוח 1: הזיקה למקום הקודם ולמקום הנוכחי: התפלגות באחוזים, מממוצעים וסטיות תקן

אזור נוכחי	אזור קודם	יישוב נוכחי	יישוב קודם	בית נוכחי	בית קודם	
6.5	-	11.0	-	13.6	-	5 - קשר שלילי מאוד
2.8	-	3.7	-	4.5	-	4 -
2.8	-	3.7	-	9.1	-	3 -
1.9	-	2.8	-	1.8	-	2 -
-	-	-	-	0.9	-	1 -
15.7	1.8	13.8	0.9	19.1	1.8	0 חוסר קשר
13.0	-	12.8	0.9	10.0	-	1
10.2	0.9	13.8	-	14.5	2.7	2
24.1	-	19.3	5.3	12.7	4.5	3
7.4	7.3	9.2	14.2	7.3	7.2	4
15.7	89.9	10.1	78.8	6.4	83.8	5 קשר חיובי מאוד
100.0 (108)	100.0 (109)	100.0 (109)	100.0 (113)	100.0 (110)	100.0 (111)	סה"כ - % (N)
1.6*	4.8	1.0*	4.7	0.2*	4.7	ממוצע
2.8	0.8	3.0	0.8	3.1	0.9	סטיית תקן

מבחן T מזווג, בין המקום הקודם למקום הנוכחי, $P>0.000$.

מגמה דומה של יחס שלילי למקומות החדשים עולה גם מהתגובות המילוליות:
 "למרות שעכשיו אנחנו גרים כאילו ביישוב הקבע, למעשה אנחנו לא מרגישים כך.
 אנחנו מאוד רוצים לעזוב, אך לא יודעים איך לבצע זאת כי קישרו אותנו ל[קבוץ] יד
 חנה מבחינה משפטית."

"התושבים ביישוב הנוכחי תופסים אותנו כחוצפנים שרוצים לקבל הכל חינם."

"כעת תנאי המגורים שלנו קשים: שתי בנותי הגדולות גרות בחדר אחד. אין תנאי
 מגורים הולמים לבן אחרי צבא שבקושי שכנעתי אותו לחזור לארץ כשהיה בחו"ל."

"אנחנו היום אוכלים את הפיצויים שלנו, אני עובד חצי משרה כמזכיר קבוצת המפונים
 ולא מקבלים אותי לעבודה אחרת בגלל הגיל [59]. אנחנו משלמים על השכירות
 והוצאות הבנייה במקביל, יותר מאשר מקבלים."

"כרגע אנחנו בונים בגבעת שלהבתי [יצהר] לא בגלל שזה המקום שבו נרצה לגור
 כל החיים, אלא בגלל שאנחנו צריכים לפנות את הקרוואן עד סוף השנה ואין דירות
 פנויות להשכרה ביישוב וביישובים הסמוכים. לכן החלטנו לבנות כי אין בינתיים לאן
 ללכת וגם פה אין איפה לגור. זה בהחלט לא לכל החיים ואפילו לא לרוב."

נבדקו הקשרים הפנימיים בין רמות הזיקה למקום של שלושת הקשרים - בית, יישוב
 ואזור בעבר ובהווה.

מהנתונים בלוח 2 עולה שהקשרים בין שלושת המקומות הנוכחיים חזקים מאוד, וכך גם
 בין המקומות שאליהם עקרו. לעומת זאת אין קשר בין המקומות הקודמים לנוכחיים (הקשר
 הוא בעוצמה נמוכה עד זניחה, אך כמעט תמיד בכיוון שלילי).

לוח 2: הקשרים הפנימיים (לפי מתאמי פירסון) בין רמות הזיקה למקום של שלוש הרמות (בית, יישוב ואזור) בעבר ובהווה

זיקה לאזור הנוכחי	זיקה לאזור הקודם	זיקה ליישוב הנוכחי	זיקה ליישוב הקודם	זיקה לבית הנוכחי		
0.04-	0.50	0.14-	0.50	0.12-	R	קשר לבית הקודם
107	109	108	111	110	N	
0.625	*0.000	0.164	*0.000	0.223	P	
0.50	0.05-	0.53	0.09-		R	זיקה לבית הנוכחי
107	108	108	110		N	
*0.000	0.582	*0.000	0.362		P	
0.09-	0.83	0.12-			R	זיקה ליישוב הקודם
108	109	109			N	
0.335	*0.000	0.230			P	
0.73	0.01				R	זיקה ליישוב הנוכחי
106	107				N	
*0.000	0.960				P	
0.06-					R	זיקה לאזור הקודם
107					N	
0.571					P	

השפעת משתני הרקע הדמוגרפים

לוח 3: הזיקה למקומות לפי מין

אזור נוכחי	אזור קודם	יישוב נוכחי	יישוב קודם	בית נוכחי	בית קודם	
1.3	4.9	0.6	4.7	0.2-	4.8	נשים - ממוצע
2.9	0.7	3.0	0.7	3.1	0.7	נשים - סטיית תקן
2.0	4.7	1.6	4.6	0.7	4.6	גברים - ממוצע
2.7	0.9	3.0	0.9	3.1	1.1	גברים - סטיית תקן

כפי שניתן להבחין בלוח, לשני המינים יש דפוס דומה בנושא. לא נמצאו פערים גדולים דיים לבחינת מובהקות סטטיסטית. התופעה של גידול בעוצמת הזיקה כשיוצאים מהמקום הקטן לגדול, תקפה לכל אחד משני המינים בנפרד.

בנוסף, נבחנה עוצמת הזיקה לבית ביחס להבדלים בדתיות (חילוני, מסורתי ודת-אורתודוקסי או חרד"לי), וממוצעי שלוש הקבוצות הם סביב עוצמה של חוסר זיקה (חילוניים 0.9, מסורתיים 0.3- ודתיים 0.1). לפי מבחן שונות הפערים לא היו מובהקים!

נבדקו הקשרים בין הזיקה לשלושת המקומות השונים בזמנים השונים, לבין שנות המגורים ביישוב הקודם ולגיל המרואיין (על ידי מתאמי פירסון). כל אלה היו נמוכים מרמה של 0.3 (בערך מוחלט).

המרואיינים התבקשו לציין חמש סיבות אפשריות להגעתם ליישוב הקודם בחבל עזה או בצפון השומרון. 57% ענו בחיוב לאפשרות של "שליחות אידיאולוגית/דתית", 49% ציינו "שיפור באיכות החיים - נוף וסביבה", 29% ענו בחיוב לאפשרות "מיצוי עצמי כאדם", 26% ציינו שבאו לאזור בעקבות חברים או קרובי משפחה, ורק 13% ציינו שהאפשרות של שיפור במצבם הכלכלי היא הגורם להתיישבותם בחבל עזה או בצפון השומרון. נבדקו הקשרים בין הזיקה לשלוש רמות המקום השונות, לפני העקירה ולאחר העקירה, לחמשת הגורמים להגירה ליישוב הקודם (על ידי מתאמי פירסון), וכולם היו נמוכים מרמה של 0.3 (בערך מוחלט).

השפעת משתני רקע של גורמי יציבות אישיים

הזיקה למקום נבדקה ביחס לשני גורמים המעידים על יציבות אישית: מגורי קבע ותעסוקה. ביחס ליישוב הקבע של המרואיינים עולה כי 54 מהם (45%) ציינו שהם גרים ביישוב הקבע שלהם. 66 מרואיינים (55%) השיבו שאינם מתגוררים ביישוב הקבע. כשבוחנו את הבדלי הממוצעים של עוצמת הזיקה למקום בין שתי הקבוצות - המתגוררים ביישוב קבע והאחרים - לפי מבחן T, עולה שבממוצע עצמת הזיקה למקום של החיים ביישוב הקבע, חיובית יותר בשלוש רמות המקום שנבחנו, והפערים בין שתי הקבוצות מובהקים בשלוש הרמות, לפי מבחן T.

לוח 4: הזיקה למקום המגורים הנוכחי לפי מגורים ביישוב קבע או יישוב ארעי

מבחן T		לא חי ביישוב הקבע			חי ביישוב קבע			
רמת מובהקות (P)	ערך T מחושב	סטיית תקן	ממוצע	% בעלי זיקה שלילית	סטיית תקן	ממוצע	% בעלי זיקה שלילית	
0.005	2.8	2.9	0.55-	38	3.1	1.1	20	בית נוכחי
0.002	3.1	3.0	0.2	29	2.9	1.9	12	יישוב נוכחי
0.001	3.6	2.9	0.7	21	2.3	2.6	6	אזור נוכחי

התופעה של התחזקות הזיקה למקום כאשר עולים בקנה המידה מהמקום הקטן לגדול, תקפה בשתי הקבוצות: הגרים ביישוב קבע והגרים ביישוב ארעי.

ממוצע היחס למקומות הנוכחיים בקרב אלה שאינם חיים ביישוב קבע, הוא סביב הערך 0, שמשמעותו היעדר זיקה. ממוצע שלילי לזיקה למקום, בסולם שבו נעשה שימוש במחקר זה, הוא תופעה נדירה, ולכן בולטת הזיקה השלילית לבית הנוכחי. מסתבר שלגורם אי הודאות יש משמעות רבה לתחושת המקום. קשה לפתח זיקה חיובית למקום כשאינך יודע היכן תגור באופן קבוע. מעבר לכך, המגורים ביישוב שאינו יישוב הקבע גורמים לתחושת ניכור כלפיו: 21% עד 38% מהנשאלים שאינם חיים ביישוב קבע, ציינו יחס שלילי לכל אחד מהמקומות בקני המידה השונים, לעומת 6% עד 29% בהתאם, מבין המתגוררים ביישוב הקבע.

נבדקה הזיקה למקום של אלה שעבדו בעת הריאיון, לעומת זיקתם של אלה שלא עבדו. לא נמצאו הבדלים מובהקים לפי מבחן T בין שתי הקבוצות, אך נמצא הבדל מובהק (לפי מבחן T) בזיקה לבית שבו גרו בעת הריאיון: אנשים עובדים הביעו זיקה גבוהה יותר לביתם לעומת הלא-עובדים. אי-הודאות והיעדר הזיקה לבית מתעצמות בגלל חוסר עבודה, ומאחר שנושא התעסוקה קשור מיידית למשפחה, אין פלא שדווקא ברמת הבית נמצאו הפערים.

לוח 5: זיקה לבית הנוכחי של עובדים לעומת לא עובדים:

נתונים תיאוריים ומבחן T

לא עובד %	עובד %	
21	9	5 - קשר שלילי מאוד
7	3	4 -
9	9	3 -
	3	2 -
	2	1 -
27	14	0 חוסר קשר
11	9	1
7	18	2
9	15	3
2	11	4
7	7	5 קשר חיובי מאוד
100.0	100.0	סה"כ - %
(44)	(65)	(N)
0.6*	0.7	ממוצע
3.2	3.0	סטיית תקן

מבחן T, בין העובדים ללא עובדים, $P=0.03$

הפערים המובהקים בנושא הארעיות של מקום המגורים וחוסר היציבות התעסוקתית, מצביעים על השפעה מובהקת על עוצמת הקשר למקום, עד כדי ניכור מהמקום כשמדובר ברמת הבית.

הגורמים לזיקה לבית, ליישוב ולאזור - הקודמים והנוכחיים

מאגר הנתונים מאפשר התייחסות לשאלת המחקר - מהם הגורמים המשפיעים על יצירת זיקה לרמות השונות של המקום החדש והישן?

נבחנו מקבצים של משתנים הקשורים ברגשות, בנוף פיזי, באיכות חיים, בקהילתיות ובהתמודדות עם בעיות אישיות. נבחנו רגשות שונים, שליליים בעיקר, אך גם רגשות חיוביים

שעלו במשך כל התהליך ולאחריו. נבדק המתאם בין עוצמת הזיקה למקום, כשהנשאלים גרו ביישוב הקודם בחבל עזה או בצפון השומרון, וכשהם גרים במקום הנוכחי, לבין רגשותיהם מיד לאחר ההתנתקות ובעת הראיון, כשלוש שנים לאחריה. החוקרים לא התייחסו למתאמים בעלי עוצמה נמוכה של ערך מוחלט מתחת ל-0.3. הנתונים לגבי המתאמים בעלי ערך מוחלט של 0.3 ומעלה בלבד (בכולם $P < 0.003$) מוצגים בלוח הבא.

לוח 6: מתאמי פירסון (בעלי מקדם מתאם של ערך מוחלט 0.3 לפחות) והזיקה בין מקומות המגורים הקודמים והעכשוויים, לבין רגשות הנשאלים מיד לאחר ההתנתקות וכיום

זיקה למקום נוכחי			זיקה למקום קודם			
אזור	יישוב	בית	אזור	יישוב	בית	
					0.348	כעס בעבר
						כעס כיום
						כאב בעבר
					0.388	כאב כיום
					0.339	נטישה בעבר
					0.368	נטישה כיום
					0.336	אי-ודאות בעבר
		0.305-			0.331	אי-ודאות כיום
						לחץ, מתח בעבר
	0.414-	0.402-				לחץ, מתח כיום
		0.311				תקווה בעבר
	0.321	0.412				תקווה כיום

מהנתונים המוצגים בלוח 6 עולה שעוצמת הזיקה לבית הקודם קשורה ברגשות של כאב וכעס, של נטישה ואי-ודאות, העולים לרוב בעבר ובהווה כאחד. לעומת זאת - זיקה חיובית לבית הנוכחי מבטאת תקווה בעבר ובהווה, וקשר הפוך למצב נוכחי של אי-ודאות ולחץ.

הרגשות כלפי הבית הנוכחי והבית הקודם עודם קשורים לעוצמת הזיקה למקומות אלה. ככל שעולים בקנה המידה כך נחלש מאוד הקשר בין הגורמים. לזיקה ליישוב הנוכחי יש

קשר (שלילי) ללחץ ולמתח כיום, ולתקווה כיום. לזיקה ליישוב הקודם אין קשר לכל אחד מהרגשות הללו, וכך גם לזיקה לאזור הקודם ולנוכחי. ראוי לציין שהרגשות מעמידים את הבית במרכז, והוא מנקז אליו את רובם הגדול, לטוב ולרע: חיזוק הזיקה לבית הקודם מלווה בחיזוק הרגשות השלילים (ולהפך), וחיזוק הזיקה לבית החדש מלווה בחיזוק רגשות חיוביים (ולהפך).

לוח 7: מתאמי פירסון (בעלי מקדם מתאם של ערך מוחלט 0.3 לפחות) והקשר בין הזיקה למקומות המגורים הקודמים והעכשוויים לבין פתרון בעיות אישיות לפני ההתנתקות ולאחריה

מקום נוכחי			מקום קודם			
אזור	יישוב	בית	אזור	יישוב	בית	
		0.524		0.311-		מגורים - פתור כעת
						מגורים - אפתור בעתיד
		0.368				מצב כלכלי - פתור כעת
						מצב כלכלי - אפתור בעתיד
		0.348				מצוקה נפשית - פתור כעת
						מצוקה נפשית - אפתור בעתיד

הבעיות והמצוקות האישיות משליכות בעיקר על עצמת הזיקה לבית הנוכחי. לפתרון (או לאי-פתרון) בעיית המגורים ישנה השפעה רבה על עצמת הזיקה לבית הנוכחי.

**לוח 8: מתאמי פירסון (בעלי מקדם מתאם של ערך מוחלט 0.3 לפחות),
בין הזיקה למקומות המגורים הקודמים והעכשוויים
לבין גורמים שונים לפני ההתנתקות ולאחריה**

מקום נוכחי			זיקה למקום קודם			
אזור	יישוב	בית	אזור	יישוב	בית	
						נוף פיזי
			0.580	0.490	0.309	נקשרתי לנופי המקום בעוצמה בעבר
0.455	0.400	0.302				נקשרתי לנופי המקום בעוצמה כיום
						אידיאולוגי
			0.459	0.405	0.304	חשתי שמגורי באזור חשובים בעבר
	0.431					אני חש שמגורי באזור חשובים כיום
						משפחתיות
					0.468	היישוב היה מקום טוב לגדל ילדים בעבר
	0.340					היישוב הוא מקום טוב לגדל ילדים כיום
						קהילתיות
						איכות חיים בעבר
	0.457					איכות חיים כיום
					0.414	היתה לי נכונות אישית לתרום לקהילה בעבר
0.317	0.394		0.301	0.388		יש לי נכונות אישית לתרום לקהילה כיום
						היישוב התאפיין בלכידות קהילתית בעבר
	0.403					היישוב מתאפיין בלכידות קהילתית כיום
						התקיימו חיי תרבות קהילתיים בעבר
	0.421					התקיימו חיי תרבות קהילתיים כיום
						נקשרתי לקהילה בעוצמה בעבר
0.350	0.432					נקשרתי לקהילה ביישוב הנוכחי בעוצמה כיום
						התקיימה עזרה הדדית בקרב התושבים בעבר
	0.431					קיימת עזרה הדדית בקרב התושבים כיום

כאשר בוחנים את הקשר בין הגורמים השונים לבין עוצמות הזיקה למקומות השונים לפני ההינתקות ואחריה עולה:

- לנוף הפיזי יש קשר גורף בשלוש הרמות של הזיקה למקום, בעבר ובהווה.
- לנושא האידיאולוגי יש קשר לכל רמות הזיקה למקום, בעיקר בעבר ופחות בהווה.
- לאיכות החיים יש קשר בעיקר לזיקה ליישוב הנוכחי ולא לזיקה לבית ולאזור הנוכחיים.
- הקהילה נתפסת כאוכלוסיית היישוב ויש לה תפקיד מפתח ביצירת הזיקה למקום הנוכחי. בכל ששת המשתנים נמצאה עוצמת קשר בינונית ומעלה ליישוב הנוכחי. רמת הזיקה אליו תלויה ישירות לחיבור הקהילתי.

יחס כלפי הבית הנוכחי: חלוקה דיכוטומית

כדי לבחון בצורה ברורה מה מאפיין את אלה שכבר נקשרו לביתם הנוכחי לעומת אלה שלא נקשרו אליו, נבחנו שתי קבוצות שביטאו עמדות מנוגדות בשאלה "מה מידת הקשר שלך לביתך כיום". 30 מרואיינים ציינו זיקה שלילית: בין 5- (מינוס 5) ל-3- (מינוס 3), לעומת 29 שציינו זיקה חיובית: בין 3+ ל-5+. הזיקה לבית מייצגת את הרגשת הבית בשלב שבו נמצאו התושבים לאחר העקירה.

מה מאפיין כל קבוצה? במה הן דומות או שונות האחת מרעותה? (הוגדרו שתי קבוצות: "חיוביים" = מרואיינים בעלי זיקה חיובית, ו"שליליים" = מרואיינים בעלי זיקה שלילית).

נתוני רקע

59% מהנשים היו בעמדת "השליליים", לעומת 41% שהיו בעמדה "חיובית". בקרב הגברים היה המצב הפוך: 59% מהם היו בעמדת "החיוביים", לעומת 41% שהיו בעמדה "שלילית". הפער במבחן חי בריבוע לא נמצא מובהק.

לגבי שנות המגורים ביישוב הישן אין הבדל מובהק (לפי מבחן T) בממוצע שנות המגורים ביישוב. הוא עומד על 16.6 שנים ל"חיוביים" לעומת 13.7 ל"שליליים" (סטיית תקן 7.4 ו-7.3 בהתאמה).

בבחינת שני המשתנים המצביעים על יציבות אישית עולה ששיעור המועסקים היה 72% בקרב "החיוביים", לעומת 47% בקרב "השליליים". לפי מבחן T (כאשר נושא התעסוקה הוא דיכוטומי) הפער נמצא מובהק ($p=0.045$). בנוסף, 66% מ"החיוביים" נמצאים ביישוב הקבע שלהם, לעומת 30% מ"השליליים". הפער (במשתנה דיכוטומי - כן ולא) בין שתי

הקבוצות נמצא מובהק במבחן T (24%). $P=0.006$ מ"החיוביים" לעומת 7% מ"השליליים" גרים בבית הקבע שלהם.

משותני הרקע הדמוגרפים לא הצביעו, לפי כך, על הבדלים בין שתי הקבוצות, להוציא ההיבט התעסוקתי והארעיות/קביעות של מקום המגורים. הדבר מחזק את הממצא שליציבות האישיית ולאי-הוודאות יש השפעה על הזיקה למקום.

כאשר בודקים עד כמה מקום המגורים הקודם היה משמעותי לגבי המשיבים בהקשרים שונים, בסולם בן 11 דרגות בין 0 (בכלל לא) ל-10 (במידה רבה מאוד), עולה שההבדלים ביחס להיגדים הבאים הם ברובם בפער של פחות משני שלישי דרגה, ואינם מובהקים לפי מבחן T: נקשרתי לנופי המקום בעוצמה; נקשרתי לקהילה בעוצמה; חשתי שמגורי באזור חשובים למדינה; חשתי שיש לי השפעה על עתיד המדינה; התקיימה עזרה הדדית בקרב התושבים; היישוב היה מקום טוב לגדל בו ילדים; אוכלוסייה איכותית; הייתה לי נכונות אישית לתרום לקהילה; היישוב התאפיין בלכידות קהילתית; התקיימו חיי תרבות קהילתיים; חשתי ביטחון מפני פגיעה בחיי ובגופי; מיציתי את עצמי כאדם; התקדמתי כלכלית. רק במשתנה "איכות חיים" (8.8 של ה"שליליים" לעומת 9.6 של ה"חיוביים") הפער נמצא מובהק לפני מבחן T ($P=0.041$).

כשבוחנים את רמת הסיוע מהרבנים רק בקרב הקבוצה הדתית, נמצא פער גדול (5.1 בקרב ה"חיוביים", $N=11$; לעומת 1.3 בקרב ה"שליליים", $N=17$) ומובהק לפי מבחן T ($p=0.021$).

נבדק עד כמה משמעותי המקום שבו גרים הנשאלים היום בהקשרים שונים (בסולם בן 11 דרגות =0 בכלל לא, 10 = במידה רבה מאוד). בעשרת ההקשרים הבאים לא נמצא פער מובהק בין שתי הקבוצות: קשר לקהילת העקורים ביישוב החדש; קשר לקהילת היישוב הקולט; מיציתי את עצמי כאדם; תחושה שיש לי השפעה על עתיד המדינה; קיום עזרה הדדית בקרב התושבים; היישוב הוא מקום טוב לגדל בו ילדים; נכונות אישית לתרום לקהילה; היישוב מתאפיין בלכידות קהילתית; מתקיימים חיי תרבות קהילתיים; תחושת ביטחון מפני פגיעה בחיי ובגופי.

לעומת זאת, נמצא שהפערים הבאים היו מובהקים ביחס להיגדים הבאים, המפורטים

בלוח 9.

לוח 9: משמעות המקום שבו גרים הנשאלים היום בהקשרים שונים**ביחס ל"חיוביים" לעומת "שליליים"****(בסולם בן 11 דרגות: 0 = בכלל לא, 10 = במידה רבה מאוד)**

רמת מובהקות לפי מבחן T	ממוצע "שליליים"	ממוצע "חיוביים"	
0.003	3.2	6.0	נקשרתי לנופי המקום בעוצמה
0.023	1.1	3.2	אני חש שמגורי כאן חשובים למדינה
0.024	1.2	3.0	התקדמתי כלכלית

גורמים אלה מבליטים את חשיבות הנוף הפיזי בזיקה לבית הנוכחי וואת הצד הערכי של זיקה זו והגורם האישי שלה.

כשנבחנו רגשות (בסולם: 0 = בכלל לא; 5 = בעצמה רבה) מיד לאחר ההינתקות ובנפרד כיום, לא נמצאו פערים מובהקים ביחס לרגשות הבאים: כעס/רוגז, כאב, נטישה/הפקרה והשלמה. לעומת זאת נמצאו פערים מובהקים ביחס ללחץ ולמתח כיום ("השליליים" מתוחים ולחוצים יותר) וביחס לרמת התקווה היום ומיד לאחר ההינתקות ("החיוביים" הביעו רמת תקווה גבוהה יותר).

נבחנו כמה נושאים "טעוני פתרון" (מגורים, מצב כלכלי, תעסוקה ומצוקה נפשית) ביחס לשאלה האם נפתרו הבעיות הללו עד כה. בכלום היה פער בין הקבוצות, כ"שהחיוביים" מדווחים על רמת פתרון גבוהה יותר, כפי שמפורט בלוח 10.

לוח 10: רמת פתרון בעיות בתחומים שונים ביחס ל"חיוביים" לעומת**"שליליים" - נתונים תיאוריים (בסולם: 0 = בכלל לא, 10 = במידה רבה מאוד)**

P מבחן T	קבוצת ה"שליליים"			קבוצת ה"חיוביים"			
	N	ס.ת.	ממוצע	N	ס.ת.	ממוצע	
0.000	30	1.9	1.1	29	3.9	5.9	מגורים
0.002	30	3.0	1.9	29	3.7	4.8	מצב כלכלי
0.026	29	3.7	2.5	27	4.0	4.8	תעסוקה
0.001	29	3.1	3.2	28	3.4	6.1	מצוקה נפשית

פערים אלה מצטרפים לממצאים בדבר פערים על רקע אי-יציבות המשפיעים בצורה ברורה על אי-הוודאות.

כשבוחנו את נושא הקשר לקהילות השונות - היישוב הקודם, העקורים בכלל, היישוב הנוכחי, העם היהודי, החברה היהודית בישראל והחברה הישראלית - עולה שעצמת הקשר של ה"חיוביים" גבוהה או זהה לזו של ה"שלילים". הפער לגבי הקשר לחברה הישראלית מובהק (לפי מבחן T, $p=0.019$). ה"חיוביים" אינם מנתקים קשרים עם העבר, והקשר שלהם בהווה כמעט עם כל המעגלים חזק מזה של ה"שלילים". הם מזדהים יותר עם החברה הישראלית, בעוצמה הקרובה למידה רבה, לעומת ה"שלילים", המזדהים בעוצמה שמתחת לבינונית.

בדיקה רב-משתנית

כדי לבחון את הגורמים המשפיעים על זיקה למקום ביחס ליישוב הנוכחי והקודם, נעשה מבחן רגרסיה בשלבים, שבה נכנסים לפרוצדורה המשתנים הבלתי תלויים, בעלי השפעה המובהקת המצברית. הנתונים חולקו לפי שתי קבוצות של רמות דתיות: חילונית ומסורתית - 45 מרואיינים, דתיים (לסוגיהם השונים) - 74 מרואיינים.

תחילה נבחן המשתנה התלוי - הזיקה ליישוב הקודם (בסולם בן 11 דרגות, מ-5 עד +5). נבחנו 14 משתנים בלתי תלויים:

1. נקשרתי לנופי המקום בעוצמה;
2. נקשרתי לקהילה בעוצמה;
3. חשתי שמגורי באזור חשובים למדינה;
4. מיציתי עצמי כאדם;
5. התקדמתי כלכלית;
6. חשתי שיש לי השפעה על עתיד המדינה;
7. התקיימה עזרה הדדית בקרב התושבים;
8. היישוב היה מקום טוב לגדל בו ילדים;
9. איכות חיים;
10. אוכלוסייה איכותית;
11. הייתה לי נכונות אישית לתרום לקהילה;
12. היישוב התאפיין בלכידות קהילתית;
13. התקיימו חיי תרבות קהילתיים;
14. חשתי ביטחון מפני פגיעה בחיי ובגופי.

מניתוח תוצאות הרגרסיה ביחס למשתנה התלוי - **הקשר ליישוב הקודם** - עולה שלגבי הקבוצה החילונית-מסורתית המשתנה הראשון בחשיבותו היה "נקשרתי לנופי המקום בעוצמה", והמשתנה השני בחשיבותו היה "היישוב מתאפיין בלכידות קהילתית". סך השונות המוסברת של הזיקה ליישוב הקודם של החילונים והמסורתיים (R^2) היא 0.592.

לגבי הקבוצה הדתית, המשתנה הראשון בחשיבותו היה "חשתי שמגורי באזור חשובים למדינה" והמשתנה השני היה "היישוב התאפיין בלכידות קהילתית". סך השונות המוסברת של הזיקה ליישוב הקודם של הדתיים (R^2) היא 0.318.

בעוד שבקרב החילוניים והמסורתיים הגורם הראשון במעלה הוא התקשרות לנוף הפיזי, בקרב הדתיים זה היה הגורם האידיאולוגי. בקרב שתי הקבוצות נמצא הגורם הקהילתי חשוב, שני בעוצמתו, בהסבר השונות של הזיקה ליישוב הקודם.

כאשר בוחנים באמצעות ניתוח רגרסיה את הזיקה ליישוב החדש עולה שלגבי הקבוצה החילונית-מסורתית המשתנה היחיד בעל המשמעות המובהקת הוא "יש לי נכונות אישית לתרום לקהילה" ($R^2=0.325$).

לגבי הקבוצה הדתית המשתנה הראשון בעל המשמעות המובהקת הוא "היישוב הוא מקום טוב לגדל ילדים" והשני הוא "אני קשור לקהילת היישוב הקולט בעוצמה" ($R^2 = 0.366$). בעוד שהזיקה ליישוב הקודם בנויה מ"קהילתיות פלוס" (נוף פיזי בקרב החילוניים ותפיסה אידיאולוגית בקרב הדתיים), הזיקה ליישוב החדש, בקרב שתי הקבוצות, היא בעיקרה קהילתית.

כדי לבחון את הגורמים המשפיעים על הזיקה למקום ברמות שונות של קנה מידה, בוצעו הרצות רגרסיה כשהמשתנה התלוי הוא רמת זיקה לבית, ליישוב ולאזור הקודם ביחס ל-14 המשתנים התלויים שצוינו לעיל. התוצאות (ביחס למשתנים התלויים שנמצאו מובהקים) מפורטות בלוח 11.

לוח 11: מבחן רגרסיה - משתנים תלויים: עוצמת הזיקה לבית, ליישוב ולאזור הקודמים - הסברים

P	R ²	R		
0.000	0.224	0.473	מקום טוב לגדל ילדים	בית
0.000	0.359	0.599	נוף	
0.000	0.408	0.638	תרומה לקהילה	
0.000	0.337	0.614	נוף	יישוב
0.000	0.445	0.667	לכידות קהילתית	
0.000	0.473	0.688	מגורי חשוכים למדינה	
0.000	0.473	0.688	נוף	אזור
0.000	0.517	0.719	מגורי חשוכים למדינה	

מהנתונים עולה שהנוף הפיזי הוא המשתנה המשותף בעל החשיבות בשלוש רמות המקום. ככל שעולים בקנה המידה חשיבותו מתעצמת. חשיבות הנוף אינה תלויה בקנה המידה הייחודי של המקום, להבדיל מהמשתנים האחרים, ונראה שתחושת המקום היא "נוף פלוס": נוף בבסיס, שאליו מתווספים משתנים ייחודים לכל רמה. ברמת הבית נוספים הן המשתנה המשפחתי (גידול ילדים) והן התרומה לקהילה (בעוצמה פחותה). ברמת היישוב נוספים לנוף ההיבט הקהילתי ובמידה פחותה ההיבט האידיאולוגי, וברמת האזור נוסף ההיבט האידיאולוגי בלבד. נראה שההיבט "הנוסף" ("הפלוס") לגיאוגרפי-נופי ברמת האזור הוא בראש ובראשונה האידיאולוגי. ברמת היישוב הוא הקהילתי, עם "חלחול" של התחום האידיאולוגי, וברמת הבית הוא המשפחתי עם "חלחול" קהילתי.

סיכום

זיקה למקום היא מושג מורכב, והגורמים ליצירתה או להיעדרה מורכבים לא פחות. המחקר הנוכחי מתמקד בנושא שהוא לכאורה חסר מיקוד, אמורפי ומורכב: תחושת המקום. ההתמקדות נעשית באמצעות פירוק המושג לגורמיו לפי שני תבחינים עיקריים: קני מידה שונים (בית, יישוב ואזור) וגורמים שונים (כמו הגיאוגרפי, החברתי-קהילתי, המשפחתי, האידיאולוגי וכו').

המחקר מנסה להכניס סדר בספרות כוללנית, המטשטשת (בלי משים) את הרמות השונות של המקום ואינה מבחינה בקני המידה השונים. מחקר זה בדק מצב שבו מיעוט מקרב העוברים נמצאים כבר בביתו הקבוע, חלקם מתגוררים ביישוב הקבע אך לא בבית קבע, וחלק גדול טרם התיישבו ביישוב הקבע. בשלב ביניים זה ניתן לאתר את הגורמים היוצרים

זיקה למקום החדש, לעומת אלה שאינם יוצרים אותה. ניתן לעשות זאת באמצעות השוואה בין הקבוצות ותוך השוואה לזיקה החזקה למקום הקודם.

כשבוחנים את התוצאות לפי המודל של Fullilove (1996), עולה תמונה מורכבת יותר מהמודל. לפי המודל נוצרים בקרב העקורים מבוכה במקום היכרות, נוסטלגיה במקום זיקה וניכור במקום זהות. תמונה זאת מאפיינת חלק מהנשאלים במחקר זה, שאכן מבטאים מבוכה ביחס למקום החדש לעומת ההיכרות האינטימית עם המקום הקודם. אין ספק שנוסטלגיה היא מרכיב חשוב של הזיקה למקום הקודם, כפי שאומרת אחת מהעוקרות:

"גנים היא אהבת חיי. רציתי להיות שם עד סוף ימי. מי שלא גר ולא חווה את החוויות ההיסטוריות לגור בשומרון, לא יודע מה הוא ההפסד. אני שמחה שהייתי חלק מהתיישבותנו ותמיד אמשיך לספר עליה באהבה גדולה וגעגועים."

גם ניכור קיים, ויש בין הנשאלים החשים כך כלפי המקום החדש. אחד מהמרואיינים ציין:

"מבחינתי - התנתקתי גם ממשפחתי וחבריי, כיוון שכל אחד הלך למקום אחר (לא אפשרו לנו להיות ביחד!), ועדיין לא מצאתי את הבית שלי."

אך זוהי תמונה חלקית בלבד. מסתבר שחלק מהעוקרים שינו סטטוס ל"מתיישבים" ויצרו זיקה חיובית למקום, תוך היכרות מתעצמת איתו ויצירת זהות מחודשת, שאינה מוחקת את הזהות הישנה אלא מצמיחה לצידה זהות חדשה. הזהות המחודשת נבנית על אותם רכיבים של הזהות הקודמת: הזדהות עם רכיבי נוף גיאוגרפיים בשלוש רמות המקום (בית, יישוב ואזור), והוספת רכיבים נוספים. נראה שהנוף משמש כגורם חומרי-קונקרטי שהופך למוקד של הבניית משמעויות סימבוליות החושפות ואף מזינות את המטענים האידיאולוגיים, התרבותיים והזהותיים שבן המקום מתקשר אליהם.

כשבוחנים את עוצמות הזיקה למקומות הקודמים מתברר שהן גבוהות מאוד, ואילו עוצמות הזיקה למקומות הנוכחיים נמוכה למדי. היחסים בין רמות הזיקה השונות (בית, יישוב ואזור) בתוך המקומות הקודמים והמקומות הנוכחיים מתאפיינים בעוצמה רבה, כפי שעולה גם ממחקרים קודמים (Shamai, 1991).

מתברר שאין כל קשר בין עוצמת הזיקה למקום החדש לעוצמת הזיקה למקום הקודם. ממצא זה מעניין מפני שניתן היה לצפות להפעלה של מנגנון נוסטלגיה כלפי המקום הקודם בקרב אלה שלא הצליחו לייצב את עתידם במקום קבע ובקריירה חדשה. הדבר בולט בעיקר לאור העוצמה הגבוהה של הקשרים הפנימיים אל אותו מקום מחיה (קודם או נוכחי) בין שלוש הרמות. שינוי גיאוגרפי, חברתי וקהילתי, לצד הממד של ארעיות, יוצרים סיטואציה

של "tabula-rasa" ("לוח חלק") ויצירת קשר מחודש מההתחלה. בשלב זה של היווצרות הזיקה למקום החדש עולה גם שלמשתני הרקע הדמוגרפיים אין השפעה על עוצמת הזיקה (מין, גיל, שנות מגורים ביישוב ורמת הדתיות).

לעומת זאת, מבחינת גורמי היציבות האישי, עולה שזיקתם למקום החיים ביישוב הקבע חזקה מזו של אלה שאינם מתגוררים עדיין ביישוב הקבע. הזיקה למקום של הראשונים חיובית יותר, בשלוש רמות המקום, והפערים בין שתי הקבוצות מובהקים גם ביחס לבית, ליישוב ולאזור המגורים הנוכחי.

לגבי המיצב התעסוקתי של מי שעבדו בעת הראיון לעומת מי שאינם עובדים, עולה שהתעסוקה, כמשאב אישי ומשפחתי, נתפסת כבעלת חשיבות ליצירת זיקה למעגל הקרוב ביותר - הבית. כשבוחנים את הגורמים המשפיעים על זיקה למקום עולה חשיבותו של הבית (והמשפחה) כמוקד להצפת רגשות. חיזוק הזיקה לבית הנטוש נמצא במתאם חיובי לעוצמת הרגשות השלילים המתחזקים (כעס/רוגז, כאב, נטישה/הפקרה, אי-ודאות, לחץ, מתח). לעומת זאת - עוצמת הזיקה לבית החדש עולה ביחס הפוך לחלק מהרגשות השלילים וביחס ישר לרגשות החיוביים (השלמה ותקווה).

שאלת המחקר העיקרית שנבחנה עסקה בגורמים המשפיעים על יצירת זיקה למקום בקני מידה שונים. מתברר שלנוף הפיזי קשר חזק עם הזיקה למקום. מאחר שקשר זה "חוצה" מקום וזמן - הוא חזק יחסית בכל רמות המקום ובתקופות שונות, ונראה כממד חשוב בהבנת היווצרות הזיקה למקום החדש וגם לשימור המקום הנטוש. ממצא זה הוא בעל חשיבות גדולה: הוא מדגיש את חשיבותו של הממד הגאוגרפי והפיזי של המקום, מעבר לממד החברתי של הקהילה, כמבסס תחושת מקום והשתרשות במקום. למרות זאת אין החוקרים מבקשים להציג את המאפיינים הפיסיים כנפרדים ובלתי תלויים במאפיינים החברתיים והתרבותיים. החוקרים מעדיפים לטעון כי הנוף הפיסי כמוקד קונקרטי, מהווה מדגרה עליה מושלכות המשמעויות החברתיות והתרבותיות של זיכרון המקום בקרב העקורים. נושא חשוב נוסף הוא המשתנה "מקום טוב לגדל בו ילדים", שנמצא במתאם חיובי עם הזיקה לבית הנוכחי והקודם. הבית נתפס כקשור למשפחתיות, והמשפחה היא ערך חשוב המשפיע על הזיקה לבית אך לא על הזיקה ליישוב או לאזור. כשבוחנים את השפעת פתרון או אי-פתרון של הבעיות והמצוקות האישיות (ביחס למגורים, למצב כלכלי ולמצוקה נפשית), מתברר שהם משליכים בצורה ברורה על עוצמת הזיקה לבית הנוכחי. מצוקות אלה משפיעות ישירות על המעגל הקרוב ביותר של הקשר הראשוני - המשפחה, ולכן הן קשורות לזיקה לבית. המחקר מבליט את חשיבותה של הזיקה ליישוב הנוכחי, לגבי כל המשתנים הקהילתיים

שנבחנו. זיקה ליישוב משמעותה קשר לקהילה בכל "רמ"ח אבריה". למקום שניטש אין משמעות לקהילה הקודמת - אבריה כבר אינם קיימים. ואכן, במצב הנוכחי אין קשר בין הזיקה למקום הנוכחי בשלוש רמותיו (בית, יישוב ואזור) לקהילות הקודמות. לעומת זאת נמצא קשר בין הזיקה לקהילת היישוב הנוכחי, ליישוב הנוכחי וגם לאזור הנוכחי, מה שמחזק את המשוואה: זיקה ליישוב = קהילה.

בבחינה השוואתית של משיבים חילונים-מסורתיים לעומת דתיים, עולה השפעת גורם הדת. בעוד שהזיקה ליישוב הקודם בנויה מ"קהילות פלוס" (כשה"פלוס" הוא הנוף הפיזי בקרב החילוניים-מסורתיים וההיבט האידיאולוגי בקרב הדתיים), הזיקה ליישוב החדש היא קודם כל קהילתית בשתי הקבוצות. ההשוואה עולה בקנה אחד עם מסקנתם של Schnell & Mishal (2008), שהחילונים והמסורתיים לא באו להתיישובות מסיבות אידיאולוגיות בעיקרן. מסקנה נוספת העולה מהדיון היא שדתיים רבים אִבדו את הלהט האידיאולוגי של ישוב ארץ ישראל בעקבות העקירה.

נבחנו שתי קבוצות שהפגינו עמדות מנוגדות לשאלה "מה מידת הקשר שלך כלפי הבית שלך כיום". שתי קבוצות אלה מסמלות את העקורים שאינם קשורים לביתם לעומת אלה הקשורים אליו בעוצמה גבוהה יחסית. בניתוח של משתנה זה ושל הסיוע שקיבלה הקבוצה הדתית מהרבנים, הפער ניכר באכזבה הרבה ובתפיסת הקבוצה הדתית מקרב ה"שליליים" את חוסר הסיוע שהיא מקבלת מהרבנים, לעומת ה"חיוביים" מקרב הדתיים.

לגורם אי הוודאות, שנבחן על ידי קביעות במקום המגורים, יש השפעה רבה על הזיקה לבית. רוב ה"חיוביים" נמצאים ביישוב הקבע שלהם, לעומת רוב ה"שליליים" שאינם נמצאים ביישוב קבע. אמנם רוב גדול של שתי הקבוצות אינו מתגורר בבית הקבע שלו, אך שיעור ה"חיוביים" המתגוררים בבית הקבע גבוה משמעותית משיעור ה"שליליים" הגרים בבית הקבע. מעניינת התופעה שבקרב השליליים כלפי הבית החדש, לא קיימת נוסטלגיה חזקה יותר לבית הקודם ובשתי הקבוצות רמת הנוסטלגיה נותרה גבוהה והיא מוזנת ברגשות של כעס כלפי המדינה ותחושת בגידה מצד המדינה. תחושת הנבגדות מסבירה גם את תחושת אובדן הלהט האידיאולוגי של כלל העקורים, בתוכם הדתיים שהתאפיינו בלהט כזה במקומות המוצא.

בצד האישי-משפחתי עולה שמצב אלה שאינם חשים כל כך נבגדים טוב בהרבה: שיעור התעסוקה בקרבם היום גבוה משמעותית משיעורו בקבוצת ה"שליליים", וחל שיפור רב יותר במצבם הכלכלי. כך גם ביחס לרמת התקווה שלהם היום ומיד לאחר ההינתקות. הם גם פחות נתונים כיום ללחץ ולמתח מאשר ה"שליליים". מגמה זאת של מצב טוב יותר של אלה החשים פחות נבגדים, מתבטאת גם בבחינת נושאים "טעוני פתרון" (מגורים, מצב כלכלי,

תעסוקה ומצוקה נפשית). גורם אי-הוודאות בקרבם קטן מאשר בקרב החשים רמה גבוהה של נבגדות. כן עולה שקבוצת הפחות נבגדים, שזיקתה לבית הנוכחי חיובית, נקשרה לנופי המקום בעוצמה רבה מקבוצת ה"שליליים". ממצאים אלה מחזקים את הממצא הסטטיסטי בדבר הקשר בין תחושת הנבגדות לבין ההופעה של תסמינים פוסט טראומטיים.

הזיקה למקום החדש מסמלת דואליות: בין הישענות על נוסטלגיה ומחאה על אובדן הזיקה הישנה, לבין תקווה לחיים חדשים; בין הרגשת ארעיות להרגשת השתרשות מחודשת; בין הבטה אחורה בזעם לצפייה קדימה בתקווה.

כשבוחנים את הממצאים "במבט על", נראה שלִיבת הזיקה לבית היא בהיבטים הקשורים ישירות ובעקיפין לתא המשפחתי (גידול ילדים, תעסוקה, בית ויישוב קבע) ולרגשות האישיים (רגשות חיוביים מחזקים את הזיקה לבית, ולהפך). גם להתמודדות אישית ומשפחתית יש השפעה על הזיקה לבית.

זיקה חיובית ליישוב משמעה הרגשת קהילתיות חיובית. הקהילתיות היא הבסיס לזיקה ליישוב, ובלעדיה זו נעדרת או שהיא שלילית. הקהילתיות הישנה (שנעלמה) הייתה גם הבסיס לזיקה ליישוב הקודם.

להתחברות לנוף הפיזי יש משקל רב בזיקה למקום. גם כאשר המקום ניטש - הזיכרונות החזקים הם של הנוף הפיזי, כפי שמתבטא באמירות כמו "גרנו בגן עדן", או "ניסנית היא המקום היפה בעולם, ליד הים". לאחר שהמרכיב הקהילתי התפרק, לעיתים תוך חילוקי דעות משפחתיים וקהילתיים, נותר ההיבט הפיזי-נופי. העוצמה שיש לנוף וחשיבותו מפתיעים במידה מסוימת, במשקלם הרב גם בזיקה למקומות החדשים. החיבור בין הזיקה למקום לתפיסת הנופים החדשים באופן שלילי, או חיובי, היא משמעותית ובעלת עוצמה רבה מהמצופה. ייתכן שכאשר הקהילה הקודמת הופכת ל"קהילה מדומיינת" והקהילה החדשה נמצאת עדיין בתהליך התהוות, מקבל הנוף הפיזי משמעות רבה יותר.

מניתוח המתאמים והרגרסיות של הקשרים שבין שלוש רמות הזיקה למקום, הן לקודם והן לנוכחי, מצטיירת (שוב) הדומיננטיות של הנוף הפיזי. לגורם זה מתווספים היבטים נוספים המובילים בכל רמה: המשפחתי ברמת הבית, הקהילתי ברמת היישוב והאידיאולוגי ברמת האזור. ייתכן שמילותיו של טשרניחובסקי "האדם הוא תבנית נוף מולדתו" טעונות שינוי: "נופי המולדת הם תבנית האדם ותפיסתו". התפיסה אינה אחידה, אך היא משפיעה רבות על הזיקה למקום.

מחקר זה סקר תהליך מעבר של אנשים מזיקה חזקה למקום שבו גרו ושממנו נעקרו, למצב של יצירת זיקה למקום החדש שאליו עברו אחרי שהיו במצב של "Place-yes-ness" ביישוב הקודם. לחלקם יש הרגשה של "Place-less-ness", חלקם בונים לעצמם מחדש את

ה-"Place-yes-ness" וחלקם מרגישים "Place-no-ness".

חשוב לציין שבכל המצבים בנויה תחושת המקום מהיבט קבוע ומהיבט משתנה: הנוף הוא המרכיב הקבוע, המקשר והמחזק, והוא בעל חשיבות הן לגבי המקום החדש והן לגבי המקום הקודם. במצבים של נוסטלגיה לעבר, ובעיקר קיבעון בעבר, כפי שחווים המתנחלים, הנוף הוא הגורם המוחשי שבו ניתן להיאחז במאבק לשיחורר מזיכרונות העבר. לנוף יש כוח לשמר את הנוסטלגיה ולהעניק לה צורה. אליו מצטרפים היבטים משתנים, כשבניית הזיקה לבית קשורה בעיקר במעגל הראשוני של המשפחה, בניית הזיקה ליישוב מתבססת בעיקר על המעגל הקהילתי ובניית הזיקה לאזור מתבססת על ההבט האידיאולוגי. כל אלה מקרינים על הזיקה למעגלים הלאומיים והערכיים, לטוב ולרע.

העקורים משולים לעצים שנעקרו ומחפשים קרקע חדשה להכות בה שורשים. חלקם מתחילים כבר להיקלט באדמה החדשה, בזכות התמודדות אישית מוצלחת והתחברות להרגשת הקהילתיות, אך חלקם אינם מתחברים לכך. האחרונים נמצאים למעשה בשלב שבו קהילת העבר הפכה ל"קהילה מדומיינת" ונוסטלגית, בעוד שתחושת הקהילה האמיתית, שאותה חוו בעבר, אינה קורמת עור וגידים. בנוסף, חלק מהעקורים מרגישים עדיין שאינם מצליחים להתמודד עם הבעיות האישיות שלהם ושל משפחתם. מעניין יהיה להמשיך ולעקוב אחריהם, כדי לבחון מה אירע להם ברמה של חקר מקרה, מה ההשלכות של העקירה על תהליך יצירת הקשר למקום לגבי המקום החדש, ומה משמעותו להבנת התהליך של יצירת זיקה למקום.

מקורות

- ארנון, ש' (2001) *השפעות מצב מתמשך של אי-ודאות על תהליכים אישיים וחברתיים: חייד וקהילה ברמת הגולן תחת איום עקירה בשנים 1996-1995*. חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולגיה, עבודת דוקטורט.
- טוביאנה, י', מילגרם, נ' ופלה, א' (1988) לחץ והתמודדות אצל מפוני ימית: מסקנות והמלצות. *מגמות*, ל"א, 65-82.
- קליאוט, נ' ואלבק, ש' (1996) סיני - אנטומיה של פרידה: פינוי ישובי סיני. תל אביב: משרד הביטחון.
- שמאי, ש' (1986). מודעות אזורית בישראל. *אופקים בגיאוגרפיה*, 16, 39-57.
- שמאי, ש' וארנון, ש' (2005). הקשר למקום של צעירי הגולן. בתוך ראובני, מ., ליבנה, מ., הרטל, מ., ענבר, מ. ושמאי, ש. (עורכים), *הגולן אדם ונוף*, (עמ' 175-186). תל-אביב:

הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.
 שמאי, ש' וארנון, ש' (2010) מאי-ודאות לחוסר ודאות: עקורי צפון השומרון לפני ואחרי
 העקירה. סוגיות חברתיות בישראל. 9 : 28-6.
 שגל י' ומשעל, ש' (2005). עקירה ממקום ושיח מתנחלים לקראת פינוי גוש קטיף. מכון
 פלורסהיימר למחקרי מדיניות. ירושלים.

- Ager, A. (1999) Perspectives on the refugee experience. In A. Ager (Ed.), *Refugees: Perspectives on the experience of forced migration*, (pp. 1-23). London: Cassell.
- Bar-On, D. & Shelav, M. (1983) Community coping with threat of physical removal: The Israeli experience after Camp David. *Israel Social Science Research*, 1 (2), 3-19.
- Brown, D.L. (2002). Migration and community: Social networks in a multilevel world. *Rural Sociology*, 67 (1), 1-24.
- Cernea, M. 2000. Risks, safeguards and reconstruction: A model for population displacement and resettlement. In M. Cernea & C. McDowel (Eds.), *Risks and reconstruction: Experiences of resettlers and refugees* (pp. 11-55). Washington, DC: World Bank.
- Datel, R.E. & Dingemans, D.J. (1984) Environmental perception, historical preservation, and sense of place. In T.F. Saarinen, D. Seamon & J.L. Sell (Eds.) *Environmental Perception and Behaviour: An Inventory and Prospect*. Research Paper 209 (pp. 131-144). Chicago: University of Chicago, 131-144.
- Eisenhauer, B.W., Krannich, R. & Blahna, D. (2000) Attachments to Special Places on Public Lands: An Analysis of Activities, Reason for Attachments, and Community Connections. *Society & Natural Resources*, 13, (5), 421 - 441
- Fullilove, M. T. (1996) Psychiatric implications of displacement: Contributions from the psychology of place. *The American Journal of Psychiatry*. 153,(12), 1516-1523.
- Gebre, Y.D. (2002). Contextual determination of migration behaviors: The

- Ethiopian resettlement in light of conceptual constructs. *Journal of Refugee Studies*, 15 (3), 265-282.
- Gieryn, Thomas.F. (2000) A Space for Place in Sociology. *Annual Review of Sociology*. 26:96-463
- Hobfoll, S.E. (1998). *Stress, culture and community: The psychology and philosophy of stress*. New York: Plenum Press.
- Ingold, T. (2000) *The Perception of the Environment: Essay on Livelihood, Dwelling and Skill*. Routledge. London and New York.
- Jorgensen, B. & Stedman, R. (2001). Sense of place as an attitude: Lakeshore owners' attitudes towards their properties. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 233-248.
- Kliot, N. (1987) Here and there: The phenomenology of settlement removal from northern Sinai. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 23(1): 35-52.
- Kuusisto-Arponen, A. (2008). Negotiating the boundaries of identity politics: the role of memories in the construction of sense of place of Karelian evacuated children and war children. *Terra* 120: 3, 169-182.
- Lalli, M. (1992). Urban related identity: Theory, measurement, and empirical findings. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 285-303.
- Lipshitz, R. & Strauss, O. (1997). Coping with uncertainty: A naturalistic decision making analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processing*, 69 (2), 149-163.
- May, J. (1970). *Kant's Concept of Geography*. Toronto: Department of Geography, University of Toronto.
- Merry, U. (1995). *Coping with uncertainty:- Insights from the new sciences of chaos, self-organization and complexity*. Westport, Connecticut: Praeger.
- Paasi, A. (1991) Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life. *Environment and Planning A* (23), 239-256.
- Pred, A. (1986). *Place, Practice and Structuralism: Social and Spatial Transformation in Southern Sweden: 1750-1850*. Polity Press: Cambridge.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.

- Schnell, I. (1994). *Perceptions of Israeli Arabs: Territoriality and Identity*. Aldershot, England: Avebury.
- Shamai, M. & Lev, R. (1999). Marital quality among couples living under the threat of forced relocation: The case of families in the Golan Heights. *Journal of Marital and Family Therapy*, 25 (2), 237-253.
- Shamai, S. (1991). *Sense of place: An empirical measurement*. *Geoforum*, 22 (3), 347-358.
- Shamai, S. & Ilatov, Z. (2005). Measuring sense of place: Methodological aspects. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 96 (5), 467-476.
- Shamai, S. & Kellerman, A. (1985). Conceptual and experimental aspects of regional awareness: An Israeli case study. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 76, 88-89.
- Schnell, I. and Mishal, S. (2008) Place as a Source of Identity in Colonizing Societies: Israeli Settlement in Gaza. In: *Geographical Review*. April 2008. V 98, 2, pp 242-259.
- Stedman R.C. (2003) Is it really just a social construction? The contribution of the physical environment to sense of place, *Society and Natural Resources*. 16 (8): 671-685.
- Steinglass, P., Weisstub, E. & Kaplan De-Nour, A. (1988). Perceived personal networks as mediators of stress reactions. *American Journal of Psychiatry*, 145 (10): 1259-1264.
- Sonsino, D., Benzion, U. & Mador, G. (1999). *The complexity effects on choice with uncertainty: Experimental evidence*. Beer Sheva: Ben-Gurion University.
- Tannert, C., Elvers, H.D. & Jandrig, B. (2007). The ethics of uncertainty: "In the light of possible dangers, research becomes a moral duty". *EMBO Rep*, 8 (10), 892-6.

אבל ותסמיני מצוקה טראומטיים בתגובה לאובדן מקום: המקרה של המפונים מרצועת עזה

◀ יצחק שנל, מודי להב, שרה ארנון, נדיה לוזון, קרן קולך ושמואל שמאי

תקציר

המחקר מתמקד בחוויית העקירה הכפויה של מתנחלי רצועת עזה וצפון השומרון. על בסיס ראיונות פתוחים ושאלונים מובנים עם עקורים נמדדו בקרב העקורים תופעות פוסט טראומטיות של אבל על מקומות המוצא שלהם בהתנחלות. אלו לוו גם בחוסר מסוגלות לגבש לעצמם תחושת שייכות למקום חדש. תחושת האבל מועצמת מאוד על ידי תחושת הנבגדות של המתנחלים הן מהמנהיגות הלאומית, הן מהתקשורת וחלקים בציבור הישראלי. במידת מה שוררת תחושת הנבגדות בקרב חלק מהם גם לגבי מנהיגות המתנחלים עצמם. ככל שתחושת הנבגדות הייתה גבוהה יותר נמצאו יותר סימפטומים פוסט טראומטיים. המסקנה העיקרית מהמחקר היא שמפונים זקוקים להכנה פסיכולוגית לפני ובמשך תהליך ההתפנות ועליהם להשתכנע שהפינוי הוא כורח שנוצר למען מטרה נעלה. כמו כן עולה מהמחקר כי חשוב להציב בפני העקורים אתגרים חדשים שיקנו להם תחושת משמעות וחיוניות.

לתופעות האבל הפוסט טראומטיות עלולות להיות משמעותיות פוליטיות. המספר הקטן של המפונים מעזה ומצפון השומרון ובידודם היחסי בחרה הישראלית, הותירו את העקורים ללא כוח פוליטי ולכן חסמו נטייה לפעולה פוליטית מתמשכת לאחר הפינוי. אך יש להציג כאן שאלות לגבי התגובה של מספר גדול של מפונים מחבלי יהודה ושומרון במידה והם יסבלו מתופעות דומות של אבל פוסט טראומאטי? מתוך התיאוריה של פוסט טראומה פוליטית של פירקה עולה כי קבוצה מנודה חברתית של עקורים הסובלים מפוסט טראומה עלולה להתאגד לפעולה אנטי ממסדית. פעולה אנטי ממסדית כזו עלולה לסכן את היציבות השבירה בלאו הכי של החברה הישראלית.

מילות מפתח: אובדן תחושת מקום; עקירה; תחושת אבל טראומטית; תחושת נבגדות.

פתח דבר

רצועת עזה היא איזור מאוכלס בצפיפות בפלשתינים מקומיים ובפליטים ממלחמת 1948. ההתנחלויות הראשונות עלו על הקרקע בשנות השבעים של המאה העשרים, שנים ספורות לאחר כיבוש הרצועה ב-1967, במטרה לחזק את אחיזתה של ישראל באיזור. מרבית ההתנחלויות החקלאיות והקהילתיות הוקמו עד סוף שנות השמונים של המאה העשרים. ההתנגדות הפלשתינית המתגברת וכן הידרדרותו של המצב האזרחי באיזור הצפוף, שכנעו את ישראל לסגת מרצועת עזה גם ללא הסכם שלום, שעל פי ציפיות ישראל נראה מחוץ לטווח הישג יד. החלטתה של הממשלה, במרס 2005, לפנות את ההתנחלויות ברצועת עזה ובצפון השומרון, במיוחד בתקופת כהונתו של ראש הממשלה הימני אריאל שרון, התקבלה בהלם בקרב המתנחלים. 17 התנחלויות פונו מרצועת עזה ועוד ארבע בצפון השומרון - כולן הוקמו יותר מעשרים שנה קודם לכן בהחלטת הממשלה. רוב המתנחלים חשו שהם השקיעו את מיטב שנותיהם בפרויקט ההתנחלות החלוצי, וחלקם אף גדל בהתנחלויות אלה. מכאן מובן שלמרות העובדה שהם לא חיו בהתנחלויות דורות על גבי דורות (Hay, 1998), זיקתם להתנחלויות אלה חזקה במיוחד. ברצועת עזה חיו כ-8,800 מתנחלים, והם פונו בידי הצבא בתוך שבוע אחד בחודש אוגוסט 2005.

המתנחלים ניהלו מערכה ציבורית אינטנסיבית נגד הנסיגה, באמונה שהם יצליחו לבטל את ההחלטה על ידי כך שיהפכו את הנסיגה לבלתי אפשרית, או על ידי גיוס תמיכת הציבור כולו. בהיותם חדורים באמונה דתית בשליחותם האלוהית, בנחישותם לבנות את ישראל הגדולה החדשה, לרבות השטחים הכבושים - פרויקט שבו השקיעו את מיטב שנותיהם כשהיו צעירים, בגיבויה של תמיכה ממשלתית מצד כל הממשלות הקודמות - הם התכחשו עד לרגע האחרון להיתכנותה של עקירה. רבנים התומכים בהתנחלות וכן ההנהגה המקומית של המתנחלים נמנעו מכל ניסיון להכניס לפינוי עצמו (Shapira & Hen-Gal, 2009; Gempel-Sadeh, 2005). סירובם לשתף פעולה עם הצבא והמשטרה, וניסיונם לקרוא תיגר על סמכותן החוקית של הממשלה והכנסת הדמוקרטיות לאכוף את ריבונותה, כמו גם העובדה שרוב הישראלים מעולם לא הזדהו עם יישוב השטחים הכבושים, כל אלה הותירו את המתנחלים במיעוט במערכה שהם ניהלו נגד הנסיגה.

העובדה שרוב המתנחלים המפונים סירבו לקבל הכנה נפשית לפעולת הפינוי עצמה (Lahad, 2008), וכישלונם לגייס את התמיכה הרחבה שהם ציפו לה, הותירה אותם בעמדה שולית בחברה הישראלית. הישגם האישי כמוביליה של שליחות ניאור-ציונית התבטל, והם נותרו במשבר עמוק ביותר ובתחושת בידוד בתוך החברה הישראלית. ייתכן שלמצב זה היו השלכות אישיות וקולקטיביות על קהילת המתנחלים.

בישראל נערכו מחקרים שונים על קבוצות של עקורים בעקבות הסכם השלום עם מצרים ב-1977, והנסיגה החד-צדדית מרצועת עזה וצפון הגדה המערבית ב-2006. קליאוט ואלבק (Kliot & Albeck, 1966) גילו אֵלה תנאים נוטים להקל על הסתגלותם של המתנחלים העקורים למקום חדש. לב (Lev, 1995), הראה שמתבגרים מרמת הגולן, שגדלו בצל איום של עקירה, פיתחו תחושת ניכור ובידוד מן החברה הישראלית, העלולה להיפך לטראומה במקרה של עקירה בפועל. שפירא וחקן-גל (Shapira & Hen-Gal, 2009) מתארים את תגובותיהם של ילדים עקורים מרצועת עזה זמן קצר לאחר הפינוי, ובמהלך תקופה של כמה חודשים. הם טוענים שילדים אלה סובלים מהפרעות שינה ואכילה וקשיי ריכוז בבית הספר ובעבודה, ורואים בתסמינים אלה תסמיני פוסט-טראומה אף על פי שהם אינם עונים על ההגדרה המלאה של ה-DSM 4 לתסמונת דחק פוסט-טראומטית, והם דומים יותר לקשיי הסתגלות. שפירא וחקן-גל (2009) מבחינים בין אבל לטראומה, ומקשרים את התסמינים שתוארו לעיל לפוסט-טראומה. עם זאת, בהתייחסם לתגובות ארוכות-הטווח והמורכבות הם בוחרים באבל טראומטי כהליך ומקבץ התסמינים הדומיננטיים. דסברג ושפּלר (1987) (Dasberg & Sheffler) ומרטן וליבליך (Marten & Lieblich, 1999) משייכים את תחושת הניכור, הבידוד וחוסר האונים בקרב העקורים לכישלונם לגשר בין עברם בהתנחלות לבין עתידם בפריפריה הלאומית. הם הסתמכו על טיעונו של ברייקוול (Breakwell, 2000), שאובדנה של תחושת המשכיות בקרב המתנחלים פגע בעילותם ובדימוים העצמי, ואפשר שאלה עוררו תגובות טראומטיות שלא נחקרו.

מחקרים קודמים, שנערכו על העקורים מסיני. מדדו את רמת הדמורליזציה שלהם בסולם המבוסס על מאמר סקירה באפידמיולוגיה פסיכיאטרית (Dohrenwend, et al., 1980; Shrout, et al., 1986). הם גילו שאותם עקורים שפיתחו סגנונות התמודדות אקטיביים, תחושת שורשיות בקהילותיהם ודימוי עצמי חיובי, היו פחות במצוקה מאחרים. בהשתמשם באותה שיטת מחקר, מדדו בליג, כהן ולבב (Billig, et al., 2006) רמות של מצוקה בקרב מתנחלי רצועת עזה לאחר הכרזת ההחלטה על פינוי הרצועה וצפון הגדה המערבית. המחקר גילה רמות גבוהות של מצוקה, עם הבדלים בין תת-קבוצות של מתנחלים, שהתנהגו על פי אותם עקרונות שאפיינו את העקורים מסיני. האל ועמיתים (Hall, et al., 2008) חקרו את ההשפעה הפסיכולוגית של ההינתקות הממשמת ובאה שנכפתה על מתנחלי עזה. הם גילו שמתנחלים ישראלים שחוו פינוי-מאונס דיווחו על רמות גבוהות במיוחד של אפשרות לתסמונת דחק פוסט-טראומטית ודיכאון מז'ורי, בהשוואה לרמות שעליהן דווח קודם לכן בקרב קבוצות של מתנחלים, ורמות גבוהות בהרבה מאשר כלל האוכלוסייה בישראל (Bleich et al., 2003; Hobfoll & Canetti-Nisim, 2004). אורן ופאסיק (Oren

2009, Possick & Possick) חקרו 326 מתנחלים ישראלים שפונו מרצועת עזה זמן קצר לאחר ההינתקות. הנבדקים התבקשו להתייחס לחוויית הפינוי ולציין אם סבלו מתסמינים פוסט-טראומטיים, כפי שנמדדו בסולם "השפעת האירוע". הם גילו שכ-40% מהנבדקים סבלו מתסמונת דחק פוסט-טראומטית.

האל ועמיתיו (2008) הגיעו למסקנה שמפוני רצועת עזה "איבדו את בתיהם ואת אורח חייהם, ובהתחשב במצב העניינים הקיים במזרח התיכון אולי לא ימצאו מעגנים בטוחים שבהם יוכלו לבנות מחדש את חייהם לתקופת זמן ממושכת" (עמ' 27). פיסקה אחרונה זו תומכת בטענה שלנו, שהתופעות שאליהן התייחסנו הן אובדן טראומטי עם מאפיינים משמעותיים של תסמינים פוסט-טראומטיים.

בשל רמות המצוקה הגבוהות, תחושת הבגידה מצד אותם מנהיגים שקראו להם להתיישב בשטחים הכבושים, וכן אובדן תחושת ההישג העצמי בניוד עצמם מהפריפריה עד לעילית - הסיכון להתפתחותן של תגובות טראומטיות לפינוי היה גבוה. תחושת הבידוד של המתנחלים בתוך החברה הישראלית, שלא התאמצה מספיק למנוע את העקירה, אף חיזקה את הנטייה לחוויית תסמינים פוסט-טראומטיים. השאלות הרלוונטיות, אם כך הן: באיזו מידה סבלו המתנחלים מתסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים, ובאיזו מידה אפשר להסביר את התסמינים הללו בתחושה של בגידה, אובדן תחושת מקום, והיעדר תמיכה חברתית ותחושת מסוגלות. בהקשר זה, שלא כמו מחקרים אחרים שהתמקדו בתסמינים של הפרעת דחק פוסט-טראומטית (Hall, et al., 2008; Oren & Possick, 2009), המחברים מתייחסים למידת סבלם של המתנחלים העקורים כאבל טראומטי על אובדן בתיהם ואובדן תחושת מקום ועתיד, המתבטאים בתסמיני מצוקה. המחברים מביאים בחשבון גם את המידה שבה תחושת האבל או האובדן הטראומטיים, מתקשרת לתחושת בגידה מידי ההנהגה הלאומית והציבור הישראלי, וכן לאובדן תחושת המקום שנהפכה מהותית כל כך לאוסף כל הזהויות מבוססות-ההתנחלות שלהם. יתר על כן, המחברים שואלים באיזו מידה עלולים מאפיינים ייחודיים של מסוגלות אנושית לפגום ביכולתם של בני אדם להתמודד בהצלחה עם המעבר הקריטי של העקירה.

המחברים מציעים לראות במתנחלים העקורים מודל של עקירה פוליטית. זו כיום תופעה רווחת, המתייחסת לחווייתיהם של 15-20 מיליון בני אדם ברחבי העולם (Knight, 2006). מחקרים מעטים בלבד נעשו בנושא העקירה, אך אלה מראים שעקורים פוליטיים שנשארו בארצות מוצאם נוטים לסבול מטווח רחב של בעיות פסיכולוגיות ופיזיולוגיות (Leus, et al., 2001; Porter & Haslam, 2001; Thomas & Thomas, 2004; Knight, 2006).

רקע מושגי

טראומת בגידה מתייחסת לאופנים שבהם בני אדם מעבדים וזוכרים מצבים, שבהם אותם אנשים או מוסדות בהם הם בוטחים ותלויים להישרדותם, פוגעים בהם (Sivers et al., 2002). העובדה שאדם שאנו בוטחים בו ותלויים בו, בוגד בנו, מוסיפה מורכבות לאירוע הטראומטי (Freyd, 1996; Freyd, et al., 2007). מחקרים אמפיריים רבים מאששים דעה זו ומראים שההיסטוריה של טראומת בגידה קשורה הדדית לטווח רחב ועמוק יותר של תסמינים פוסט-טראומטיים מאשר אלה הקשורים לטראומות שאינן בגידה (Turell & Armsworth, 2003; Goldsmith, et al., 2004; Freyd, et al., 2005). הדבר נובע מפעולות מכוונות של אחרים משמעותיים שבגדו באמונם (Zinner and Williams, 1999). באופן מיוחד, טראומת בגידה עלולה להתבטא בטווח רחב של תסמינים פוסט-טראומטיים, דיסוציאציה, הימנעות ושימת דגש על רגשי כעס נוסף על רגשי פחד (Freyd, et al., 2005). ההנחה היא שהגוף האנושי זוכר את הטראומה ומאחסן את זיכרונותיה ברקמותיו, ואז חווה מחדש את הטראומה הזאת באופנים המשפיעים על הגוף (Rothschild, 2000). מחקרים רבים מאשרים שתסמינים פוסט-טראומטיים הם התגובות השכיחות ביותר לטראומה. מחקרים אלה מתמקדים בפרט כבן אדם אוטונומי באופן יחסי. עם זאת, הקשר הסוציו-פוליטי של חוויית הטראומה זוכה בהכרה גוברת והולכת בשנים האחרונות. טראומה מצביעה על אובדן שליטה ועל פגיעות הנכפית בידי הקהילה הקרובה, דבר המוביל לאובדן אמון בקהילה זו או אף לקריסה קהילתית (Bracken & Petty, 1998). משמעות הדבר היא שלטראומה עלולים להיות ביטויים חברתיים ופוליטיים בעלי השלכות מרחיקות לכת יותר מאשר סכום הטראומות האינדיווידואליות בקהילה. פירקה (Fierke) אף מרחיק לכת בתארו טראומה במונחים של סוליפיזם, או כחוויה חזקה של קריסת העולם החיצוני לתוככי החוויה האישית של אותו עולם, המובילה לכישלון אנושי לתקשר ולחוש רגש השתייכות. תהליך כזה מותיר קבוצות חברתיות במצב של הלם, חוסר אונים, פחד, השפלה וכעס (Volkan, 1997). אובדן שליטה והמשכיות כתוצאה מכך מקושר לעתים תכופות לטראומה ולהופעתם של תסמינים פוסט-טראומטיים (Shapira & Hen-Gal, 2009).

קאופמן (Kauffman, 2002) טוען שמה שקובע אם האירוע מתפרש כטראומטי, במיוחד כשהדבר כרוך באובדן, הוא טבע החוויה ולא טבע האירוע. באובדן טראומטי הפרט חווה "פגיעה המנתצת או מרסקת את העצמי, המפרקת אותו באלימות לחלקים המנותקים זה מזה". הוא גורס שאבל טראומטי הוא שפעה משולבת של התפרקות העצמי והמאמץ הפסיכולוגי להתנגד ולהיאבק בהתפרקות. מה שעוד ברור בשלב הזה הוא אובדן המציאות המובנת

מאליה, מושג שטבעה Janoff-Bulman (1992) כאובדן הערכים הבסיסיים ביותר: אמונות או ודאויות בדבר טובו של העולם, ערכו של העצמי, ומשמעויותיו. המחברים טוענים שלתוצאה הראשית של העקירה יש להתייחס כאל אבל טראומטי, תופעה שזוהתה כבר ב-1963 בידי פריד במחקרו על האיסט-אנד בבוסטון (Fried, 2000), וכן בידי רולס (Rowles, 1983), במחקרו על עקירה של קשישים. עבודתו של פריד חשובה במיוחד בכך, שהיא קושרת בין תחושת האבל להיבטים הפיזיים של המקום, מעבר לאבל לגבי אוכלוסיית המקום. טיעון זה אושש גם בידי בוטימר (Buttimer, 1981). בהקשר הזה חשוב לציין כמה הבדלים המבחינים בין תגובה פוסט-טראומטית לתגובות-אבל (Raphael & Misso, 1993, cited in Murray, 2005). תגובות של הפרעת דחק פוסט-טראומטית (PTSD) שונות מתגובות אבל בכמה דרכים, כפי שמצוין בלוח 1.

לוח 1: תגובות טראומטיות מול תגובות אבל

מאפיינים	היבט	תגובת לחץ נפשי	תגובת אבל
קוגניציות	דימויים חודרניים של זירת האירוע	דימויים מלאי כמיהה של האובייקט או המקום האבודים כאילו הם נוכחים או חיים	
השפעות רגשיות	חרדה	עצב, דיכאון	
עוררות	תגובה כללית ועוצמתית לאיום - פחד מטרומה נוספת	בחיפוש אחר האובייקט או המקום האבודים - התמקדות באובייקט או במקום	

תיאור האבל הטראומטי של הפרט, המופיע באגודה הבינלאומית למחקרי דחק טראומטי (International Society for Traumatic Stress Studies - ISTSS), הותאם להקשר של קבוצה או קהילה, וזאת כדי להבהיר למה הכוונה כאשר מתייחסים לאבל טראומטי במאמר זה. מאחר שבתהליך הזה מעורב טווח שלם של רגשות ולא תגובה בודדת אחת, עלולים לחוות תחושת אובדן מטלטלת יחד עם רגשות חזקים של כמיהה וגעגועים לקהילה מבוססת-מקום: אנשים עלולים לחוש ריקנות עמוקה, או להרגיש שחלק מהם מת. ללא אותה קהילה מבוססת-מקום עלולים אחדים להרגיש מבולבלים או לא בטוחים מיהם, ולתהות מה בדיוק הם אמורים לעשות. הם מדברים לעתים קרובות על כאב כללי או על כבדות בחזה. הם עלולים להרגיש מדוכאים וחסרי תקווה לגבי העתיד. דברים שהיו חשובים בעבר עלולים

לאבד ממשמעותם. נוסף לכך הם עלולים לבכות בקלות, לאבד עניין באכילה או לסבול מכאבי בטן, כאבי ראש או תחושות של אי שקט. הקבלה של מציאות האובדן עשויה להימשך זמן רב. אנשים עשויים לדעת באופן שכלתני כי קהילתם מבוססת-המקום אבדה לעד, אך מבחינה רגשית להמשיך לצפות שהדברים יחזרו לקדמותם. אובדנה של קהילה מבוססת מקום עלול לעורר משברים קיומיים, רוחניים או זהותיים, הקוראים תיגר על האמונה או ההנחות בדבר משמעות החיים.

חשוב לציין שאין מועלית כאן הטענה שבהתמודדות עם מצבים טראומטיים, תגובות אבל אינן יכולות לכלול בתוכן גם תגובות טראומה. במקרה של טראומת אבל קשה במיוחד עלולים להיות גם תסמינים של תגובות דחק פוסט-טראומטיות הכוללות ארבע קבוצות תסמינים: (1) חוויה חוזרת ונשנית של האירוע הטראומטי הבאה לידי ביטוי במחשבות כואבות, חודרניות, או בסיוטים; (2) הימנעות או קהות רגשית המתבטאת במאמץ בולט להתרחק מפעילויות, מקומות או דברים הקשורים לאירוע; (3) תחושות ניתוק מאחרים וחוסר יכולת לחוות רגשות חיוביים; (4) חרדה מוגברת ומתמדת, ועוררות פיזיולוגית המתבטאת בקשיי שינה, עצבנות, קשיי ריכוז ונטייה להיבהל בקלות. אף כי תסמינים אלה ודומים להם, נפוצים מאוד גם באבל רגיל, במידה שבאדם מסוים מתקיימים כל ארבעת הסעיפים אזי סביר להניח שהוא חווה גם הפרעת דחק פוסט-טראומטית.

וולש (Walsh, 2007) טוען ששינוי מקום עלול להיות מצב טראומטי הכרוך בריבוי אובדנים, כגון אובדנה של יחידה משפחתית שלמה, אובדן בתים, קהילות, אורח-חיים, תקוות וחלומות על כל מה שהיה עשוי להיות, והתנפצותן של הנחות העומדות בבסיסה של תפיסת העולם. ההשפעה הרגשית, ההתייחסותית והפונקציונלית של חוויות מן הסוג הזה עלולה להכריע משפחות, במה שקרוי אפקט מצטבר. במצבים טראומטיים בני אדם מאבדים את זהותם ונותרים מנותקים מהרשתות החברתיות שלהם, לרבות משפחותיהם, חבריהם וכן גם מקומם. הם נדחפים בכוח למצבים השוללים את זהותם האינדיווידואלית (Clendinnen, 1999; Fierke, 2004). בטרואמה פוליטית, ההלם הטראומטי משפיע על הזהויות הקולקטיביות ועל אפשרויות הפעולה של קבוצות, מעבר לסכום כל הטרואומות של הפרטים. חוסר אמפתיה לתסמינים הפוסט-טראומטיים של קבוצות חברתיות, דחיקתן לשוליים ודה-לגיטימציה של זהותם, עלולים להוביל להתפרצות תוקפנות מידי הקבוצה מוכת הטראומה. מצב זה עלול להיהפך למעגל קסמים סוציו-פוליטי, שבו הכחשת רגשות כמו כעס, השפלה וחוסר תקווה לעתיד טוב יותר מובילה לתוקפנות כלפי כל מי שאינם שייכים לקבוצה, ושאפשר להאשימם בחוסר הישע שלהם. זה עלול להוביל לבידוד נוסף של הקבוצה ולהגברת התסכול והתוקפנות כלפי אחרים (Volkan, 1997; Fierke, 2004).

עקירת בני אדם על פי הכרעות ממשלה אינה דבר נדיר - בעקבות מיזמי בנייה בקנה מידה גדול, כגון סכרים או אתרי כרייה, או אסונות. למרות זאת מעטים המחקרים שבדקו את ההשלכות של אובדן תחושת המקום בקרב אוכלוסיות שיושבו מחדש (Heller, 1982). עם זאת, כמה מחקרים שנערכו על אוכלוסיות שנעקרו בעקבות אסונות, הובילו למסקנה שמשקי בית שנעקרו מבתיהם סובלים מתסמינים פוסט-טראומטיים עמוקים יותר מאשר מי שנשארו באזור האסון. הסיבה לכך היא שברגע שמשאירים את המקום מאחור קשה הרבה יותר לשחזר תחושה של המשכיות (Vogel & Verenberg, 1993 in Shacham, 2009). וולף ועמיתים (Wolf et al. 1994, in Shacham, 2009) טוענים שרמות הטראומה בקרב ילדים תלויות בדפוסי ההתמודדות של הוריהם עם האירוע הקטסטרופלי יותר מאשר בהחלטתם אם להתפנות או לא.

משבר הקשור לתחושת מקום עלול להיחפז למקור של טראומה כאשר זהות מבוססת המקום נהפכת לחשובה מאוד לזהות האישית או הקבוצתית. מחקרים שנעשו על זהות תלוית מקום בחוויית המתנחלים מראים שהמקום בהתנחלות נהפך לגורם מרכזי בזהותם של המתנחלים (Billig, 2005; Schnell & Mishal, 2008). שתי סיבות עיקריות נזכרות ביחס למוטיבציות דתיות ואידיאולוגיות. המוטיבציה הדתית מתייחסת לאמונתם האיתנה בפרשנות הפנתאיסטית של הזיקה היהודית לאדמה התנ"כית, ולמחויבותם לאידיאולוגיית ההתנחלות - אידיאולוגיה מאוד רלוונטית לליבת המגזר הדתי-לאומי (Billig, 2005). הסיבה השנייה היא ההעצמה שהעניק מפעל ההתנחלות ליהודים מן הפריפריה הלאומית, שעוררה בהם תחושת גאווה ועמדת מנהיגות, ושידרגה את מיצבם החברתי, הפוליטי, האידיאולוגי והכלכלי הואיל וההתנחלויות נחשבות על ידם לסֵפֶר החדש של הפרויקט הציוני (Schnell & Mishal, 2008).

באותו אופן אפשר להבין את עקירתם של המתנחלים שקודם לכן היו משויכים לשוליים לא רק במונחים של ניידות, אלא גם כאובדן זהותם מבוססת המקום. הקישור בין היקשרות למקום לבין זהות מבוססת מקום, מושרש בפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית של היידגר, שאותה אימצו גיאוגרפים רבים שחקרו את הזהויות מבוססות המקום של קבוצות חברתיות (Relph, 1976; Tuan, 1977; Buttimer, 1981; Twigger, et al. 1996; Agnew, 2002; Stein, 2003; Putnam, 2000; Korpela, 1989; Cresswell, 2002). מחקרים שונים טוענים שהקשיים שחווים המתנחלים בסביבה העוינת של השטחים הכבושים מחזקים את תחושת המקום ואת הזהות מבוססת המקום שלהם (Billig, 2005; Schnell & Mishal, 2008). המנגנון העיקרי בתהליך היה החיים הקהילתיים המלוכדים שהתפתחו תחת האיום של סביבה חיצונית עוינת (Billig, et al., 2006).

שלא כמו שומרי מסורת מן הפריפריה הלאומית, הדתיים מלב תנועת ההתנחלות תופסים את תהליך הקולוניזציה כחלק מתהליך משיחי, או לפחות טרנסצנדנטלי, שעל היהודים מוטלת חובה דתית לקחת בו חלק. הם רואים בהתנחלויות חלק בייסודה של זהות יהודית-ישראלית חדשה שתחליף את הזהות הציונית החילונית המסורתית (Ravitzki, 1993; Sheleg, 2000). הקבוצה הדתית-לאומית נהנתה מתמיכה חברתית של קהילה מלוכדת ביותר של בעלי אמונה חזקה, שהייתה אמורה להקל על משבר הזהות שלהם.

בהקשר סוציו-פוליטי כזה, אובדן מקום עלול להיפך לחוויה טראומטית (Fullilove, Schnell & Mishal, 2005; 1996). התיאוריה הסוציו-פסיכולוגית של ברייקוול לגבי התעצבותה של הזהות עשויה לסייע בהסברת ההיבט הטראומטי של אובדן מקום. היא מזהה ארבעה מנגנונים הקשורים זה לזה בפיתוח זהות: המשכיות, ייחודיות, יעילות והערכה עצמית. מנגנון ההכחשה שאפיין את אסטרטגיית ההתמודדות של מרבית המתנחלים הקשה עליהם להבחין בהמשכיות שבין המציאות לפני העקירה למציאות אחריה. העובדה שהעקירה ניתקה את המתנחלים - בעיקר המתנחלים שומרי המסורת מן הפריפריה - מזהותם החלוצית והחזירה אותם לשוליות המקורית שלהם, החריפה את כישלונם לייצר המשכיות בין עברם בהתנחלויות, ההווה שלהם כפליטים במחנות זמניים, ועתידם בפריפריה. ניסיונותיהם הנואשים לייצר לכל הפחות תחושת המשכיות סמלית, בכך שהביאו עמם לבנה אחת מבתם הקודם, או העבירו צמח לשתול בבתם החדש, לא ריפאו את הפצעים. היעדר ההמשכיות הביא לפגיעה בדימויים העצמי של המתנחלים ולאובדן יעילות בעבודתם (Louzon et al., בקרוב). במונחים של תחושת מקום, אפשר למדוד את משבר הזהות הזה באמצעות שלושה היבטים המשלימים זה את זה: היקשרות למקום, זהות מבוססת מקום, ומושרשות במקום (Fullilove, 1996).

בגידה, כפי שנזכר לעיל, קשורה לאובדנה של תפיסת המציאות המובנת מאליה ולאובדן האמון כלפי מי שהיו אמורים לעורר יותר אמון. וכך, תחושת הבגידה עלולה להעצים את אובדן תחושת המקום (Freyd, et al. 2007; Janoff-Bulman, 1992). שני הגורמים האחרונים הם תמיכה קהילתית, שהוכחה כמפיגה או מעצימה את האבל בעת שחסרה תמיכה חברתית (Tedeschi & Calhoun, 1996; Ashby-Wills, et al., 2000), וסוכנות שבה הוכח שסוכנים פעילים מתמודדים טוב יותר עם שינויים גורליים מאשר הסוכנים הפאסיביים יותר (Punamaki, et.al., 2001; Clarke, 2006).

שיטות מחקר

המחקר נערך בשנים 2007-2008 בקרב 120 נבדקים - 90 מרצועת עזה והיתר מצפון השומרון, למעלה משנתיים מאז עקירת המתנחלים מעזה ומצפון השומרון. רוב המתנחלים היו בני קבוצות דתיות שונות ורמות שונות של אורתודוקסיה, ומיעוטם היה חילוני. הם חולקו לשלוש קבוצות: חילונים, שומרי מסורת ודתיים-לאומיים. רוב המתנחלים, בעיקר מן הקבוצה הדתית-מסורתית שכללה 46% מהמדגם, עברו להתגורר בהתנחלויות מערים וכפרים מן הפריפריה הדרומית בישראל, כבני קבוצות יותר שוליות בחברה הישראלית; מיעוט של 22% מן המדגם, הורכב בעיקרו חילונים שבאו מרקע כפרי, ערים בדרום הארץ ומהגרים מברית-המועצות לשעבר; השאר השתייכו לגרעין הקשה של התנועה הדתית-לאומית. 55% מהמדגם היו נשים, והשאר גברים. השכלת המתנחלים הייתה מעורבת. רק לכ-35% הייתה השכלה אקדמית, ו-28% עברו הכשרה מקצועית בתעסוקות של צווארון כחול. 33% רכשו חינוך יסודי ותיכוני, ומיעוט של ארבעה אחוזים זכה לחינוך תורני. 20% מהמתנחלים הם בני 55 ויותר, ורובם בילו את מיטב שנותיהם בפרויקט ההתנחלות. 21% צעירים מגיל של עד 35 ורבים מהם נולדו בהתנחלויות. היתר הם בני 36-55.

השאלון הסגור כלל סדרת שאלות אינפורמטיביות בדבר רגשותיהם ועמדותיהם של הנבדקים. הוצגה בפניהם סדרה של תסמינים פוטנציאליים של תגובות אובדן טראומטיות המתייחסות לסוגיות כגון: תדירות החשיבה על האירוע הטראומטי, תחושה של תמיכה חברתית מול בידוד, תחושת של פחד ושל כעס. לסוגיות אלה הוסיפו עורכי המחקר תסמינים כמו הצורך בטיפול רפואי ופסיכולוגי לאחר העקירה. הנבדקים התבקשו להעריך את מצבם בסולם סדר בעל ארבע דרגות. 16 המשתנים שנבחרו תוקפו על פי מבחן אלפא קרוונבך, שהוביל לבחירתם של תשעה משתנים אשר הגיעו לרמת מובהקות של 0.79. חלקים אחרים בשאלון התייחסו לשישה משתנים בלתי תלויים: הבולטות של זהות מבוססת מקום; היקשרות למקום; מוטיבציות אידיאולוגיות או דתיות, מידת הפעלתנות של המתנחל כסוכן; תמיכה קהילתית ותחושת בגידה. שאלנו לגבי תחושת האמון של הנבדקים במערכת הפוליטית, תחושות של בגידה מצד מנהיגים פוליטיים כיתתיים שונים הנאמנים, כביכול, לאותן מטרות, ומצד ההנהגה הלאומית, התקשורת וכלל הציבור הישראלי.

בסך הכול התבקשו הנבדקים להעריך את תחושת הבגידה שלהם כמי שנבגדו בידי ההנהגות בחברה הישראלית, על פי סולם סדר בעל שש דרגות. התשובות חושבו כסכום המכפלות של התשובות החיוביות. שלושה היבטים של תחושת המקום - קשר רגשי, שורשים עמוקים וזהות מבוססת מקום - נבדקו באמצעות שאלות ישירות על גבי סולם הזדהות בעל שש דרגות, כאשר ההצהרות מתייחסות לתחושת הבית של המתנחלים בהתנחלויות ומקום

מגוריהם הנוכחי. סגנון הסוכנות, הפעילה או הסבילה, נמדד על פי שלוש שאלות המתייחסות לסוגי התגובות לפינוי: האם ננקטו צעדים פעילים כלשהם בתגובה או לא. שלוש התשובות חושבו באופן שהוביל להבחנה דיכוטומית בין סוכנים פעילים לסבילים. חלקו האחרון של השאלון כולל פרטים סוציו-דמוגרפיים של הנבדקים.

הסימנים שנבחרו לאובדן ולתגובות מצוקה טראומטיים נבחנו כנגד סדרת משתנים בלתי-תלויים, שכללו מדד של בגידה, תמיכה חברתית קהילתית, תחושת מקום לפני ואחרי העקירה וסוגי הסוכנויות. בשלב הראשון צולווחו ונותחו שונות המשתנים הבלתי תלויים והמשתנה התלוי, כדי להבין את משמעותם בהסברת תחושת האבל הפוסט-טראומטית. בשלב השני נותחה רגרסיה מרובה בין המשתנים הבלתי-תלויים הרלוונטיים לבין המשתנה התלוי כדי לחשוף את היכולת, המצטברת והיחסית, להסברת אבל פוסט-טראומטי. המשתנים של אובדן טראומטי, מצוקה ובגידה מוגדרים כמדדים המבוססים על קומבינציות של היחשפות לתסמינים, שהם תוצאה של קטגוריזציה באמצעות ניתוחי מקבצים. כל המשתנים מקובצים למשתנים דיכוטומיים כדי להבטיח אירועים מינימאליים בכל קטגוריה.

כפי שצוין, הניתוח מתבסס על צילוחים וניתוחי שונות בין המשתנים הבלתי תלויים לבין המשתנה התלוי של אובדן טראומטי ושל סימפטומים של תחושת מצוקה. נוסף על כך, רגרסיה מרובה לוגיסטית יושמה כדי ללמוד על ההשפעות היחסיות של כל משתנה בלתי תלוי. שיטה זו נבחרה, מאחר שהמשתנה הבלתי תלוי הוא דיכוטומי, וכל המשתנים הבלתי-תלויים הם מוחלטים.

נוסף על כך, הסוקרים השתמשו בשאלונים הסגורים כזרזים שיאפשרו לנבדקים לדבר בחופשיות על חוויותיהם במהלך הפינוי ולאחריו. בתוך הניתוח משולבים ציטוטים מתוך הראיון הפתוח כדי להבהיר ולהעמיק את הבנת התוצאות.

ממצאים

אובדן ומצוקה טראומטיים

לוח 2 מציג את הממצאים הנוגעים לתשעה סממנים של אובדן/אבל ותסמיני מצוקה טראומטיים. מתברר כי יותר מ-60 אחוזים מהנבדקים נחשפו לכל הפחות לאחד מן הסממנים. רגשות בלבול וכאב היו הקטגוריות השכיחות ביותר, בעוד שהקטגוריות המרמזות על צורך בטיפול מיוחד (פסיכולוגי ופיזי) היו שכיחות פחות. המסקנה העיקרית מתוצאה זו היא, שרוב הנבדקים חוו תסמינים חמורים של אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים, וכמעט כולם סבלו מאלו שהם תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים.

המתנחלים העקורים ביטאו את קשייהם בפתיחות מרובה בראיונות הפתוחים המשלימים.

התלונה התדירה ביותר מתייחסת לאובדן חיות. "הפינוי היה חוויה משפילה ומתסכלת", אמרה אישה אחת בשנות החמישים לחייה. והיא הוסיפה: "נעשיתי אם עצבנית, כועסת וחסרת סבלנות. ילדיי עדיין אינם מסוגלים להתגבר על פחדיהם בלילה. הם אינם מצליחים לחזור לחיים נורמאליים". אחדים מן הנבדקים אומרים שהם מדכאים את רגשותיהם: כעס, לחץ נפשי, סבל, וחלקם מספרים שהם חווים ריקנות גדולה מאז הפינוי. עם זאת, התלונות התדירות ביותר בראיונות הפתוחים נגעו לבעיות פסיכולוגיות ופיזיות. החוויה של הידרדרות מנטאלית וגופנית משותפת לרובם המכריע, בין אם בעיות הבריאות קשורות לפינוי ובין אם לאו. אישה בשנות החמישים לחייה אומרת: "חלה הידרדרות במצב בריאותי מאז הפינוי. אני סובלת מלחץ דם גבוה ושכרון לב. אני לוקחת שש תרופות מדי יום". אחרים מדברים על סרטן, דיכאון, ניסיון התאבדות. לא מעט זוגות התגרשו (יותר מ-12 על פי ארגון המתנחלים) ויותר ממחציתם עדיין מובטלים שלוש שנים לאחר הפינוי.

לוח 2: החשיפה של המתנחלים העקורים לתסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים

הרמה של תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים (%)				תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים
סך הכול	גבוה	נמוך	לא רלוונטי	
100	78		22	חושב/ת לעתים תכופות *
100	62		38	ביקורים תכופים אצל הרופא *
100	69		31	זקוק/ה לטיפול נפשי *
100	65		35	איבד/ה כל שמחת-חיים ביומיום *
100	73	21	6	חש/ה כעס
100	81	15	4	חש/ה כאב
100	75	13	12	חש/ה נטוש/ה
100	81	15	4	חש/חשה בלבול
100	64	31	5	חש/ה חרדה

* = שאלות דיכטומיות

ההבדלים בדתיות בין הקבוצות אינם משמעותיים

ניתוח המקבצים, המנסה לזהות קבוצות שונות של מתנחלים עקורים עם צירופים שונים של תסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים, מוביל למסקנה ש-82 אחוזים מן הנבדקים סובלים מטווח רחב של תסמיני אבל טראומטיים (לוח 3). רק שבעה אחוזים אינם סובלים

מתסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים, למעט רגשות כעס מסוימים. היתר חווים תחושה מתונה של טראומה. הם סובלים בעיקר מבלבול, כאב וחרדה, אך אינם נזקקים לסיוע רפואי או נפשי, וחשים פחות כעס וכמעט כלל לא רגש נטישה. היעדר רגשות נטישה מרמז על השפעת התמיכה החברתית, המאפיינת את הקהילה הדתית-לאומית, על הפחתת הסבל.

לוח 3: ערכים ממוצעים של מקבצי תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים

מרכזי מקבצים			סממני אובדן ומצוקה טראומטיים
ללא טראומה	טראומה	טראומה שולית	
			אני חושב/ת על העקירה לעתים תכופות
1	5	5	
			אני מבקר/ת אצל רופאים לעתים תכופות יותר
0	5	0	
			אני זקוק/ה לתמיכה נפשית
0	5	0	
			אני מרגיש/ה כעס
3	5	3	
			אני מרגיש/ה כאבים תכופים יותר
1	5	4	
			אני מרגיש/ה נטוש/ה
0	5	1	
			אני מרגיש/ה מבולבל/ת
0	5	5	
			אני מרגיש/ה חרדה
1	4	4	

רגשות בגידה

הנבדקים נשאלו אם הם חשים נבגדים בידי הנהגתם הכיתתית, ההנהגה הלאומית וחלקים שונים של הציבור. התשובות לשאלות אלה נחלקות לשמונה קטגוריות המוצגות בלוח 4. הממצאים מראים שפרט לקבוצה קטנה, הרוב הרגישו ששותפיהם המתנחלים הוכיחו את נאמנותם למטרת. עם זאת, הרוב הרגישו שהנהגתם הכיתתית בגדה בהם. קרוב ל-60 אחוזים מהנבדקים האשימו את מועצת יש"ע בבגידה במטרה (בדרגות של "במידה רבה" ו"במידה רבה מאוד"), בעוד שרק כמחציתם הרגישו נבגדים מידי הרבנים. ההבחנה בין הרבנים למועצה מעניינת משום שהרבנים הבטיחו למתנחלים, עד ליום האחרון לפני העקירה, כי זו לא תתרחש. יתר על כן, היו רבנים אשר "הבטיחו לקהילה שלהם שאלוהים לא יאפשר לכך לקרות". הרבנים גם קראו לחיילים לסרב לבצע פקודות העומדות בסתירה להלכה. נראה שבעיני חלק מן הקהילה הדתית-לאומית, ההחלטות שקיבלו הרבנים ייצגו צו דתי, שעל פיו

העקירה לא תיתכן. ועם זאת, היה ברור כמעט לכל החיילים הדתיים-לאומיים שבתנאים הקיימים לא ניתן לציית להכרזת הרבנים, אשר קראה תיגר על סמכותה הדמוקרטית של הממשלה הנבחרת. במחקר עולה שרבים מהמתנחלים הדתיים העקורים לא גילו כעס כלפי הרבנים, שהעמידו את החיילים ואת המתנחלים בפני דילמות כאלה (בין ההלכה למדינה) במקום ליטול על עצמם אחריות למציאת פתרון לדילמה.

דרג ההנהגה שהיה אמור לצאת במאבק פוליטי לעצירת העקירה היה מועצת יש"ע. כישלונה לפעול באופן אפקטיבי הוביל בעיני מתנחלים רבים לפגיעה משמעותית בסמכותה. במה שנוגע להנהגה הלאומית, קרוב ל-90 אחוזים מקרב המתנחלים חשו נבגדים בידי הממשלה בכלל וראש הממשלה בפרט. ראש הממשלה אריאל שרון נתפס כאבי ההתנחלויות, אך ברגע שהחל לכהן כראש ממשלה הוא פעל נגד כל הבטחותיו. ההצהרה של שרון: "מה שרואים מכאן [עמדתו של ראש הממשלה] לא רואים משם" [עמדתו של חבר כנסת], מאפיינת את השינוי בעמדתו, שהמתנחלים ראו בה בגידה.

שלוש הקטגוריות האחרונות מתייחסות למוסדות הציבור העיקריים. ביניהם, התקשורת - שבעיני המתנחלים לוקה כבר זמן רב בהטיה שמאלנית - נתפסה כחלק העיקרי בקנוניה שנקמה נגד המתנחלים. העובדה שכמחצית מקרב הנבדקים הרגישו שהצבא, מוסד שאמור לעמוד מחוץ לכל מחלוקת חברתית-פוליטית, שימש נגד המגזר שלהם - מגזר הנוהג להתנדב למשימות לאומיות חשובות - עובדה זו הפכה את תחושת הבגידה לאף כואבת יותר.

בראיונות הפתוחים הופנתה עיקר הביקורת נגד הממשלה, התקשורת והציבור הישראלי הרחב. המתנחלים העקורים הדגישו שההתנחלויות הוקמו באופן חוקי ובתמיכתן של רוב המפלגות מכל הקשת הפוליטית; ולכן הם אינם מצליחים להבין כיצד הממשלה, ובעיקר שרון, יכלה לבגוד בהם. אחד המתנחלים אמר: "הצבעתי עבורו על בסיס הידיעה שההתנחלויות בישראל הגדולה עומדות בראש מעינינו, אבל הוא, המפלגה שלו והצבא, רימו אותנו בכך שהם השתמשו בקול שלי בשביל הפינוי". בעיני רבים, יישוב הארץ נתפס כערך ציוני מהותי. אדם אחר אומר: "החברה שלנו איבדה את כל ערכיה, כמו יישוב הארץ. לאיזה ערכים עלינו לחנך את ילדינו? הם יישארו עקורים משורשיהם!" הרגש הקשה ביותר מתייחס לשינוי שחל במעמדם, מחלוצים לאנשים אלימים הפועלים נגד השלום. אחדים מתלוננים על השינוי הזה בדימויים. "המדינה נטשה אותנו. כל עוד שירתנו את האינטרס הציבורי הם נתנו לנו להיאבק בהתנחלויות, אבל עכשיו הם מגרשים אותנו".

מתנחל אחר אומר: "ציפינו שהציבור הרחב ייצא לרחובות ויתארגן לתמוך בנו, אבל זה לא קרה. לרוב האזרחים לא היה ממש אכפת". ומתנחל נוסף: "החברה הישראלית תמיד נחלקה בין 'אנחנו' ל'הם'. פעם היינו במרכז ה'אנחנו' אבל היום אנחנו מוגדרים כ'הם'. בעבר, 'הם' היו

הפלשתינים - האויב. היום אנחנו מוגדרים כפי חלק מהציבור כחלק מהאויב". חלק מהמתנחלים מוכנים למחול לציבור משום ש"לאנשים חסר מידע. פעם הגיעו כמה חברי קיבוץ לביקור בהתנחלויות לפני הפינוי, והיו בהלם כשראו את סדר הגודל של הבנייה. הם אמרו שפרויקט כל כך מרשים לא יכול להיחרב. זה לא הוגן כלפי המתנחלים. אנשים אלה מאשימים את 'התקשורת'".

אישה אחת אומרת: "התקשורת הייתה לטובת העקירה, ולכן היא שיקרה והשמיצה באופן לא אתי". התסכול הגדול ביותר נגרם בשל מעורבותה של התקשורת. אישה אחת אומרת: "רגשות מפחידים מטלטלים אותי. הבית שלי מוקף בחיילים ישראלים, כמו הבן שלי, והם נגדי. החיילים נכנסו לביתנו בשורות... כמו בשואה". ילד צעיר אומר: "כשהיינו חשופים לטרור הצבא טען שהוא לא יכול לגייס יותר כוחות כדי להגן עלינו, אבל עכשיו יש לו כל כך הרבה חיילים כדי לפנות אותנו".

ההצהרות מדגימות את תחושותיהם של המתנחלים שהם הועברו מן הגרעין החלוצי של העילית הניאו-ציונית למעמד חדש של אויבי העילית המובילה, השוחרת שלום ופשרה עם הפלשתינים.

וחזרה לניתוח הכמותי. בוצע ניתוח מקבצים כדי לחשוף את ההיקף המצטבר של תחושת הבגידה מצד העקורים. הניתוח גילה שלוש קבוצות ברורות (לוח 5): הראשונה הרגישה נבגדת מצד כל הקטגוריות הנחקרות במחקר, למעט חבריהם המתנחלים. זו מהווה 40 אחוזים ממדגם המחקר, ורובם משתייכים לקהילה הדתית-לאומית. בקבוצה זו כלולים רק מתנחלים חילוניים מעטים, לעומת כמחצית מכלל המתנחלים הדתיים-לאומיים (לוח 6).

המקבץ השני כולל את אלה שלא הרגישו נבגדים מצד הנהגת המתנחלים - מועצת יש"ע והרבנים - אך כן הרגישו נבגדים מצד שאר ההנהגה והחברה הישראלית. קבוצה זו, המהווה 43 אחוזים מן המדגם, כוללת את רוב המחצית השנייה של המתנחלים הדתיים-לאומיים, קרוב ל-40 אחוזים מן המתנחלים החילוניים, וקצת יותר מרבע מקרב המתנחלים שומרי המסורת. הקבוצה האחרונה, הכוללת רק 17 אחוזים מן המדגם, לא הרגישה נבגדת מצד אף אחת מן הקטגוריות שנזכרו לעיל. הם כוללים כמעט מחצית מן הקבוצה החילונית וכשליש מהקבוצה שומרת המסורת, ורק מעטים מקרב המתנחלים הדתיים-לאומיים.

לוח 4: תחושות הבגידה של המתנחלים העקורים על פי סוג ההנהגה והמגזר (%)

חשו נבגדים על ידי	קהיליית המתנחלים	מועצת יש"ע	הרבנים	מנהיגי הימין	הממשלה ורה"מ	הצבא	הציבור הישראלי
לא חשו	60	22	41	17	9	35	12
מעט מאוד	12	5	9	3	1	5	10
מעט	4	4	7	3	3	4	7
במידה כלשהי	17	10	11	7	0	7	17
מאוד	3	17	11	19	5	14	21
הרבה מאוד	4	42	21	51	82	35	33
סך הכול	100	100	100	100	100	100	100

לוח 5: ניתוח מקבצים ממוצע של מתנחלים עקורים על פי היקף הבגידה המשוערת

מרכזים של מקבצי בגידה* Betrayal cluster centers			
ממדי הבגידה	לגמרי	חלקית	ללא
החברים המתנחלים	2	0	1
הנהגת המתנחלים	5	2	2
הרבנים	4	1	1
ההנהגה הימנית	4	4	2
ההנהגה הלאומית ורה"מ	5	5	2
הצבא	4	3	0
התקשורת	5	5	1
הציבור הישראלי	4	4	1

* סולם הבגידה מתחיל ב-0 (לא חש נבגד) עד 5 (חש נבגד מאוד)

אותה נטייה התגלתה ביחס לעומק תחושת הבגידה (לוח 7). שני שלישים מהנבדקים הדתיים-לאומיים סבלו מתחושה חזקה של בגידה (קטגוריות 4 ו-5), בעוד שרק כשליש מכלל החילונים סבלו תחושת בגידה כה חזקה. נראה כי בעוד שכ-80 אחוזים מקרב המתנחלים העקורים הרגישו נבגדים, המשבר בקרב הקבוצות הדתיות-לאומיות היה העמוק והרווח

ביותר. הסיבה לכך היא שהעקירה קראה תיגר על היסודות הבסיסיים ביותר של אמונתם, והם נאלצו לבחור בין שתי נאמנויות מנוגדות, לדת היהודית ולמדינה היהודית. מאחר שההנהגה הדתית-לאומית קראה תיגר על הסמכות הדמוקרטית של מוסדותיה הנבחרים של ישראל, זהויותיהם היהודית והישראלית-דמוקרטית לא יכלו לחיות בהרמוניה; מעולם קודם לכן לא מצאו את עצמם בבעיה כזאת. נוכל לראות מהניתוח שהמתנחלים הדתיים-לאומיים העקורים נחלקו בסוגיה זו, כשקצת יותר ממחציתם האמינו כי הרבנים בגדו בהם.

לוח 6: מקבצי בגידה על פי מגזר

חברות במקבץ הבגידה membership in betrayal cluster				מתנחלים על פי מידת דתיותם
(.No)		(%)		
	לגמרי	חלקית	לא	
22	15	39	46	חילונים
26	40	27	33	שומרי מסורת
70	50	45	5	דתיים-לאומיים
118	40	43	17	סך הכול

Kendal Tau sig. = 0.03

לוח 7: רמת תחושות הבגידה על פי מגזר חברתי

רמת הבגידה						נבגד/ת
סך הכול	5	4	3	2	1	
100	4	30	30	9	27	חילונים
100	10	33	33	14	10	שומרי מסורת
100	14	52	25	5	4	דתיים-לאומיים
100	33	44	27	8	8	סך הכול

Kendal Tau B. = 0.00

ניתוחי הצילוח

המשתנים הבלתי תלויים מוצגים כאן בהקשר של תסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים. הצילוח מגלה קשר משמעותי ביותר בין תחושת בגידה לבין חוויית תסמיני אבל/אובדן ומצוקה. תחושת בגידה מנבאת את התוצאות לכשני שלישים של הנבדקים במונחים של רמת תסמיני האבל/אובדן ומצוקה, כשהתוצאות על פי מבחן קנדל טאו הן משמעותיות ביותר (לוח 8).

קשר חלש יותר, אם כי עדיין משמעותי, מתגלה בין דתיות לתסמיני אבל/אובדן ומצוקה (לוח 9). במובן זה, הדתיות מבחינה בין שלוש קבוצות עיקריות, המאופיינות ברמות שונות של החלטיות ותמיכה אידיאולוגיות וחברתיות. הקבוצות החילוניות והמסורתיות הן פחות החלטיות אידיאולוגיות ופחות מלוכדות חברתית מאשר הקבוצה הדתית-לאומית (Billig, 2005). לגבי הנבדקים מן הקבוצה הדתית-לאומית במחקר, שני ההיבטים הללו מושכים לכיוונים מנוגדים.

לוח 8: תחושת בגידה ותסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים

תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים			בגידה
סך הכול (No.)	לגמרי	חלקית	
32	22	78	חלקית (%)
74	74	26	לגמרי (%)
106	62	44	סך הכול (No.)

Kendal Tau B = 5.30 sig. 0.00

כפי שצוין, אפשר להגדיר תחושת מקום במונחים של קשר רגשי, שורשיות, וזהות מבוססת מקום. מבחינת הקשר הרגשי של הנבדקים לבתיהם בהתנחלויות מבחינים בין המחצית שפיתחה מאוד תחושה של היקשרות לבתיה, לעומת אלה שהקשר הרגשי שלהם היה חלש יותר. לוח 10 מראה כי קרוב ל-62 אחוזים מהנבדקים מתנהגים בהתאם לתוצאות שחזה הקישור בין הקשר הרגשי לבית לבין חוויית התסמינים של אובדן ומצוקה. רמת המובהקות של קישור זה היא 0.01, עם ערך T של 2.50.

הקטגוריה מקום-זהות הוקצתה על בסיס התשובה לשאלה "עם איזה מקום אתה הכי מזדהה?" 70 אחוזים מהנבדקים הזדהו לחלוטין עם ההתנחלות המפונה שלהם, מבלי שציינו

שום מקום חלופי. השאר הצליחו להיקשר למקומות אחרים, גם אם אלה היו בעלי חשיבות משנית לזהותם. עם רמת השתנות פנימית כה מוגבלת, הקישור בין מקום-זהות לבין תסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים נותר זניח, עם ערכי T של -0.20 ורמות מובהקות של 0.84. בערך אותה התפלגות וקישור בין שורשיות-מקום לתסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים נמדדו עם ערכי קנדל טאו ורמות מובהקות של 0.96. במונחים של מסוגלות העקורים לפתח קשר למקום מגוריהם החדש, מתברר ש-25 אחוזים מהנבדקים החלו לפתח איזושהי תחושה של קשר, אם כי הקשר היה חלש בהרבה מאשר הקשר למקומם הקודם בהתנחלויות.

לוח 9: השתייכות כיתתית של המתנחלים ותסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים

תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים			מגזר
סך הכל (No)	לגמרי	חלקית	
25	36	64	חילוניים (%)
74	65	35	דתיים-לאומיים (%)
21	86	14	שומרי מסורת (%)
120	75	45	סך הכל (No)

Kendal Tau B = 0.00

לוח 10: היקשרות למקום בהתנחלות ותסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים

תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים			היקשרות
סך הכול (No)	לגמרי	חלקית	
52	50	50	חלקית (%)
68	72	28	לגמרי (%)
120	75	45	סך הכול (No)

Kendal Tau B = 3.8 sig. 0.00

במונחים של סוכנות, שני שלישים היו פעילים רק באופן חלקי בתגובתם לאקט העקירה. הם תמכו בה או הביעו נגדה טינה, אך רק 15 אחוזים השתתפו באופן פעיל בפעולות כלשהן, כגון הפגנות או סירוב להתפנות. השאר אימצו יחס פטליסטי, שהוציא מכלל אפשרות פעולה ואף ביטויים מילוליים של טינה. עם זאת, תסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים התגלו בערך באותה רמה בכל שלוש הקבוצות.

הרגרסיה הלוגיסטית

בהפעלת מודל של רגרסיה לוגיסטית נמדדה חשיבותו של כל אחד מהמשתנים הבלתי תלויים (בגידה, היקשרות למקום, שורשיות, זהות מבוססת מקום וסוג של סוכנות) המדרבן תסמינים של אובדן ומצוקה טראומטיים. במיוחד התעניינו החוקרים בהשפעה של בגידה ותחושת מקום על חוויית תסמיני אובדן ומצוקה טראומטיים. בנייתו יושמו ה-*enter and conditional backward modes*. מה-*enter mode*. נמצא שהרגרסיה מסבירה 49 אחוזים מהשונות בחוויה של תסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים ($R^2 = 0.49$). התוצאה מובהקת ברמה של 0.0001. מתוך ששת הגורמים הבלתי-תלויים, לבגידה הייתה השפעה מרחיקת לכת על חוויית תסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים, עם ערך T של 15.80 שהוא מובהקות ברמה של 0.0001. שני גורמים נוספים התבררו כבעלי מובהקות משנית. האחד הוא זהות-מבוססת-מקום בהתנחלות של הנבדק, שקושרה הדדית לתסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים עם ערך וולד של 3.70 ורמת מובהקות של 0.06. הגורם השני היה דתיות כסימן למחויבות אידיאולוגית ותמיכה חברתית, שקושרה בקשר שלילי לתסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים, עם ערך T של 3.60 ורמת מובהקות של 0.05. יתר הגורמים נותרו לא מובהקים.

כשהוצבה הרגרסיה המרובה המדורגת, שמרה הרגרסיה על כוח ההסבר שלה לאחר הצעד השלישי. כשתרומת שלושת הגורמים נעשתה מובהקת בהסברת תסמיני אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים. הגורם תחושת בגידה נותר הגורם החשוב, עם ערך T של 15.90 ורמת מובהקות של 0.0001. שני הגורמים הנוספים היו דתיות, עם ערך T של 4.80 ורמת מובהקות של 0.03, והיכולת לפתח היקשרות למקום המגורים החדש כגורם בהתגברות על הטרומה, עם ערך T של 3.70 ורמת מובהקות של 0.05. המקום הקודם כמקור לזהות וההיקשרות למקום הקודם בהתנחלות נעשה לא מובהק. באותו אופן, גם העובדה שכמעט כל המתנחלים העקורים נשארו פאסיביים למדי בסוג הסוכנות שלהם לאחר אירוע העקירה הותירה את המשתנה הזה לא-מובהק.

דיון

המתנחלים העקורים סובלים מתסמינים חמורים של אבל/אובדן ומצוקה טראומטיים קרוב לשלוש שנים לאחר שפנו מהתנחלויותיהם ברצועת עזה ובצפון הגדה המערבית. רשימה של תשעה תסמינים מאומתים - מתכיפות מחשבה על הפינוי ועד לצורך בטיפול פסיכיאטריים ופיזיים - מתאימה ל-82 אחוזים מהמתנחלים. עוד 11 אחוזים סובלים תסמיני אבל פוסט-טראומטיים קלים יותר, ורק שבעה אחוזים חשים באבל פוסט טראומטי במידה שולית בלבד.

ברוב המקרים בעיות אלה קשורות בעיקר לעקירה, לפחות בתפיסת המפונים. ממצא זה מאשש דו"חות שלא פורסמו מהפינוי של מתנחלי סיני ב-1982 ועדויות בפני הכנסת (4 ביולי 2006), המעידים על מחלות חמורות בקרב מתנחלים בוגרים מעבר לחיזויי האפידמיולוגיה של הבריאות. כמעט כל המתנחלים העקורים לכודים בעברם, או שאיבדו כל חוש התמצאות בעקבות אובדן תחושה של מקום, הקשור באופן הדוק לאבל ולאובדן טראומטיים, שבהם האבלים אינם מסוגלים לפתח קשרים חדשים עם אחרים וכמעט שאינם מצליחים לפתוח בחיים חדשים. אפשר לזהות את הלוך הרוח הדיכאוני ותגובות האבל הטראומטיות והפוסט-טראומטיות בקרב העקורים גם שלוש שנים לאחר העקירה. כ-80 אחוזים מקרב המפונים עדיין מתגוררים בבתים זמניים. כשליש ממשקי-הבית תלויים בסיוע של הביטוח הלאומי, ורבים אחרים משתמשים בכספי פיצוייהם, שנועדו לדיור חלופי, לצורכי חייהם היומיומיים. תופעה זו בלטה מאוד בפינוי של 1983, ומומחים הזהירו את הממשלה מפניה (Lahad, 2008). כ-60 אחוזים מאנשי העסקים ו-66 אחוזים מקרב החקלאים לא המשיכו לעבוד בתחומי עיסוקיהם הקודמים. קורמן (Korman, 2005) דיווח שכמעט מחצית מכלל הילדים סובלים מבעיית הרטבת לילה, ורבים מדווחים על בעיות בריכוז ועל הידרדרות בביצועיהם בבית הספר. רבים מקרב המתבגרים מתקשים לחזור לשגרת חיים נורמאלית ומגיבים בהתנהגויות שליליות ויוצאות דופן בקהילה זו - כגון שימוש לא תקין באלכוהול ובסמים, והשתמטות מבית הספר.

מחקר זה גורס, שלאובדן תחושת המקום הייתה השפעה על תגובותיהם של המפונים. 75 אחוזים מכלל הנבדקים הזדהו במלואם עם התנחלויותיהם המפונות מבלי להזכיר כל מקום חלופי ומבלי לגלות כל רצון לפתח קשר למקום חדש, וזאת כמעט שלוש שנים לאחר העקירה. עם זאת, תחושת הבגידה מנבאת את התוצאות לגבי כשני שלישים מהנבדקים מבחינת רמת האבל/אובדן שהם חווים, והיא נותרת הגורם המשמעותי ביותר בכל מדדי הרגרסיה. משמעות הדבר היא שכישלונם של העקורים לשחזר תחושה של רציפות; שנטייתם לקבע את הזמניות שלהם בעברם בהתנחלויות; ושכישלונם לפתח קשרים חדשים הם יותר מכל תוצאה של תחושת הבגידה שהם חווים. אנו מאמינים שבמובן הזה, תפיסת הבגידה והאבל הטראומטי, קשורים לאובדן של תחושת המקום כמקום שהפך למהותי למגוון הזהויות של המתנחלים. ניתן להשתמש בתפיסה זו במקביל לתסמונת דחק פוסט טראומטית של בגידה, הקשורה לכישלון לשקם את האמון בבני אדם אחרים.

כך אפשר גם להסיק שאבל טראומטי מופיע בצורות עוצמתיות יותר כאשר מעורבת בו, מעבר לחוויית העקירה, גם בגידה פוליטית. בניגוד למי שסובלים מתסמונת דחק פוסט-טראומטית, הנוהגים להימנע מטיפול פסיכולוגי, אנשים עקורים הסובלים מאבל פוסט-

טראומטי דווקא משחרים לטיפול פסיכולוגי, כפי שמראה מחקרנו (ראו גם Solomon & Davidson, 1997). זוהי נקודת מוצא לאופטימיות, שכן הדבר עשוי לסייע להם להתמודד עם האבל הטראומטי שלהם.

אפשר להסיק בעניין זה שתחושת מקום, קריטית ככל שתהיה להבניית הזהות, אינה גורמת בהכרח לחוויה טראומטית. נראה שכדי להסביר את התגובה הטראומטית של המתנחלים העקורים לא יספיקו המרכיבים הרגילים, כגון אובדן ערוצי תקשורת תומכים ובעלי משמעות, תחושת בידוד, כעס, תסכול וחוסר ישע. התשובה מצויה בתחושת הבגידה של המתנחלים המפונים. לכן מציינים אורן ופאסיק (2009) ש"מתנחלי רצועת עזה הדתיים חוו את ההתנתקות כבגידה בחלום הציוני וכמשול בפני הגאולה הסופית, בעוד שהמדינה ראתה בהתנתקות צעד מקדים לשלום אזורי" (עמ' 154). שגל ומישעל (2008) מייחסים את תחושת הבגידה של המתנחלים לאובדן מעמד העילית שלהם וחזרתם לשוליותם. כפי שציפו Freyd ועמיתים (2007), תחושת בגידה עלולה לגרום לקשת רחבה ועמוקה יותר של תגובות אבל ואובדן טראומטיים, ולסימני מצוקה כמו כעס, תחושת חוסר-תקווה, פחד, ואפילו הידרדרות במצב הבריאותי. הקשר הזה בין תחושת בגידה לבין אבל/אובדן טראומטיים וסימני מצוקה הוא במידה רבה הקשר המשמעותי מכולם. חשוב לציין שבמקרה שלפנינו, תחושת הבגידה מורגשת לא רק בנוגע ל"אויבים המסורתיים" של המתנחלים (התקשורת, הכנסת), אלא גם מידי הנהגתם הפוליטית (מועצת יש"ע), ואף יותר מכך, מידי רבניהם (50%), אלה שהבטיחו שלא יהיה פינוי ולכן אל למתנחלים להתכונן לאפשרות כזאת. לדעתנו, אלה הם קריסה ואובדן של העולם המובן מאליו, או כפי שהציעה Janoff-Bulman (1992), אובדן הערכות בסיסיות: אמונות או שכנוע פנימי בטוב לבו של העולם, בערכו של העצמי ובמשמעויותיו. הגורם השני, מעבר לבגידה, הוא הדתיות, בתור גורם המציין את ההון החברתי של תמיכה אידיאולוגית וחברתית. הקבוצה הדתית-לאומית מהתנחלות נצרים, שהפגינה נגד הפינוי בצורה נחושה יותר מכל קבוצה אחרת ושאימצה לעצמה את השקפת העולם הקנאית ביותר, התגברה על המשבר טוב יותר מכל יתר הקבוצות בזכות התמיכה האידיאולוגית והחברתית שקיבלה. זאת, למרות התכחשותה לפינוי קודם לאירוע. במחקרנו, סוכנות פעילה לא הפחיתה את תסמיני האבל הטראומטי, בניגוד למחקרים אחרים שהראו שסוג הסוכנות נוטה להשפיע על יכולות ההתמודדות. פונאמאקי ועמיתים (2001) הראו כי סוכנים פעילים יותר מצליחים יותר להחזיר לעצמם תחושה של שליטה בחייהם. קלארק (Clarke, 2006) הראה עוד שסוכנים פעילים מותאמים יותר למצבים קיצוניים כתוצאה מאסונות טבע. העובדה ששומרי מסורת מגיבים למצוקה בצורה קשה יותר מאשר חילונים או דתיים מאששת את הממצא של בן מאיר וקדם (1971). גילינו שפרטים בקבוצה שומרת המסורת, הנבדלים מחברי הקבוצה

הדתית בדרגה שבה האמונה הדתית משמשת המרכיב העיקרי של זהותם (Cohen & Susser, 2003), סבלו יותר מכולם מתסמיני אבל ואובדן טראומטיים, וכן מאובדן העצמה. בן מאיר וקדם (1971) הציגו לראות קבוצה זו כקבוצת "אמצע"; הם אינם מקבלים במלואם את הקוד והנורמות הדתיים, ואף אינם מתייחסים לחיים מנקודת מבט לא-דתית, או חילונית, ולכן הם מאוד חשופים וחסרי הגנה כאשר משהו רע קורה. ההתנהגות וההזדהות הדתית שלהם אינם מגינות מספיק, וגם אמונם בעצמם אינו חזק דיו. עם זאת, מחקרם של אורן ופאסיק (2009), שנערך באחרונה על אותה אוכלוסייה בשימוש במדד הדתיות (Ben Meir & Kedem, 1971), סותר את ממצאי המחקר הנוכחי. הם לא הצליחו למצוא קשר בקרב מפוני רצועת עזה בין רמת הדתיות לבין תסמינים פוסט-טראומטיים כוללים.

לפיכך מציעים מחברי מאמר זה לייחס את הממצאים הללו לגורם נוסף היעדר פיתוחן של מערכות תמיכה חזקות. דעה זו מתיישבת עם ממצאים קודמים, שלפיהם יש בדת גורם שמספק הגנה לנוכח טראומה ולחץ (Ashby-Wills, et al., 2003; Levav, et al., 2008; Tedeschi & Calhoun, 1996). ואולם, גורם נוסף הוא אולי העובדה שהמתנחלים שומרי המסורת הגיעו במקור מקבוצות שנדחקו לשוליים מהפריפריה הלאומית, והועצמו בזכות מעמדם בהתנחלויות.

נוסף על כך, מוסדות התמיכה החברתית שלהם היו חלשים יותר מאלה של המתנחלים הדתיים-לאומיים. יתר על כן, היה צפוי שהחילוניים בקרבם, שהמוטיבציה האידיאולוגית שלהם אף פחותה יותר, יסבלו פחות מן העקירה ויהיה להם קל יותר לפתוח בחיים חדשים מחוץ להתנחלויות משום שהם מקבלים את זכות הממשלה להגיע להכרעות כאלה כחלק מההמערכת הדמוקרטית. ואכן, חלק מהמתנחלים הלא-דתיים הסכימו לעבור למקום אחר וחתמו על הסכם עוד לפני הפינוי.

מסקנות

עקירת המתנחלים בניגוד לרצונם עלולה להותיר בהם תחושה של אבל פוסט-טראומטי וחוסר יכולת להתבסס במקום חדש. תחושת אבל זו מועצמת בשל תחושת בגידה כגורם העיקרי המנבא את הופעת התסמינים. הדבר העיקרי שאפשר ללמוד מהמחקר הוא שיש לספק לאוכלוסיות המפונות הכנה פסיכולוגית למעבר לפני התהליך ובמהלכו, אך בעיקר שעליהם להרגיש שהחלטת הפינוי התקבלה מסיבות ומטרות טובות. יש להגדיר למפונים אתגרים חדשים שיספקו להם תחושת משמעות ותכלית. נוסף לכך, מערכות תמיכה חברתית ממלאות תפקיד חיוני בהתמודדות עם אבל. במקרה של המתנחלים המפונים, הקהילה תמכה

בתוקף בהתכחשות ובהימנעות לפני הפינוי ובמהלכו, והשפיעה באופן שלילי על תהליך ההסתגלות (Schnell and Mishal, 2008).

לאבל פוסט-טראומטי עלולות להיות גם השלכות פוליטיות. מספרם הקטן של משקי הבית העקורים ובידודם בחברה בישראל מותירים אותם בחוסר ישע פוליטי, ועל כן פאסיביים בזירה הציבורית. מכאן עולה השאלה, אלו השלכות פוליטיות יהיו לעקירה המונית מהגדה המערבית כחלק מהסכם פוליטי עם הפלשתינים? על פי התיאוריה של טראומה פוליטית שפיתח פירקה, אפשר להסיק שבידודם של יותר ממאה אלף מתנחלים עלול להביא לצמיחת תנועות אנטי-ממסדיות העלולות לסכן את יציבותה של החברה הישראלית.

ברצון המחברים להציע מחקרים נוספים, שישתמשו בתפיסה של אבל ואובדן טראומטיים מול התפיסה של הפרעת דחק פוסט-טראומטית, כמו גם התפיסה של תחושת בגידה, כדי לבסס את ההבנה החדשה, שפינוי כפוי אינו עוד "התרחשות תסמונת דחק פוסט-טראומטית", אלא חוויה שונה הקשורה לאובדן תחושת מקום כתוצאה מעקירה כפויה בעלת השלכות חברתיות ופוליטיות מרחיקות לכת.

מקורות

בן מאיר, י' וקדם, פ' (1971) מדד דתיות עבור האוכלוסיה היהודית בישראל, מגמות, 24, 353-362.

שדה-גמפל, ש' (2005) עקירה ממקום: תחושת מקום, הבניית זהות ותחושת קהילה בהתנסות של המתנחלים מעזה ערב פינייים, תזה למאסטר בהנחיית יצחק שגל, החוג לפסיכולוגיה באוניברסיטת תל-אביב.

קליאוט, ג., אלבק, ש' (1996) סיני - אנטומיה של פרידה, עם עובד: תל-אביב.
לוזון, נ', שגל, י', שמאי, ש', ארנון, ש', קולן, ק' (2010) השפעת פינוי ממקום-יישוב על תהליכי הזהות אצל מפוני חבל עזה וצפון השומרון. סוגיות חברתיות בישראל, גיליון זה.

רביצקי, א' (1993) הקץ המגולה ומדינת היהודים, ציונות משיחיות ורדיקליזם דתי בישראל, עם עובד: תל-אביב.

שגל, י', משעל, ש' (2005) עקירה ממקום ושיח מתנחלים, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות: ירושלים.

- Schnell, I. & Mishal, S. (2005). *Uprooting and settlers' discourse: The case of Gush Katif*, Floersheimer Institute for Policy Studies: Jerusalem.
- Agnew, J. (2002). *Place and Politics in Modern Italy*, University of Chicago press: Chicago.
- Ashby-Wills, T., Yaeger, A. M., & Sandy, J. M. (2003). Buffering effect of religiosity for adolescent substance use. *Psychology of Addictive Behaviors*, 17, 24-31.
- Billig, M. (2005). Is my home my castle? Place attachment, risk perception and religious faith. *Environment & Behavior*, 20(10), 1-18.
- Billig, M., Kohn, R., & Levav, I. (2006). Anticipatory stress in the population facing forced removal from the Gaza Strip. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 194(3), 195-200.
- Bleich, A., Gelkopf, M., & Solomon, Z. (2003). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a nationally representative sample in Israel. *Journal of the American Medical Association*, 290, 612-620.
- Bracken, P., & Petty B. (1998). *Rethinking the Trauma of War*, Free Association Press: London.
- Breakwell, G. M. (2000). Migration and threat to identity. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 10, 355-372.
- Buttimer, A. (1981). Social space, in Buttimer, A. & Seamon, D. *The Human Experience of Space and Place*, St. Martin Press: New York.
- Clarke, A.T. (2006). Coping with interpersonal stress and psychosocial health among children and adolescents A Meta-Analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 35(1),
- Clendinnen, I. (1999). *Reading the Holocaust*, Cambridge university Press: Cambridge, 5.
- Chu, J. A. & Dill, D. L. (1990). Dissociative symptoms in relation to childhood physical and sexual abuse. *American Journal of Psychiatry*, 147, 887-892.
- Cohen, A., & Susser, B. (2003). *From accommodation to escalation: The secular religious divide at the outset of the 21st century*, Tel Aviv:

- Schocken.
- Cresswell, T. (2002). *Place a Short Introduction*, Blackwell: London.
- Dasberg, H., & Shefler, G. (1987). The disbandment of a community: A psychiatric action rresearch project. *The Journal of Behavioral Science*, 3(1), 89-101.
- De-Prince, A.P. (2005). Social cognition and revictimization risk. *Journal of Trauma and Dissociation*, 6, 125-141.
- Dohrenwend et. al., Turell, S. C. & M. W. Armsworth (2003). A log-linear analysis of variables associated with self-mutilation behaviors of women with histories of child sexual abuse. *Violence Against Women*, 9, 487-512.
- Fierke, K., M. (2004). Whereof we can speak, thereof we must not be silent: trauma, political solipsism and war. *Review of International Studies*, 30, 471-491.
- Fried, M. (2000). Continuities and discontinuities of place. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 193-205.
- Freyd, J. J. (1996). *Betrayal Trauma: The logic of forgetting childhood abuse*, Harvard university press: Cambridge, Mass.
- Freyd, J.J., Klest, B., & Allard, C.B. (2005). Betrayal trauma: Relationship to physical health, psychological distress, and a written disclosure intervention. *Journal of Trauma & Dissociation*, 6(3), 83-104.
- Freyd, J. J., DePrince, A. P. & Gleaves, D. (2007). The state of betrayal trauma theory. *Memory*, 15, 295-311.
- Fullilove, M. T. (1996). Psychiatric implications of displacement: Contributions from the psychology of place. *American Journal of Psychology*, 153, 1516-1523.
- Goldsmith, R.E., Freyd, J.J., & DePrince, A.P. (2004). Health correlates of exposure to Betrayal trauma. Poster presented at the Annual Meeting of the American Association for the Advancement of Science, Seattle, 12-16 February.
- Hall, B.J., Hobfoll, S.E., Palmieri, P.A., Canetti-Nisim, D., Shapira, O., Johnson, R.J & Galea, S. (2008). The Psychological impact of impending

- forced settler disengagement in Gaza: Trauma and posttraumatic growth. *Journal of Traumatic Stress*, 21(1), 22-29.
- Hay, R. (1998). Sense of place in developmental context, *Journal of Environmental Psychology*, 18(1), 5-29.
- Heller, T. (1982). The effects of involuntary residential relocation. A Review of *American Journal of Communication and Psychology*, 10, 471-492.
- Hobfoll, S. E., & Canetti-Nisim (2004). Rates of probable PTSD in occupied territories during the second Al Aqsa Intifada, August 17, 2004-September 7, 2004]. Unpublished raw data.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*, New York: The Free Press.
- Knight, Z. (2006). The trauma and beyond trauma of political displacement: An exploratory case study of one white Zimbabwean farmer. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, Massey University site.
- Korman, E. (2005). *The psychological damages to the displaced from Gaza and North Samaria*. The jurisdiction Forum for the Land of Israel: Jerusalem.
- Korpela, K. M. (1989). Place identity as an environmental self regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 9, 241-256.
- Lahad, M. (2008). The right to intervene: Ethical questions regarding the disengagement, in A. Cohen., O. Ayalon. and M.Lahad (eds). *Community Stress Prevention*, 6 . Kiryat Shmona :CSPC, 66-78
- Lev, R. (1995). The experience of adolescent under the threat of forced displacement. *A Meeting for Educational Social Work*, 6, 56-69.
- Levav, I., Kohn, R., & Billig, M. (2008). The protective effect of religiosity under terror. *Psychiatry*, 71, 46-58.
- Leus, X., Wallace, J. & Lorretti, A. (2001). Internally Displaced persons, *Prehospital Disaster Medicine*, 16, 75-83.
- Marten, N. & Liblich, A. (1999). *Place Identity in the Experience of Gilgal Settlers due to the Evacuation and Changes threats*, Master thesis, Hebrew University: Jerusalem.
- Murray, J. (2005). *Understanding loss and grief*. Retrieved August 24, 2009

- from <http://www.statechaplaincyboard.com/files/Judith%20Murray%20-%20acad%20version%20pdf.pdf>
- Oren, L. & Possick, C. (2009). Religiosity and posttraumatic stress following forced relocation. *Journal of Loss and Trauma*, 14(2), 144-160.
- Plattner, B., Silvermann, M. A., Redlich, A. D., Carrion, V. G., Feucht, M., Friedrich, M. H., & Steiner, H. (2003). Pathways to dissociation: Intrafamilial versus extrafamilial trauma in juvenile delinquents. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 191, 781-788.
- Porter, M. & Haslam, N. (2001). Forced displacement in Yugoslavia: A meta-analysis of psychological consequences of their moderators, *Journal of Trauma Stress*, 14, 817-834.
- Punmaki R.L, Qouta S.& El-Sarraj, E. (2001). Resiliency factors predicting psychological adjustment after political violence among Palestinian children. *International Journal of Behavioral Development*, 25(3), 256-267
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone - The Collapse and Survival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*, Pion: London.
- Rothschild, B. (2000). *The body remembers*, Norton: New York.
- Rowles, G. (1983). Place and personal identity in old age: Observations from Appalachia, *Journal of Environmental Psychology*, 3, 299-313.
- Schnell I. & Mishal S. (2008). Place as a source of Identity in Colonizing Societies: Israeli Settlements in Gaza. *Geographical Review*, 98(2), 242-259.
- Shacham, Y. (2009). *Mashavim*, www.icspc.org.
- Shapira, M. & Hen-Gal, S. (2009). The evacuation of Katif: Processing mourning and trauma among children, in Hen-Gal S. & Siman-Tov, Y. (Eds.) *Therapeutic and Educational Interventions in Respect to the disengagement plan*, Ministry of Education: Jerusalem.
- Sheleg, (2004). *The New Religious*, Keter: Jerusalem.
- Shrout, P. E. Dohrenwend, B. P. & Levav, I. (1986). A Discriminant rule for screening cases of diverse diagnostic type: Preliminary results. *Journal Consult Clinical Psychology*, 54, 314-319.

- Sivers, H., Schooler, J.M. & Freyd, J. J. (2002). Betrayal trauma in Chanddram Rama, V. S. (Ed.) *Encyclopedia of Human Brain*, 4, Academic Press: San Diego, 169-184.
- Solomon S. D. & Davidson J. R. (1997). Trauma: Prevalence, impairment, service use, and cost. *Journal of Clinical Psychiatry*, 58 (9), 5-11.
- Stein, V. (2003). *La reconquete du Centre- Ville; patrimoine a L'espace public*, These presente a la Faculte des sience economiques et sociales de L' Universite de Geneve pour l' obtention du grade de Docteur' es sciences economiques et sociales. Mention Geographie.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-472.
- Ravitzki, A. (1993). *The Exposed end and the Jewish State, Messianic, Zionism and religious fundamentalism in Israel*, Am Oved: Tel Aviv.
- Tuan, Y. F. (1977). *Space and Place*, University of Minnesota Press: Minneapolis.
- Turell, S. C. & M. W. Armsworth (2003). A log-linear analysis of variables associated with self-mutilation behaviors of women with histories of child sexual abuse. *Violence Against Women*, 9, 487-512.
- The International Society For Traumatic Stress Studies (2005). *Trauma, Loss and Traumatic Grief*. Retrieved August 24, 2009, from http://www.istss.org/resources/sudden_traumatic_loss.cfm.
- Thomas, S. L., Thomas, D. M. (2004) *Displacement and Health, British Medical Bulletin*, 69, 115-127.
- Twigger, Ross C.L & Uzzell, D.L., (1996). Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology*, 16, 205-220.
- Walsh, F. (2007). Traumatic loss and major disasters: Strengthening family and community resilience. *Family Process*, 46(2), 207-227.
- Volkan, V. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terror*, Westview press: Boulder, Co.

הגירה קהילתית מול הגירה פרטנית -

עקורי חבל עזה וצפון השומרון*

◀ שרה ארנון, נדיה לוזון, שמואל שמאי, יצחק שניל

תקציר

מחקר זה בוחן את ההבדלים בין תושבי חבל עזה וצפון השומרון, שבחרו להתגורר לאחר "ההינתקות" במסגרת קהילתית ("קהילתיים"), לבין אלה מהם שבחרו במסגרת פרטנית ("פרטניים"). לאור ספרות המחקר, המתמייחסת בדרך כלל למשאב הקהילתי כתורם לשיקומם של עקורים, שאלת המחקר המרכזית של המאמר היא: האם מצבם של העקורים הקהילתיים מחבל עזה וצפון השומרון טוב מזה של הפרטניים, ובמה. בשנת 2007 ערך צוות חוקרים מהמכון לחקר הגולן בקצרין ומאוניברסיטת תל אביב ראיונות אישיים בקרב מדגם של 120 מעקורי חבל עזה וצפון השומרון. 89 מהמראיינים הוגדרו כקהילתיים ו-31 כפרטניים. הראיונות כללו שאלון משולב של שאלות סקר סגורות ושאלות פתוחות, מתוך כוונה לעמוד על דעותיהם, הרגשותיהם וחוויותיהם של הנשאלים ביחס לשאלות המחקר.

מתוצאות המחקר עולות הנקודות הבאות:

- בין העקורים הקהילתיים לפרטניים אין כמעט שוני במאפייניהם הדמוגרפיים ובהון האנושי, להוציא העובדה שרבים יותר מהקהילתיים הגדירו את עצמם כדתיים.
- כל העקורים במחקר התנגדו לעקירה, ראו בה חוויה קשה, דברו בנוסטלגיה רבה על חייהם לפני העקירה. הם ראו במקום, בבית ובקהילה משמעות רבה ותארו פגיעה קשה במרכיבי חייהם השונים - הפיזיים, האישיים, המשפחתיים והקהילתיים - בעקבות העקירה.
- הקהילתיים ייחסו חשיבות רבה יותר למרכיב הקהילתי של מקום המגורים הקודם, וראו בו מניע מרכזי להחלטה על המשך חייהם לאחר העקירה. הפרטניים ייחסו חשיבות רבה יותר למניעים אישיים.
- העקורים הפרטניים חשו שיש להם יותר שליטה ובחירה אישית בתהליך היישוב מחדש, ואילו הקהילתיים נטו יותר לחוותו כתהליך כפוי.
- הקהילתיים דיווחו על תחושת קהילתיות חזקה יותר במקום יישובם החדש, למרות הפגיעה שחלה בהם ותופעות של מחלוקת ביניהם. מנגד, רבים מהפרטניים דיווחו על תחושות של ניכור וחוסר שייכות קהילתית.

- עוצמת הרגשות השליליים ורמת הפגיעה בכריאות הנפשית היו גבוהות יותר בקרב הקהילתיים, וכך גם הפגיעה ברווחת חיי היום-יום שלהם.
 - הפרטניים דיווחו על מידה רבה יותר של פתרון בעיות בתחומי המגורים והמצב הכלכלי.
 - פתרון בעיות לאחר ההינתקות מוסבר הן על ידי משתני המצב האובייקטיבי "לטובת" עקורים שעובדים, מי
 - שגרים כבר ביישוב הקבע שלהם וכאלה שבחרו בפתרון פרטני, והן על ידי משתני התחושות הסובייקטיביות: באופן חיובי על ידי תחושות של משמעות המקום הקודם, של האמונה האישית ביכולת לפתור בעיות ושל תקווה, ובאופן שלילי על ידי הרגשות השליליים "כיום".
- נראה שמסגרת קהילתית אכן תומכת ומקלה על התמודדות הפרט עם משברים שונים בחייו, אך ההון החברתי של הקהילה אינו מתרגם בהכרח למשאבי התמודדות מעשיים. החיבוק הקהילתי עלול לגרום בעת מצוקה דווקא לשקיעה משותפת, במקום להמראה משותפת אל עתיד טוב יותר. יש לבחון מסקנה זו בטווח זמן ארוך יותר.

מילות מפתח: הינתקות, עקורים קהילתיים, עקורים פרטניים, הון אנושי, הון חברתי, תחושת מקום, לכידות חברתית.

פתח דבר

באוקטובר 2004 החליטה ממשלת ישראל, בראשותו של ראש הממשלה אריאל שרון, על מהלך ה"הינתקות": נסיגה חד-צדדית אל תוך גבולות הקו הירוק ללא משא ומתן עם הרשויות הפלשתיניות, מ-21 יישובים וממחנות צה"ל בחבל עזה, ומארבעה יישובים מבודדים בצפון השומרון. יישובים אלה הוקמו בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, ב-1967, רובם המכריע באישור ממשלות ישראל ובתמיכתן המלאה. רבים מהמתיישבים, בעיקר מחבל עזה, התגוררו בהם 20 שנה ויותר, ולחלקם היה רצף התיישבות של שלושה ואף ארבעה דורות (ביליג, 2005). "ההינתקות" בוצעה על ידי צה"ל ומשטרת ישראל במהלך שמונה ימים באוגוסט 2005, ובמסגרתה פונו כ-8,800 תושבים יהודים מחבל עזה ומצפון השומרון, כמחציתם ילדים ובני נוער.

למרות ההודעה מראש על מועד העקירה, נראה כי רבים מהתושבים לא היו מוכנים לקראתה וקיידמו את הפינוי בתדהמה ובהתנגדות - סמלית ברובה - בלי לדעת לאן פניהם

מועדות. על פי הדין וחשבון של וועדת החקירה הממלכתית לנושא הטיפול במפוני גוש קטיף וצפון השומרון (2010) כ-85% מבין התושבים העקורים העדיפו פתרונות מגורים במסגרת קהילתית, עם כל קהילת המקור שלהם או עם חלקה, או במסגרות קהילתיות מעורבות שבהן חברו יחד עקורים מיישובים שונים בחבל עזה וצפון השומרון (להלן "הקהילתיים"). כ-15% מבין העקורים העדיפו פתרונות מגורים וחיים פרטניים, (להלן "הפרטניים"), ובחרו במגוון של יישובים, החל מיישובים קהילתיים כפריים ועד ליישובים עירוניים מובהקים, אך גם אלה מביניהם שבחרו במקומות יישוב קהילתיים הגרו אליהם באופן פרטני.

מטרת מחקר זה לעמוד על ההבדלים בין שתי קבוצות העקורים - אלה שבחרו לאחר העקירה לעבור למקום מגורים חדש במסגרת קהילתית, ואלה שבחרו במקום מגורים חדש במסגרת פרטנית. המחקר משווה בין מאפייניהם הדמוגרפיים ובוחן את מצב המגורים והתעסוקה שלהם ואת הקשר שלהם למקום מגוריהם ולקהילותיהם לפני העקירה, ואחריה. כן הוא בודק את דרכי ההתמודדות שלהם עם תהליך ההינתקות והשלכותיו מבחינת העמדות השונות, התחושות הנפשיות והפתרון המעשי של בעיות. בסיכום מבקש המחקר לענות על השאלה עם מי משתי קבוצות אלה היטיבה יותר הבחירה בפתרון מגורים קהילתי או פרטני, ובאלו תחומים, שנתיים לאחר העקירה.

רקע תיאורטי

עקירה והשפעותיה

הגירה דנה בשינוי האזור הפוליטי או האדמיניסטרטיבי של מקום המגורים. משינוי זה נובעים שינויים במערכות החברתיות והמוסדיות שבהן נוטלים המהגרים חלק, וביחסי הגומלין שלהם עם סביבתם החדשה ועם תושביה (ארנון ושמאי, 2009; Bernard, 1986). העקירה היא אחת מצורות ההגירה שכפייה היא המאפיין העיקרי שלהן. להבדיל מהמושג "פינוי", הכולל את האפשרות לחזור למקום המגורים המקורי בתוך זמן לא ארוך, העקירה מדברת על עזיבה כפויה וקבועה של מקום המגורים (Bernard, 1982; Oliver-Smith and Hansen, 1986). עקירה כתוצאה ממהלכים פוליטיים היא אחד מסוגי העקירה. בדרך כלל מדובר במלחמות ובפעולות זיכוי המביאות לעקירת אנשים מבתיהם, אך גם בעקירה בנסיבות של שלום (ארנון, 2001; Ager, 1999; Cernea, 1993). ברוב מצבי העקירה מדובר במהגרים פסיביים וחלשים, לעומת קבוצות ומוסדות סוציו-פוליטיים הדורשים את העקירה או גורמים לה (Heller, 1982). למרות זאת ההבחנה אינה דיכוטומית, ולמעשה קיים רצף בין המונחים הגירה בכפייה והגירה מרצון. גם במצבי עקירה עשויה להיות למהגרים יכולת החלטה מסוימת על עיתוי העקירה, מהלכה

ובחירת היעד להתיישבות מחדש. בה בעת, במצבי הגירה מרצון יש יסודות של כפייה, המאלצים למעשה את המהגרים לבחור בהגירה וביעדיה (Brown, 2002).

השפעתה של העקירה משתרעת על פני תקופה ארוכה, ששלביה העיקריים הם אלה: שלב האיום בעקירה, הקודם להתרחשותה, שלב העקירה עצמה ושלב ההסתגלות שלאחריה (Drabek, 1986). מחקרים מצאו שהגירה פועלת כגורם לחץ משמעותי על האדם, על אחת כמה וכמה במצבי עקירה. Fried (2000, 1972) טוען שעקירה ממקום מגורים היא מהצורות החמורות ביותר של שבירת רצף החיים על ידי גורם חיצוני, המלווה בתופעות של סבל ואף בהפרעות נפשיות. איום העקירה ממקום המגורים האישי והקהילתי, התרחשותה והמהלכים שלאחריה כרוכים בתחושות של חוסר ודאות ביחס לעקירה ולהשלכותיה. מצבים של עמימות ושל חוסר ודאות נתפסים כמצבי לחץ, משום שאינם מאפשרים את חיזוי העתיד הקרוב והרחוק ועלולים להיות מלווים בתחושות של כאוס לגבי מרכיבי חיים חשובים. כתוצאה מכך הופכים החיים פחות יציבים ונפגעים שגרת החיים של הפרט והמשפחה, שלווה נפשם של המעורבים וניהול חיי הקהילה (Merry, 1995). אי הודאות ואובדן יכולת החיזוי פוגעים בתחושות הביטחון האישי ובזהות האישית של הפרט (Brown and Perkins, 1992; Pellow, 1992). כשאדם נתון באי-ודאות רבות הוא עלול להרגיש שדברים יוצאים משליטתו, שמה שהיה משמעותי, חשוב או וודאי אתמול הופך לחסר משמעות, חסר ערך ולא צפוי. כאוס יוצר מתח בחיים וגורם לתערובת של מבוכה, חשש, חוסר אונים, איום ודאגה (Merry, 1995).

עליית אי הודאות מלווה בשתי תגובות נפשיות עיקריות: חרדה ודחק. חרדה היא מצב של חשש, מתח וחוסר נוחות, הנובעים מציפייה לסכנה או שינוי שמרכיביהם אינם ידועים. דחק הוא תגובת הסתגלות של הגוף לחרדה ולעלייה במתח הנפשי. תגובה אופיינית נוספת למצב של אי-ודאות ואיום בסכנה היא הכחשה. זהו אחד ממנגנוני ההגנה האנושיים מפני הבלתי ידוע והבלתי נשלט, הממתן את השפעת האיום (Brennitz and Goldberger, 1993). De Wet (1993) ו-Heller (1982) מתארים ארבעה סוגים עיקריים של השפעה אישית ובין-אישית של עקירה:

1. לחץ פיזי - פגיעה בבריאות ויתר תחלואה ותמותה, בפרט בקרב זקנים.
2. לחץ נפשי - עקורים עלולים לגלות תגובות של אבל, פגיעה בשילוב החברתי, אובדן חברים, חוסר סיפוק וחוסר אונים, דיכאון ואומללות, כעס, געגועים ואידיאליזציה של העבר. הם מתאבלים על "הבית שאבד" - האישי, הקהילתי והסביבתי.
3. לחץ חברתי-תרבותי - לעקירה יש השלכות כלכליות, פוליטיות ותרבותיות, הן בשל הניתוק משורשי העבר והן בשל היעדר מענה הולם לתנאי המחיה שלאחריה.

כתוצאה מכך עלולים להיהרס קהילות ומבנה חברתי, מרקם חיים, דפוסי חיים וסמלים מסורתיים שלהם. הדבר מלווה ביצירת חלל ריק במנהיגות המקומית ובמשבר זהות תרבותי וחברתי.

4. עם זאת, נמצאו גם תגובות חיוביות של קידום חברתי ואישי, ניצול הזדמנויות חדשות והגברת הלכידות המשפחתית.

Heller (1982) טוען כי משתנים סביבתיים מנבאים באופן טוב יותר הסתגלות נפשית במצבי עקירה מאשר משתנים אישיים. מהגרים האמורים להשתלב בקהילות ובמקומות חדשים נתקלים בקשיי שילוב ויצירת קשר. הם מתקשים בחציית גבולות אישיים ומקומיים ובנקודות של מצב ביניים, אי-ודאות ואי-שיוכות, ומתמודדים עם הדרה ושוליות ועם מצבי מתח וקונפליקט, בפרט כשהשילוב הוא מהיר ובקהילות קטנות (Berry, 2001; Marshall and Foster, 2002).

תגובות התנהגות למצבי אי-ודאות מונחות בעיקר על פי עיקרון השמרנות, או ה"חיסכון בשינוי". אנשים נמנעים בדרך כלל משינוי גדול אם שינוי קטן יותר יספיק, ודבקים בדרכי התמודדות מוכרות כדי לא לפגוע בסדר הקיים. הנטייה היא להתמודד עם נסיבות חדשות או לא-ידועות באמצעות דרכי התנהגות קודמות, ולאמץ התנהגויות חדשות רק אם הישנות אינן מתפקדות. (Merry, 1995). עיקרון ההמשכיות בתיאורית הבניית הזהות של Breakwell (1993) תומך בטענה זו. לפיו - הרצון ליצור המשכיות מעשית וסמלית בין העבר להווה המשתנה ולעתיד מתבטא בניסיון לשמר את רוב מרכיבי האישיות מבחינת רגשות, דעות ודימוי עצמי. אובדן תחושת ההמשכיות בשל מצבי איום ומשבר, כמו עקירה מבית וממקום, עלול לגרום לתחושות של חוסר מסוגלות ולפגיעה בהערכה העצמית. הבדלים באישיות, בפירוש האירועים ובקשר לקבוצות ההשתייכות וההתייחסות, הם מקור להבדלים בבחירת הפתרונות להתמודדות עם מצבים אלה (לוזון ואחרים, 2010, בגיליון זה).

את הגירתם של תושבי חבל עזה וצפון השומרון ניתן, אם כן, להגדיר כעקירה פוליטית כפויה. העקורים היו נתונים במשך כשנתיים במצב של חוסר וודאות לגבי עצם ביצוע העקירה, ורבים מהם הגיבו לאיום התרחשותה בהכחשה ובהתעלמות. לרובם נמשכה אי הוודאות הרבה מעבר להינתקות, שכן גורלם האישי והקהילתי לא היה ברור, והוא עדיין אינו ברור מבחינת מקום מגורים, עיתוי בניית יישוב הקבע, מקום העבודה וכן הלאה. גם במקרה זה של הגירה כפויה היו בידי העקורים דרגות של חופש החלטה על יעד העקירה ומסגרתו - קהילתית או פרטנית - לפי המידות השונות של 'שמרנות' בניסיון לשימור המשכיות הקהילה ואורחות חייה.

קהילה

הקהילה היא אחת מקבוצות הזהות החברתיות המשמעותיות ליחיד ולמשפחה. החיפוש אחר קהילה והצורך בתחושת קהילתיות הפכו למאפיין של האדם המודרני, המבקש חיים משמעותיים שיש בהם מעורבות חברתית, השתייכות והשפעה על הסביבה (Etzioni, 1995). ההגדרה הקלאסית של קהילה מציינת שלושה ממדים עיקריים שלה: סביבה או טריטוריה; מערכת ומבנה חברתי הכוללים מוסדות כלכליים, פוליטיים, תרבותיים וחברתיים, וסביבה אנושית של יחסים וסמלים חברתיים המהווים מקור לסולידריות, ללכידות חברתית, לאמון הדדי, לביטחון, לזהות ולמשמעות. אך קהילה עשויה להיות גם מקור לתחושות שליליות של ניכור ולחץ חברתי, והיא עלולה לפגוע באוטונומיה האישית של פרטים ומיעוטים בתוכה (Delanty, 2003; Turner and Dolch, 1996).

הון חברתי (social capital) הוא המרכיב המרכזי בבניית קהילה ובחידושה. זו היא תכונה הנוצרת בין האנשים ומורכבת משלושה גורמים: רשתות חברתיות, הבנויות על הקשרים ההדדיים והיחסים שבין חברי הקהילה; רמת האמון בין הפרטים ובינם לבין מוסדות הקהילה ומנהיגיה; ונורמות של הדדיות המקדמות סולידריות, לכידות ומעורבות אזרחית. ההון החברתי מחזק את הפרטים והקהילה באמצעות מתן תמיכה חברתית ותחושות של אישור חברתי וגאווה קהילה. אבל הוא גם מקל על התיאום ושיתוף הפעולה בתוכה, המשרים את החינוך, הכלכלה, הסיפוק מהחיים ואף את הבריאות. אובדן קהילה מונע מהיחיד ומהמשפחה משאב תומך חשוב של הון חברתי קהילתי (Bourdieu, 1985; Burt, 1997; Coleman, 1988; Lin, 1999; Putnam, 2000).

סולידריות או לכידות חברתית מוגדרות כמידה שבה אנשים קשורים אחד לשני בתוך מערכת חברתית. המושג מתייחס לדפוסי התנהגות המקנים תחושת אחדות, סיוע ולכידות, הן מבחינה חברתית-רגשית והן מבחינה פונקציונלית, בפרט בנסיבות קשות (Sweet, 1998). מושג הקשר לקהילה (community attachment) דן בזיקה הרגשית לקהילה, בצורך להשתייך אליה ובהיותה חלק מתפיסת הזהות של חבריה (Fried, 2000; Giddens, 1992). הוא מתייחס לשני מרכיבים עיקריים: 'קשר חברתי' (social attachment) - מעורבות ביחסים חברתיים מקומיים, ו'קשר למקום' (place attachment) או 'תחושת מקום' (sense of place) - זיקה וחיבור לסביבה הפיזית (Brehm, Eisenhauer and Krannich, 2004; Pred, 1987; Shamai, 1991). הקהילות ה'קלאסיות' הן קהילות מבוססות מקום, שהקשר לקהילה והקשר למקום כרוכים בהן יחד ומגדירים זה את זה (Colclough and Sitaraman, 2005; Fried, 2000). הקשר לקהילה ולמקום מאפשרים לאדם התנהגות חופשית ובטוחה, מעשית ורגשית, במרחב מוכר (Fried, 2000).

תחושת מקום היא התנסות אנושית בסיסית וחזקה במיוחד. כשיש לאנשים - בשכונה, קהילה, עיר או אזור - מודעות קולקטיבית של המקום, הם מבטאים אותה באמצעות תרבותם. לפי שניל (1994) אדם בחברה המודרנית בונה לעצמו מרקם של זהויות: אישית ומשפחתית, מקומית וקהילתית, לאומית ואזרחית, בדרגות היררכיה שונות שהבית והטריטוריה הם מרכיב בסיסי שלהן. הקשר למקום ניזון מהמשמעויות המיוחדות לו, ואף כי הוא חיובי בדרך כלל הוא עלול לכלול גם רגשות שליליים של בידוד וניכור (ארנון, 2001; Relph, 1976). מרכיבי תחושת המקום והקשר למקום הם אלה:

1. המקום - אזור, שבנוסף להיותו יחידה גיאוגרפית מרחבית, נוסף לו גם ממד אנושי. הקשר למקום הפיזי מקנה לפרט תחושה של שליטה ושל טריטוריה מוגנת.
2. האנשים - החיים במקום ומארגנים את חייהם על פי תנאי הסביבה ומשאבי הטבע.
3. עבר והיסטוריה משותפים - יחסי המקום ותושביו מתפתחים עם הזמן על בסיס התנסויות משותפות של התושבים עם האזור ובתוכו.
4. תחושת ייחודיות - הן ביחס לאזורים אחרים בסביבה והן כלפי המכלול שהאזור הוא חלק ממנו.

גם בחברה המודרנית, אף שניכרת מגמה של הרחבת מרחבי ההתייחסות מעבר לאזורים מקומיים, נוטים האנשים לייחס להשתייכות מקומית חשיבות רבה מזו שהם מייחסים להשתייכות לאומית או על-לאומית (שניל ומשעל, 2005; Gubert, 2000).

הקשר למקום משקף ארבע אוריינטציות סביבתיות:

1. אינסטרומנטלית - הסביבה כאמצעי להשגת יעדים אישיים וקבוצתיים.
 2. סנטימנטלית - קשר חזק לקהילה ולטריטוריה.
 3. סימבולית - ייחוס משמעות אסתטית, דתית או מוסרית מיוחדת לסביבה.
 4. טריטוריאלית - הדגשת השליטה הפיזית או הטריטוריאלית על סביבת המגורים.
- העקירה קשה במיוחד לבעלי האוריינטציה הסביבתית הסנטימנטלית והסימבולית, המגיבים כמו במצבי אבל ופרידה קשים על העקירה ממקום מגוריהם (קליאוט, 2005; קליאוט ואלבק, 1996).

תושבי חבל עזה וצפון השומרון נעקרו מבתיהם, מקהילותיהם וממקומות מגוריהם ועליהם להתחבר לבית, קהילה ומקום חדשים ולשקם בהם את חייהם. האם ההתמודדות עם הניתוק מהמקום הקודם קלה יותר על מי שבחרו בפתרון מגורים קהילתי או פרטני? האם המעבר הקהילתי מבטיח שימור ההון החברתי הקהילתי על משאבי הרשות, האמון והסיוע החברתי שלו, והאם הוא מסייע להם יותר בשיקום חייהם לאחר העקירה לעומת אלה שבחרו במעבר פרטני?

קהילה ועקירה

אחד מהגורמים המרכזיים המסבירים תגובות להגירה בכלל ולעקירה כפויה בפרט, הוא הקשר למקום ולקהילה. קהילה והגירה הן תופעות חברתיות הקשורות ומשפיעות זו על זו. כדי להבין גורמים להגירה ותוצאות שלה יש לבחון אותה בתוך ההקשר של היחסים החברתיים והמבנים המוסדיים שבהם משולבים המהגרים, ושהקהילה היא מוקד מרכזי שלהם (Brown, 2002).

ככל שהקהילתיות חזקה והדוקה יותר, כך קשה יותר תחושת האובדן בעקבות העקירה (קליאוט ואלבק, 1996; Erikson, 1976). מצבים של עקירה נמצאו מאופיינים בתחושות טראומטיות של דחק, כאב ואבל על אובדן המקום הפיזי, האישי והחברתי, ובהשקעת אנרגיה רבה בזיכרונות נוסטלגיים של המקום והקהילה שאבדו וחיי העבר בהם (לב, 1995; Pearlin, 1993). אנרגיה זו עלולה לפגוע ביכולת ההסתגלות לסביבה ולתנאי החיים החדשים (Fried, 2000).

עם זאת המשתנים הקהילתיים והגורמים החברתיים הקשורים בהם נתפסים ברוב מחקרי הלחץ כמשתנים מתווכים, המסבירים חלק מהתגובות הפסיכולוגיות וההתנהגותיות של הנפגעים האינדיווידואליים. במצבים אלה אין הפרטים פועלים כפרטים עצמאיים; הם תלויים בקהילה ובמסגרת החברתית. הקהילה וההון החברתי שלה הם משאבי ההתמודדות החשובים העומדים לרשות הפרט והמשפחה, ומשמשים כגורם הממתן את השפעתם השלילית של אירועי לחץ קולקטיביים. יש קשר ישיר בין המשאבים העומדים לרשות היחיד והמשפחה כדי להתמודד עם מצבי לחץ ותוצאותיהם, לבין מידת השיתופיות המבנית-כלכלית והלכידות החברתית של קהילת המגורים. לרשתות החברתיות ולתקשורת בקהילה יש השפעה רבה על הבחירות הקשורות בהגירה, שהן פעמים רבות החלטות קולקטיביות של משפחות וקבוצות חברתיות. כן עשויות רשתות חברתיות יעילות להפחית את הסיכונים והעלויות הכרוכים בהגירה, בכך שהן מספקות לחבריהן משאבים של הון חברתי כמו מידע וסיוע, ומתווכות בינם לבין מבנים חברתיים בחברה הרחבה. משתנים כמו אינטגרציה ושילוב בקהילה, לכידות וקהרנטיות קהילתית, תחושה של תמיכה חברתית ורשתות תמיכה מספקים לפרטים ומשפחות סיוע אינסטרומנטלי, רגשי וערכי, ותורמים לבריאותו הפיזית והנפשית של הפרט במצבים קשים וליכולתו להתמודד עימם. (אנטונובסקי, 1998; ארנון, Brown, 2002; Hobfoll, 1998; Norris et al., 2002a, 2002b, 2008; Sherrieb, 2001; Norris and Galea, 2010; Terry, Hogg and White, 2000). ניתן לציין גם את הממד של אמונה דתית כמשתנה תומך בעת משבר ואת הקהילה הדתית כקהילה תומכת בעת משבר. מחקר שנערך בקרב מתיישבים דתיים וחילוניים ביהודה ושומרון הראה שהדתיות, מניעים

אידיאולוגיים וערכים רוחניים שימשו גורמים מתווכים של הסתגלות רגשית למצבי לחץ, ומקור של משאבי התמודדות איתם. ערכים חומרניים ("חילוניים"), לעומת זאת, נמצאו כאלטרנטיבה אידיאולוגית בעלת איכויות של התמודדות, המותאמת לתנאים של שלום ושיגרה (סורוצקי, 1996).

במקביל להיותם גורמים מתווכי לחץ, ניתן לראות את המצב החברתי הכללי בקהילה ואת ההתנהגות החברתית בה גם כגורמים תלויים, המושפעים ממצבי הלחץ שעשויים לשנות ולעצב את מאפייני הקהילה ואת הרשתות חברתיות שלה (Brown, 2002). הלכידות של הקהילה רגישה מאד להשפעות של מצב הלחץ. במצב של לחץ קולקטיבי, ובפרט במצב של אי-ודאות לקראת אסון צפוי או משבר קהילתי רחב כגון עקירה, נשאלת השאלה האם הוא מגביר סולידריות ולכידות של קהילות ושל קבוצות חברתיות שונות ושל פרטים בתוכן, או שמא הוא מפורר אותן ויוצר בתוכן מצבי קונפליקט. התשובה מייחסת חשיבות לממד הזמן: כשקונפליקט חיצוני פועל לאורך זמן, משתנות תפיסת החומרה של האיום שבו, תפיסת היותו ניתן לפתרון ותפיסת יכולת הקבוצה להתמודד איתו (Fisher, 1990; Markides and Cohn, 1982). מחד גיסא - עצם החשש מעקירה ומאסון מתממש ותחושת הגורל המשותף הנלווית אליו, עשויים להגביר את תחושות הזהות הקהילתית והקשר לקהילה ולמקום, ואת הלכידות הקהילתית. הם עשויים גם להגביר את העוינות וההתלכדות נגד הסביבה החיצונית ונגד הגורמים בה הנתפסים כמקור האיום (Fried, 2000). מאידך גיסא - מצב של שינוי חברתי משמעותי (כמו במקרה של עקירה פיזית) עלול להיות מקור לקונפליקט ולחוסר סדר חברתי (Pearlin, 1993). כשאסון מאיים לאורך זמן ממושך, נתונים הכוחות המלכדים של הקהילה במתח וקבוצות ויחידים בתוכה עלולים לגלות סימנים של דמורליזציה. במקרה כזה ניכרת תופעה של שחיקה וירידה בלכידות, והקולקטיב עשוי לפנות לאינטראקציות בקבוצות קטנות וחלקיות, או לקבוצה השתייכות רחבות ואף "מדומיינות", כמו האומה (אנדרסון, 2000; Lang and Lang, 1964).

קהילה עלולה לדעוך, לגסוס ואף "למות" כתוצאה מעזיבת רבים מחבריה מרצון או מאונס (Porteus, 1988). במצב של דעיכת הקהילה כתוצאה ממשבר קולקטיבי, נטיית חבריה היא להתנגד לשינוי ולשמר את קיומה. ככל שהקשר לקהילה חזק יותר, כך חזקה יותר ההתנגדות לעקירתה (Fried, 2000). אנשי הקהילה עשויים להתלכד יחד למאבק על קיומה ולהשגת שליטה בחייהם. הקהילה עשויה לנקוט בתגובות של הסתגלות למצב, להתמודד איתו ועם צורכי ההווה והעתיד שלה ועם אתגריהם, ולהצמיח ארגונים קהילתיים מתפקדים ומנהיגות מקומית מובילה. לעומת זאת, יש קהילות הנוקטות בתגובות התגוננות, מתוך תחושות של חוסר אונים. מתרחשת בהן נסיגה מהשתתפות קהילתית, כמו למשל בארגונים וולונטריים.

גם מוסדות הקהילה עלולים להצטמצם, כמו הקהילה עצמה, ולהגביר בכך תחושות של נטישה. כתוצאה מכך, ומהפניית הכעס והאלימות פנימה, עלולות להחמיר תופעות של סטייה כמו צריכת אלכוהול וסמים. כתחליף יכולים גם להתפתח יחסים קהילתיים שטחיים, שאינם מחייבים השקעה והמשכיות (Levin, 1980).

מחקרים אחדים מציינים פן דיספונקציונלי של ההון החברתי, ותרומה שלילית שלו לחיי חברי הקהילה ורווחתם בתנאי שינוי חריפים (Giuliani, 1991). Fried (2000) דן בפתולוגיות הנוצרות דווקא כתוצאה מקשר חזק לקהילה, בפרט במצבים של שינויים עמוקים כמו מצבי עקירה כפויה, ומכנה תופעה זו של שילוב בין התרומה החיובית והשלילית של הקהילה "הבעיה הכפולה של העקירה" (שם, עמ' 203). מקור הבעיה בכך שתחושה חזקה של זיקה לקהילה שנעקרה והמשך הקשרים איתה עלולים גם לחבל ביכולת ההסתגלות לסביבה ולמקום החדשים. דווקא שמירת הרצף הקהילתי עלולה לחבל ביצירת רצף וחיבור לחיים בסביבה החדשה, לקבע את העקורים בעבר שחלף ובתחושות ניכור וחוסר שילוב בסביבה החברתית הקולטת, ולהגביל אותם במציאת מידע, משאבים וחלופות הסתגלות מועילות לחיי ההווה והעתיד שלהם. לעומת זאת, הוא מציין את האפשרויות הרבות הקיימות בעולם המודרני, באמצעות אמצעי התקשורת והתחבורה, ליצור קהילות ורשתות חברתיות המעניקות תמיכה, פורמלית ובלתי פורמלית, שאינן תלויות מקום.

מפוני חבל עזה וצפון השומרון באים כולם מקהילות כפריות קטנות, שמהן נעקרו. מה השפעתה של הקהילה על יכולת ההתמודדות הנפשית והמעשית שלהם עם העקירה והשלכותיה? האם הבחירה בפתרון קהילתי מבטיחה יכולת התמודדות טובה יותר לעומת הבחירה בפתרון פרטני, או שמא להפך?

עקירת יישובים בישראל

התקדים הברור למקרה העקירה של תושבי חבל עזה וצפון השומרון הוא העקירה של תושבי סיני ופיתחת רפיח ב-1982, כחלק מהסכם השלום עם מצרים שנחתם ב-1979. זאת למרות השוני בהרכב האוכלוסייה: תושבי חבל עזה וצפון השומרון היו מבוגרים יותר, בעלי ותק גדול יותר של התיישבות ורובם דתיים יותר ובעלי אידיאולוגיה לאומית. גם הרקע לעקירה היה שונה: עקירה מחבלי ארץ בעזה ובשומרון הנחשבים לחלק מנחלת האבות, הינתקות חד-צדדית ללא תמורה מדינית של הסכם שלום כמו בסיני, וכן מהלך מהיר יותר של הינתקות, שהשפיע על אופן קבלת ההחלטות וביצוע הפתרונות (טמיר ובר-סימן-טוב, 2007; ניסים, 2008; קליאוט, 2005; שלג, 2007).

לעקירה מסיני היו השפעות פסיכולוגיות וחברתיות ברורות על התושבים, הבוגרים

והצעירים כאחד. תקופת ההמתנה לביצועה התאפיינה באי-ודאות ובעליית הלחץ, ולוותה בתחושות קשות של כעס וחרדה. העקירה איימה על תחושת המקום ועל המשמעות החלוצית-אידיאולוגית של החיים בו, הקשורה בערכים ובמיתוסים מרכזיים של ביטחון והתיישבות בחברה הישראלית, וגרמה לתחושה של בגידה מצד הממשלה ולחוסר אמון בה. בנוסף יצר הפינוי חשש משינוי אורח החיים החקלאי והקהילתי, ופגע בתחושת הביטחון של חיי ההווה ובתוכניות לעתיד. כל מפוני סיני, גם אלה שעברו עם הפינוי ליישוב חדש במסגרת הקהילה המקורית שלהם, התנסו בהשפעות קשות של עקירה משורשים, באובדן תחושת הבית הפיזי והקהילתי ובתחושה של אובדן התמיכה של החברה הישראלית. לכידות חברתית התגלתה כמשמעותית לדרכי ההתמודדות השונות עם הלחץ, אך איום העקירה גרם גם למשבר קהילתי. נפגעו חיי הקהילה והלכידות הקהילתית, ונוצרו מתחים וקונפליקטים ביחס לתגובות לקראת הפינוי ובמהלכו, ולפתרונות שלאחריו. אלה כללו גם תופעות של אלימות בין קבוצות ואנשים בקהילה, ולתחושת טראומה עקב כך. מחקרים טענו שמצבם של המפונים שפנו לפתרון קהילתי משותף לאחר העקירה היה טוב יותר מבחינה רגשית ופונקציונלית מזה של אלה שבחרו בפתרון פרטי (טוביאנה, מילגרם ופלח, 1988; Bar-On and Shelav, 1983; Dasberg and Sheffler, 1987; Kliot, 1983; Kliot, 1987; Sagy and Antonovsky, 1986; Steinglass et al., 1988).

חוסר היערכות מספקת מבעוד מועד של ממשלת ישראל ושל הגורמים המיישבים, נמצא כגורם מכריע בתגובות התושבים לעקירתם. עד לרגע האחרון לא התקבלו החלטות ממשלה מסודרות וחד-משמעיות באשר למדיניות פינוי היישובים והתושבים. לא הייתה תוכנית-על שתיתן מענה לצרכים הנפשיים, החברתיים והכלכליים של התושבים, ולא הייתה היערכות מספקת של המערכות החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות, החינוכיות והבריאותיות, שתספק לתושבים רשת תמיכה וליווי בתקופת ההיערכות לקראת העקירה, במהלכה ולאחריה. לא היה גוף מתאם ולא נקבעו כללים וקריטריונים אחידים למתן הסיוע והפיצוי לתושבים, כך שנוצרו ריק ארגוני וחוסר תיאום בין הגופים ומשרדי הממשלה השונים שעסקו בפינוי. נציגי המפונים לא שולבו במקבלי ההחלטות, והממד האנושי של מצבם לא נלקח בחשבון בשיקוליהם של האחרונים. הם עצמם היו מפוצלים לפי מגזרי ההתיישבות השונים ובתוכם, והתקופה שלקראת הפינוי לוותה ביריבויות ובמאבקים, ובמתחים בין-קהילתיים ותוך-קהילתיים (קליאוט, 2005; קליאוט ואלבק, 1996).

תהליך ההינתקות והעקירה מעזה ומצפון השומרון לונה בהתעניינות תקשורתית, ציבורית ומחקרית. מחקריהם של טמיר ובר-סימן-טוב (2007), קליאוט (2005) ושלג (2007) תורמים להבנת המסגרת המעשית של הסיוע לעקורים שבחרו בפתרונות קהילתיים ולא פרטניים.

המדינה, באמצעות חוק פינוי-פיצוי ומנהלת סל"ע, העדיפה מתן פיצוי אישי-משפחתי שיאפשר למפונים לדאוג בעצמם לעתידם בשוק החופשי (בסגנון "סל קליטה"). לקבוצות של מעל 20 משפחות שביקשו לעבור כמסגרת קהילתית ניתן פתרון במסגרת סעיף חריג, שלא נקבעה לו מסגרת תקציבית, מה שאפשר למנהלת סל"ע מרחב פעולה גדול. ואולם, הגישה הדואלית ביחס להעתקת מתיישבים במסגרת קהילתית והעדפת הקליטה הפרטנית, התבטאו בנקיטת עמדה פסיבית שהשאירה את היוזמה למעבר קהילתי בידי המפונים. למדינה לא הייתה כוונה להקים למענם יישובים זמניים חדשים או שכונות קרווילות. היא התנגדה להקמתם מסיבות תקציביות וציפתה שהמפונים ישכרו בתים כדור זמני, שתוכנן לשנתיים, ושהקהילות תועתקנה ליישובים קיימים. לא הייתה כוונה להקים למענם יישובים חדשים. אלא שהלחץ שהפעילו התושבים ומנהיגיהם למתן פתרון קהילתי ולהקמת יישובים חדשים מיד לאחר ההתנתקות הכריע, והוקמו שני מרכזי קרווילות עיקריים בניצן (כ-500 משפחות) וביד בנימין (כ-250 משפחות). פתרונות קהילתיים אחרים התממשו בתוך מסגרות קהילתיות קיימות, בדרך כלל ב"שכונות הרחבה" או בשכונות "צמודות דופן" בקיבוצים ומושבים, או ביישובים קהילתיים. קבוצות שלא הגיעו לסיכום עם המנהלת בחרו להקים מחנות אוהלים קהילתיים כאמצעי לחץ למציאת פתרונות הולמים.

הטענה העיקרית במחקרים אלה, כמו במחקרי פינוי סיני, היא שפתרון השיקום הנכון ביותר הוא יישוב מחדש של קהילות האם ביישובים חלופיים, ולא מתן פיצוי כספי אישי. התיישבות קהילתית חלופית תיצור המשכיות, תשמר ותשחזר את המבנה החברתי והאקולוגי הקודם ותאפשר גם שימור של דפוסי מנהיגות קודמים. פיצוי כספי בלבד אינו יכול לשמש למטרות אלה, בפרט ביישובים שתושביהם בעלי אוריינטציה סנטימנטלית או סימבולית למקום מגוריהם, כפי שאכן היו רבים מתושבי חבל עזה וצפון השומרון.

מדו"ח של משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה (2006) על מצב מפוני חבל עזה וצפון השומרון 15 חודשים לאחר הפינוי, עולה כי חלה ירידה משמעותית במצבם התעסוקתי והכלכלי. כ-47% מהם עבדו, 22% לא עבדו אך חיפשו עבודה ואילו 31% לא נטלו חלק בכוח העבודה. מבין אלה שעבדו לפני הפינוי (כ-80%), 54% עבדו 15 חודשים אחריו. שיעור משקי הבית עם שני מפרנסים ירד מ-60% לפני הפינוי ל-30% לאחריו, ושיעור משקי הבית ללא מפרנס עלה מכ-10% לפני הפינוי לכ-30% לאחריו. אומנם שיעור התעסוקה עלה עם הזמן מאז הפינוי, אך בקצב הולך ופוחת. אובדן ההכנסה מעבודה למשק בית של מפונים הגיע בממוצע לכ-3,460 שקלים לחודש.

המחקרים עסקו גם בהשלכות הטראומה שחוו עקורי חבל עזה וצפון השומרון לקראת העקירה, בזמן התרחשותה ולאחריה, בפרט מנקודת מבטם שלהם. הטראומה נבעה מפגיעה

קשה בשלושה תחומים עיקריים: חורבן הבית והמקום האישי, פירוק קהילת המגורים והאזור ופגיעה במרכיב האידיאולוגי של יישוב הארץ (שלג, 2007).

מחקרים שנערכו בקרב מתנחלי חבל עזה טרם הפינוי תיארו אותם כמי שחייהם באזור העניקו להם תחושה גבוהה של ערך עצמי והעצימו את מעמדם החברתי, האידיאולוגי והכלכלי האישי, בפרט של אלה שהם ממוצא מזרחי ושהיגרו מאזורי פיתוח בפריפריה. המפונים אמרו שחשו ביישובם כחלוצים, שליחי המדינה, המממשים בחייהם ערכים לאומיים ציוניים ושליחות אידיאולוגית-דתית של יישוב "ארץ האבות". החשש מהרס מפעל חייהם בשל העקירה האפשרית חולל בקרבם משבר אידיאולוגי-ערכי קשה, מפני שהקשר שלהם למקום היה חזק מאוד והיווה מרכיב מרכזי מזהותם האישית. בדומה למתנחלים שפנו מסיני, הגיבו גם מתנחלי חבל עזה בצער ובכאב על אפשרות העקירה מהמקום שאליו נקשרו, והביעו רצון לשמר את הקהילה. הם ביטאו חרדה מפני העתיד, בעיקר מאובדן מקור הפרנסה. חלקם הגיבו בהכחשת האפשרות של מימוש ההינתקות, ורבים נקלעו למצוקה נפשית. הם ביטאו קשר עמוק לקהילת מגוריהם ולקהילת האזור כולו, שאופיינו בלכידות רבה ועזרה הדדית. הנסיבות הביטחוניות הקשות שבהן חיו מאז תחילת האינתיפאדה השנייה ואיום העקירה חיזקו את הלכידות הקהילתית. הנורמה המרכזית שהתגבשה לקראת הפינוי הייתה של התנגדות לו וגינוי כל פעולה שמשתמעת ממנה תמיכה בעקירה, כמו שיתוף פעולה עם מנהלת הפינוי. ועם זאת - לקראת הפינוי החלה להתגבש הדעה שפתרונות יישוב מחדש במסגרת הקהילתית הקיימת לאחר הפינוי, אם יתרחשו, ישמרו את משאבי הקהילה כמשאבי תמיכה והתמודדות. הפינוי האפשרי עורר במתיישרים תחושות של כעס ונבגדות על ידי הממשלה וחלק מהציבור, לנוכח מפעל חייהם ותרומתם למדינה. תחושתם הברורה הייתה שהממשלה המפנה אינה דואגת להם לעתיד ראוי ומכובד מבחינה כלכלית וחברתית, וכי היא פועלת בחיפזון ובכוחניות (ביליג, 2005; שניל ומשעל, 2005; Billig, Kohn and Levav, 2006; Schnell and Mishal, 2008).

מחקרם של שמאי וארנון (2010) עקב, בתקופות שלפני ההינתקות ואחריה, אחר 50 מתיישבים מארבעת יישובי צפון השומרון שנעקרו. מהתוצאות עולה כי הלחץ האישי שלהם בשל המצב עלה בהדרגה עד לתקופה הסמוכה לעקירה, נחלש בזמן העקירה ובטווח הקצר שלאחריה ושב והתגבר בהמשך. עוצמת הקשר ליישוב ולאזור שמהם פונו נמצאה חזקה מאשר הקשר ליישוב ולאזור שבו הם חיים לאחר העקירה. עוצמת הקשר למדינה הידרדרה מאוד לאחר הפינוי. בפרט בלט אצל המרווינים מצבם הנפשי הרעוע, אך עם הזמן התחזקו בהם במידת מה רגשות של השלמה ותקווה.

מחקר אורך של ביליג (2006) לפני ההינתקות, במהלכה ועד ארבעה חודשים לאחריה,

הראה עוצמה חזקה של הון חברתי, שהתאפיין ביחסי מחויבות ואמון הדדיים ובפעילות התנדבותית וחברתית-קהילתית ענפה, ושהתבסס על אורח החיים הקהילתי וביישובים רבים גם על האמונה הדתית. הוא כלל מרכיבים אובייקטיביים הנובעים מעשיות היום-יום של התושבים ומרכיבים סובייקטיביים הנטועים ברגשותיהם. ועם זאת - בתקופה שלפני ההינתקות התגלו בכמה קהילות חילוקי דעות לגבי המשך הדרך, וההון החברתי שבהן נחלש. לאחר הפינוי התחזק ההון החברתי בחלק מהקהילות, בפרט באלה שבהן היה חזק גם לפני כן, ונחלש באחרות. ככל שהקהילה הייתה מגובשת יותר לפני ההינתקות, כך היו גם התמיכה והעזרה ההדדית בתוכה אחרי ההינתקות. ההון החברתי התחזק בעיקר לגבי תחושות של אחווה והזדהות, שותפות גורל וחוויות חיים, אך במקביל נחלשו תפיסת סמכויות המנהיגים והרבנים, ההתנדבות, הפעילות למען הקהילה ותחושת השליחות הדתית והאידיאולוגית. המחקר מציין שחלק מהבוחרים בפתרון הקהילתי היו גם לפני ההינתקות תושבים "חלשים", שתפקודם תלוי בקהילה, ואילו המעטים שבחרו בפתרון פרטני היו בעלי דימוי עצמי חזק, פרנסתם לא נפגעה והיו להם אומץ ויכולת לעזוב את הקהילה. עם זאת, הם תוארו על ידי חבריהם כמי שסובלים יותר מההינתקות וחיים בתחושת בדידות קשה.

שאלות המחקר

מסקירת הספרות עולה שעקירת יישובים ותושביהם ממקומם היא טראומתית ליחיד ולמשפחה. הקהילה נמצאה כמשאב התמודדות חשוב עם משברי עקירה. עקירה במסגרת קהילתית עשויה למתן את תחושות אי הוודאות, הכעס והחרדה, לתרום לעיקרון ההמשכיות ובכך לסייע לעקורים לבנות את זהותם ואת תפקודם ולשקמם במקום יישובם החדש. עם זאת הסתמנה גם האפשרות שהקהילות עצמן עלולות להיפגע ואף לפגוע ביכולת ההתמודדות של חבריהן עם העקירה והשלכותיה וביכולת השיקום שלהם לאחריה.

כאמור, מרבית עקורי חבל עזה וצפון השומרון בחרו לבנות את חייהם לאחר העקירה במסגרת קהילתית, ומעטים מהם בחרו במסגרת פרטנית. סוגיית המחקר המרכזית היא זו: האומנם טוב מצבם של העקורים הקהילתיים משל הפרטניים, ובמה? כדי לענות על השאלה בדק המחקר את השאלות הבאות, המשוות בין חברי שתי קבוצות העקורים - הקהילתיים והפרטניים:

1. במה הם נבדלים מבחינת נתונייהם הדמוגרפיים ומשאביהם האישיים?
2. האם יש שוני ביניהם ביחסם ליישוב מגוריהם הקודם, שממנו נעקרו?
3. האם יש הבדל בהתייחסות של הקהילתיים והפרטניים להינתקות, ובעמידתם בניסיונות ובשינויים שחוללה בחייהם?

4. האם הם מגלים התייחסות שונה אל מקום מגוריהם החדש ואל קהילותיהם בו?
 5. האם היו לעקירה השלכות שונות עליהם מבחינה רגשית?
 6. האם יש הבדל ביניהם ביכולתם להתמודד עם בעיות הקיום ובפתרון לאחר העקירה?

שיטות המחקר

במהלך השנים 2007-2008 נערך מחקר בקרב מדגם של 120 מעקורי חבל עזה וצפון השומרון, על ידי צוות חוקרים מהמכון לחקר הגולן בקצרין ומאוניברסיטת תל אביב. כלי המחקר העיקרי היה שאלון משולב של שאלות סקר סגורות ושאלות פתוחות, שמטרתן לעמוד על דעותיהם האישיות ועל הרגשותיהם וחוויותיהם של המרואיינים ביחס לתהליך ההינתקות ותוצאותיו. ראיונות אישיים נערכו במקומות מגוריהם של המשתתפים בכל רחבי הארץ. כל ראיון ארך כשעה עד שעה וחצי.

ההיענות הייתה גבוהה. העובדה שהמראיינים היו כולם תושבי הגולן סייעה למראיינים לשתף פעולה עמם, משום שראו בהם מעין שותפים לדרך ואולי אף שותפי גורל בעתיד, כדברי אחת מהמראיינות: "הסיבה היחידה שהסכמתי להתראיין היא שאת 'גולנצ'יקית', לא בגלל חשיבות המחקר, אלא כי אתם החבורה הבאה בתור וחשוב ללמד אתכם לקח".

מדגם המרואיינים לא היה אקראי. הוא כלל 30 מרואיינים מצפון השומרון (25% מהמדגם) ו-90 מחבל עזה (75% מהמדגם) - בחלוקה דומה לזו של כלל אוכלוסיית העקורים. הם ייצגו יישובים רבים שנעקרו, כולם כפריים, ובהם ארבעת היישובים שפונו מצפון השומרון - חומש, שא-נור, גנים וכדים, וכן יישובים רבים מחבל עזה: נווה דקלים, כפר דרום, גדיד, שלו, תל קטיפא, נצר חזני, ניסנית, רפיח ים, בדולח, דוגית, כפר ים, גן אור, מורג. כן ייצגו המרואיינים יישובים רבים, כפריים ועירוניים, שבהם הם מתגוררים כיום, מהם כ-40% מאזור הצפון, כ-40% מאזור הדרום, כ-15% מהמרכז ו-3% מאזור יהודה ושומרון.

85 מהמראיינים (70.8% מהמדגם) הוגדרו כקהילתיים ו-35 מהם כפרטניים (29.2%), בפער של כ-15% לעומת החלוקה באוכלוסיית העקורים בפועל (85% ו-15% בהתאמה). נכללו בהם מרואיינים חילוניים ודתיים, בעלי תפקידים ואנשים מ"השורה", גברים ונשים, צעירים ומבוגרים.

השאלון כלל שאלות רבות. לצורך הניתוח קובצו משתנים מאותו עולם תוכן למשתנים מצרפיים כממצע של ציוני המשתנים המרכיבים אותם. המשתנים מוצגים בלוח מספר 1:

לוח מס' 1. פרטי המשתנים המצרפיים (אינדקסים) המוצגים בניתוח

האינדקס	מספר פריטים	טווח ערכים	מקדם אלפא של קרונברך	ממוצע	סטיית תקן
עד כמה מקום המגורים הקודם משמעותי עבורך	14	0-10	0.84	8.6	1.1
עד כמה מקום המגורים הנוכחי משמעותי עבורך	15	0-10	0.91	47	2.2
הרגשות שליליות מיד לאחר ההינתקות	5	0-5	0.82	4.4	1.0
הרגשות שליליות כיום	5	0-5	0.74	3.6	1.3
תחושת נבגדות	8	0-5	0.79	3.0	1.1
אמונה ביכולת אישית לפתור בעיות	5	0-10	0.90	6.2	2.9
באיזו מידה נפתרו בעיות העקירה	5	0-10	0.72	4.2	2.6

ההשוואות בין המרוויינים הקהילתיים והפרטניים נערכו באמצעות נתונים תיאוריים, מבחני t וחי בריבוע, ניתוחי שונות וניתוח רגרסיה. הציטטות מדברי המרוויינים מלוות את הכתוב לשם המחשת הממצאים והעברת רוח הדברים, כפי שעלתה מהראיונות. הממצאים שלהלן מוצגים בהתאם לשאלות המחקר.

ממצאים

א. השוואת מאפיינים דמוגרפיים של העקורים הקהילתיים והפרטניים

הנתונים מעידים שהעקורים שבחרו בפתרון קהילתי אינם שונים כמעט במאפייניהם הדמוגרפיים ובהון האנושי שלהם מהעקורים שבחרו בפתרון פרטני. לפני שהתנחלו באזורי יהודה ושומרון וחבל עזה התגוררו רובם ביישובים עירוניים, בעיקר באזור הדרום והמרכז ובהתנחלויות קודמות (קהילתיים בעיקר הגרו פנימית בחבל עזה, והפרטניים הגרו מיישובים אחרים ביהודה ושומרון). מדובר באנשים נורמטיביים, בעלי משפחות (כ-90% נשואים בשתי הקבוצות) והורים לילדים (כ-98% בשתי הקבוצות), באמצע חייהם (הגיל הממוצע בשתי הקבוצות היה 46, טווח הגילים וסטית התקן גדולים יותר בקרב הפרטניים), בעלי השכלה דומה ומעל לממוצעת (כשליש בעלי השכלה תיכונית ומטה, כשליש בעלי השכלה על-תיכונית לא אקדמית וכשליש בעלי השכלה אקדמית). כמחציתם היו בתנועת

נוער בצעירותם (63% מהקהילתיים ו-45% מהפרטניים), קצת מעל למחצית מבני שתי הקבוצות שירתו בצבא וכ-17% מהם עשו שירות לאומי (20% מבין הקהילתיים ו-14% מבין הפרטניים). אחוז הנשים שרואיינו מקרב קבוצת הפרטניים היה 57% לעומת 40% מבין המרואיינים הקהילתיים. גם אחוז העולים החדשים (מהגרים מ-1989 והלאה) בקבוצת הפרטניים היה גבוה יותר (20%) לעומת הקהילתיים (8%), אך גם לגבי נתון זה, כמו לגבי שאר הנתונים המפורטים כאן, לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין שתי קבוצות ההשוואה. כך שמרבית המאפיינים הדמוגרפיים אינם מהווים הסבר מלכתחילה לבחירה בדרך הקהילתית או הפרטנית לאחר ההתנתקות.

ההבדל הבולט והמובהק סטטיסטית בין הקבוצות הוא ברמת הדתיות הגבוהה יותר של הקהילתיים (ממוצע 2.7 על סולם של 1 עד 5, לעומת ממוצע של 2.1 בקרב הפרטניים) ובאחוז הגבוה יותר של הקהילתיים המגדירים עצמם דתיים (73% לעומת 37% מהפרטניים). הבדל זה מסביר כנראה את גם את מספר הילדים הממוצע הגבוה יותר במובהק בקרב הקהילתיים (4.5 ילדים בממוצע, לעומת 3.5 בקרב הפרטניים). כמחצית מהמגדירים עצמם לא-דתיים בחרו בפתרון קהילתי או פרטני, לעומת כ-82% מהדתיים שבחרו בפתרון קהילתי ו-18% מהם שבחרו בפתרון פרטני. כדי לבדוק האם ההבדל ברמת הדתיות של הקבוצות הוא המקור להבדל ביניהן ביחס למשתנים השונים במחקר, ביצענו למשתנים אלה מבחני ניתוח שונות באמצעות הגורם הקהילתי/פרטני וגורם הדתיות. לגבי רוב המשתנים שנבדקו נמצאו הבדלים מובהקים ביחס לגורם הקהילתי/פרטני, אך לא ביחס לגורם הדתיות. כך שהאחרון נמצא כמשני לגורם הקהילתי/פרטני, העומד במוקד המחקר.

ב. מאפייני המקום שממנו נעקרו הנשאלים,

והתייחסות הקהילתיים והפרטניים אליו

השוואת הקהילתיים והפרטניים ביחס למקום המגורים שממנו נעקרו נעשתה בהקשר למאפיינים תיאוריים, לסיבות שהניעו אותם לבחור במגורים בחבל עזה או בצפון השומרון, ובפרט - למשמעותו בעבורם בהיבטים שונים.

הקהילתיים והפרטניים לא נבדלו בגיל הגעתם למקום בתחילת חייהם הבוגרים, שהיה בממוצע סביבות גיל שלושים. רובם המכריע (95%) ציינו שעבדו לפני העקירה, ויותר משליש מהם ציינו שפרט להם ולמשפחתם התגוררו באזור מגוריהם קרובי משפחה נוספים. הם נבדלו באופן משמעותי ומובהק ביחס לאזור שבו גרו לפני העקירה: 91% מהקהילתיים התגוררו בחבל עזה, לעומת 37% בלבד מהפרטניים ($\chi^2=37.77$, $p=0.00$). כלומר: 86% מהמרואיינים שהיו תושבי חבל עזה בחרו בפתרון מגורים קהילתי לאחר העקירה, לעומת

27% מתושבי צפון השומרון. נתון זה קשור, ככל הנראה, לעובדה ש-83% ממרואייני חבל עזה הגדירו עצמם כדתיים, לעומת 22.5% בלבד ממרואייני צפון השומרון. הבדל נוסף ביניהם קשור אף הוא לאזור המגורים: ותק המגורים של הקהילתיים עד להינתקות היה כפול משל הפרטניים (15 לעומת 7 שנים בממוצע, $t=2.05$, $p=0.04$), מה שמוסבר בכך שרובם היו תושבי חבל עזה הוותיק יותר. בנוסף, ציינו 82% מהקהילתיים כי היו בעלי הדירה במקום מגוריהם שלפני ההינתקות, לעומת 60% בלבד מתושבי צפון השומרון שציינו זאת יותר, שתושביו טרם בנו בו את בתיהם, אך ייתכן שהוא נקשר גם לקשר מחייב פחות למקום המגורים הקודם, העשוי להיות גורם לבחירה הפרטנית.

ביחס לסיבות שציינו הנשאלים לבחירתם להתגורר בחבל עזה ובצפון השומרון, נמצא בין שתי הקבוצות הבדל אחד, אך הוא משמעותי ומובהק: 64% מהקהילתיים ציינו את השליחות האידיאולוגית/דתית כגורם לבחירתם, לעומת 40% מהפרטניים ($\chi^2=5.59$, $p=0.02$), זאת למרות שגם בקרב הפרטניים תפסה סיבה זו את המקום השני באחוז המשיבים שציינו אותה. לא נמצא הבדל מובהק לגבי שאר הסיבות שפורטו - "שיפור איכות חיים, נוף וסביבה" (גורם שצוין על ידי כמחצית מהמשיבים), "מימוש עצמי כאדם" (29%), "בעקבות חברים/משפחה/קרובים" (25%) ו"שיפור מצב כלכלי" (13%).

ההבדלים בין הקהילתיים לפרטניים ביחס לשאלה "עד כמה מקום המגורים הקודם היה משמעותי בעבורך?" מוצגים בלוח מס' 2 ביחס לארבע קבוצות היגדים: חשיבות מקום המגורים ביחס למרכיב האידיאולוגי; למרכיב של הקשר למקום הפיזי; למרכיבים הקהילתי והאישי, וביחס לאינדקס המאגד אותם.

לוח מס' 2. משמעות מקום המגורים שממנו נעקרו הנשאלים -
השוואה בין הקהילתיים לפרטניים

מבחן t		פרטניים			קהילתיים			מובהקות	N	ממוצע	ס. ת.	N	ממוצע	ס. ת.	מובהקות	ד"ח	t
מובהקות	ד"ח	t	ס. ת.	ממוצע	N	ס. ת.	ממוצע										
24.	115	1.18	2.5	8.5	33	2.0	9.1	84	חשתי שמגורי באזור חשובים למדינה	מרכיב אידיאולוגי							
16.	111	1.41	2.6	7.1	32	2.8	7.9	81	חשתי שיש לי השפעה על עתיד המדינה	מרכיב אידיאולוגי							
80.	118	-0.25	1.2	9.4	35	1.6	9.4	85	נקשרתי לנופי המקום בעוצמה	מרכיב המקום							
60.	106	0.53	2.9	6.3	33	3.1	6.6	75	חשתי ביטחון מפני פגיעה בחיי ובגופי	מרכיב המקום							
06.	37	1.94	1.9	9.0	33	0.8	9.7	84	היישוב היה מקום טוב לגדל ילדים	מרכיב קהילתי							
00. *	45	3.87	2.1	7.6	34	1.4	9.1	83	היישוב התאפיין בלכידות קהילתית	מרכיב קהילתי							
05. *	42	2.00	1.8	8.9	34	1.0	9.5	85	התקיימה עזרה הדדית בקרב התושבים	מרכיב קהילתי							
00. *	116	3.31	1.8	8.0	34	1.5	9.1	84	התקיימו חיי תרבות קהילתיים	מרכיב קהילתי							
00. *	47	3.58	2.1	7.6	34	1.5	9.0	85	אוכלוסיה איכותית	מרכיב קהילתי							
01. *	43	2.90	1.9	8.4	35	1.1	9.4	84	איכות חיים	מרכיב קהילתי							
06.	50	1.91	2.1	8.3	35	1.6	9.1	84	נקשרתי לקהילה בעוצמה	מרכיב אישי							
02. *	40	2.53	2.3	8.4	35	1.0	9.4	83	הייתה לי נכונות אישית לתרום לקהילה	מרכיב אישי							
00. *	49	3.53	3.2	5.7	34	2.4	7.9	85	התקדמתי כלכלית	מרכיב אישי							
03. *	50	2.18	2.2	8.2	33	1.8	9.1	81	מיציתי עצמי כאדם	מרכיב אישי							
00. *	118	4.60	1.2	8.0	35	0.9	8.9	85	אינדקס: מקום מגורים משמעותי	מרכיב אישי							

* הבדל מובהק $p < 0.05$
סולם מדידה: 0 = בכלל לא ... 10 = במידה רבה מאוד

כל ההיגדים צוינו כמשמעותיים במידה רבה בקרב כלל המשיבים (ממוצע מינימלי של 5.7), אולם הקהילתיים ייחסו לכולם עוצמת משמעות חזקה יותר מאשר הפרטניים, שהייתה מובהקת לגבי חלק מההיגדים. לא נמצא הבדל מובהק בינם לבין הפרטניים ביחס למרכיב האידיאולוגי של תפיסת חשיבות מקום המגורים הקודם למדינה, וכן לא לגבי המרכיב הפיזי של קשר לנופי המקום ותחושת הביטחון בו. חשיבות מקום המגורים הקודם ביחס למרכיב הקהילתי נמצאה גבוהה יותר בקרב הקהילתיים באופן מובהק ביחס לכל ההיגדים. לעומת הפרטניים הם תפסו את קהילותיהם הקודמות כמאופיינות במידה רבה יותר של לכידות, עזרה הדדית, חיי תרבות, אוכלוסיה איכותית ואיכות חיים. לא נמצא שוני מובהק בין הקהילתיים והפרטניים במרכיבים האישיים של קשר אישי לקהילה ושל תפיסת איכות גידול הילדים במקום, אך הקהילתיים נמצאו גבוהים יותר באופן מובהק במרכיבים האישיים של חשיבות המקום: התקדמות כלכלית, מיצוי עצמי כאדם ונכונות אישית לתרום לקהילה. במידה רבה מעידים משתנים אישיים אלה על ההון האישי הגבוה יותר שהפיקו מקהילתם. אם כך - מתגלה אכן הבדל משמעותי ובולט ברמת הקהילתיות במקום המגורים הקודם, כפי שמדווחים עליה הקהילתיים לעומת הפרטניים. הדבר בא לביטוי גם ברמת האינדקס הכולל של משמעות מקום המגורים הקודם, שהייתה אף היא גבוהה יותר באופן מובהק בקרב הקהילתיים (ממוצע 8.9 לעומת 8.0 בקרב הפרטניים).

שלושת הגורמים המובילים כבעלי המשמעות והחשיבות הרבות ביותר ביחס למקום המגורים שממנו נעקרו, היו זהים בשתי הקבוצות: "נקשרתי לנופי המקום בעוצמה" (ללא הבדל מובהק בין ממוצעי הקבוצות), "הישוב היה מקום טוב לגדל ילדים" (ללא הבדל מובהק בין ממוצעי הקבוצות) ו"התקיימה עזרה הדדית בקרב התושבים" (ממוצע גבוה יותר באופן מובהק בקרב הקהילתיים). שני ההיגדים שהוערכו בשתי הקבוצות כפחות משמעותיים היו אף הם זהים: "התקדמתי כלכלית" ו"חשתי ביטחון מפני פגיעה בחיי ובגופי". כלומר, בשתי הקבוצות היו מאפייני הקשר למקום הפיזי והקהילתי המשמעותיים ביותר, ואילו המאפיינים של רמת החיים ורמת הביטחון היו משמעותיים פחות.

השיעור הגבוה של הקהילתיים והפרטניים כאחד, שאמרו כי תכננו לחיות כל חייהם במקום שממנו נעקרו (95%, הבדל לא מובהק) וכן האחוז הגבוה מהם שדיווחו על השתתפות בפעילות קהילתית/ציבורית (79%, הבדל לא מובהק) - הם ביטוי נוסף לעוצמת הקשר למקום ולקהילה ולמשמעותם לגבי התושבים שנעקרו מהם. ביטוי לכך ניתן למצוא בדברי מרואיינת קהילתית: "לא יכולה לתאר במילים. (ניסנית) המקום היפה בעולם, ליד הים. לא היינו חשופים לדברים שקורים בעיר - בחיים לא נעלנו את הרכב". וכן בדברי מרואיינת פרטנית: "גנים זה אהבת חיי. רציתי להיות שם עד סוף ימי. מי שלא גר ולא חווה את החוויות

ההיסטוריות לגור בשומרון, לא יודע מה הוא ההפסד שלו בחייו. אני שמחה שהייתי חלק מהתיישבותנו ותמיד אמשיך לספר על כך בגאווה גדולה וגעגועים".

ניתן לסכם ולומר שמקום המגורים הקודם היה בעל משמעות וחשיבות רבות בשביל העקורים הקהילתיים והפרטניים כאחד, ושההבדל העיקרי ביניהם הוא ברמה גבוהה יותר של תפיסה חיובית של המרכיב הקהילתי בקרב הקהילתיים. סביר להניח שתפיסה זו היא שהניעה אותם לבחור בפתרון מגורים הממשיך את הקשר עם בני קהילת המקור שלהם - היישובית או האזורית - לאחר העקירה. עם זאת ניתן גם לראות נתון זה כנובע מפתרון המגורים שנבחר: הבחירה בנתיב החיים הקהילתי משליכה לאחור לגבי העצמת תחושת הקהילתיות במקום ממנו נעקרו.

ג. פרטי תהליך ההתנתקות ותהליך היישוב מחדש - קהילתיים מול פרטניים

חברי שתי הקבוצות - קהילתיים ופרטניים - לא נבדלו באופן מובהק בהתנגדותם הרבה לתהליך ההתנתקות (ממוצע 1.4 ו-1.7 בהתאמה, בסולם שבו 1 מבטא עמדה "מאוד נגד" ו-5 "מאוד בעד"). גם תגובותיהם המעשיות לתהליך לא היו שונות באופן מובהק, והיו בעיקר ברמה של התנגדות סמלית ופסיבית (ממוצע 2.3 ו-2.7 בהתאמה, בסולם שבו 1 מבטא "התקוממתי באופן פעיל" ו-6 "קיבלתי בברכה"). אחד מהמראיינים סיפר על ההינתקות: "לא נאבקתי כי ידעתי שזה לא יעזור. האירוע היה קשה מאד בעבורי ובעבור משפחתי. זה היה כמו יום לוויה. סירבתי להאמין שזה קורה. התפנינו למען הילדים. זהו יום שלא אשכח אותו ולא אסלח עליו עד יום מותי".

הבחירות השונות בפתרונות חיים ומגורים קהילתיים מול פרטניים הובילו להתנסויות שונות בחלקן, בתהליך המעבר וה"נדודים" בעקבות העקירה עד לביתם הנוכחי, כפי שמעידים נתוני לוח מס' 3. למרות שלא נמצא הבדל מובהק בין הקהילתיים לפרטניים לגבי המועד שבו פנו למנהלת סל"ע להסדר חייהם מחדש (כמחצית מחברי כל קבוצה פנו לפני העקירה וכמחציתם לאחריה), נמצא שוני רב ומובהק ביניהם ביחס לידיעתם מראש ולהחלטתם מראש להיכן יעברו לאחר הפינוי: למעלה משלושה רבעים מהפרטניים, לעומת קצת פחות ממחצית הקהילתיים. ידע והחלטה מוקדמים אלה מסבירים את המספר הנמוך יותר באופן מובהק של תחנות המגורים שעברו הפרטניים מאז ההתנתקות ועד להגעה מקום מגוריהם הנוכחי, אף כי בסך הכל לא נמצא הבדל מובהק במשך הזמן שחלף בין ההתנתקות להגעה למקום המגורים הנוכחי. לא נמצא הבדל מובהק בין הבוחרים בפתרון הקהילתי והפרטני לגבי שיעור המתגוררים ביישוב הקבע שלהם (41% ו-54% בהתאמה), אך נמצא הבדל ניכר ומובהק ביניהם ביחס לשיעור המתגוררים בבית הקבע: 4% בלבד מהקהילתיים,

לעומת 42% מהפרטניים. כל השאר - 85% מכלל העקורים - מתגוררים במגורים זמניים שונים (בקרואיות, בשכירות וכו'), גם אם הם נמצאים כבר ביישוב הקבע. למעלה משנתיים לאחר ההינתקות לא סיימו עדיין רבים מהעקורים את תהליך היישוב מחדש מבחינת מגורים ביישוב קבע ובפרט בבית קבע, והם נמצאים עדיין בתוך תהליך המעבר. למצב זה יש ביטוי בכך שלרובם הייתה דעה שלילית מוחלטת על טיב הטיפול של מנהלת סל"ע בשיקומם. זה ניכר במיוחד בקרב הקהילתיים (88%) לעומת הפרטניים (66%, הבדל מובהק). ההבדל משקף את העובדה שפתרונות קהילתיים דורשים היערכות מורכבת יותר, ושמנהלת סל"ע הייתה פחות ערוכה מראש לקראתם, בה במידה שהקהילתיים עצמם היו פחות ערוכים מראש לקראת פתרון אפשרי.

לוח מס' 3. פרטי מגורים מאז ההתנתקות ועד היום

מובהקות	מבחן		פרטניים			קהילתיים			
	χ^2	t	ס. ת.	ממוצע %	N	ס. ת.	ממוצע %	N	
00. *	12.09			80%	35		45%	84	ידע או החליט מראש להיכן יעבור לאחר הפינוי ~
26.		1.13	1.6	3.3	33	1.5	3.6	79	מתי פנה לראשונה למנהלת סל"ע (1 = מיד כשהוקמה...=5 אחרי ההתנתקות, לא מיד)
01. *		2.90	1.0	1.6	35	1.2	2.2	83	מספר מקומות שבהם גר מאז ההינתקות
62.		-0.51	9.7	5.7	35	5.5	4.8	81	מספר חודשים מההינתקות עד שהגיע למקום המגורים הנוכחי
00. *	28.07			42%	33		4%	82	גר כיום בבית הקבע שלי ~
19.	1.72			54%	35		41%	85	גר כיום ביישוב הקבע שלי ~
98.	00.			48%	33		49%	82	בכוונתו לגור ביישוב הקבע לכל החיים ~
01. *	6.45			68%	31		88%	77	דעה שלילית לחלוטין לגבי טיב הטיפול של מנהלת סל"ע ~

* הבדל מובהק $p < 0.05$
 ~ משתנים בינאריים (1 / 0)

בעוד שכל הקהילתיים התגוררו בזמן הראיון ביישובים כפריים וקהילתיים לסוגיהם השונים, ואלה גם היו יישובי הקבע המיועדים להם, הרי ש-60% מהפרטניים התגוררו

ביישובים עירוניים. שישה אנשים בלבד, כולם פרטניים (17%), חזרו להתגורר ביישוב המוצא שלהם, ממנו עברו להתנחל ביהודה ושומרון ובחבל עזה. השינוי שחוללה העקירה בחייהם של המשיבים מתבטא בהתייחסותם לסיבות שהניעו אותם לבחירת מקום מגוריהם הנוכחי, כפי שמפרט לוח מס' 4. בולטת העובדה שלמעלה משליש מהקהילתיים (37%) ציינו כי לא בחרו במקום מגוריהם הנוכחי אלא הופנו אליו, לעומת 9% מהפרטניים (הבדל מובהק). כלומר, בשלב היישוב מחדש מועצמת בקרב רבים מהקהילתיים התחושה של העקירה ככפויה, בגלל ההרגשה שגם פתרונות המגורים אינם תואמים את רצונם. לעומתם - תחושת הבחירה האישית של הפרטניים בשלב זה גבוהה יותר. כשליש מהקהילתיים ציינו שהסיבה העיקרית לבחירתם במקום מגוריהם הנוכחי הייתה "בעקבות הקהילה שהייתי בה", לעומת 6% (2 אנשים) מהפרטניים (הבדל מובהק). לעומת זאת, בקרב כשליש מהפרטניים מובילה הסיבה "בעקבות חברים/קרובים/משפחה", לעומת 13% בקרב הקהילתיים (הבדל מובהק). סיבות אלה משקפות את מרכזיות המניע הקהילתי בבחירת מקום המגורים בקרב הקהילתיים, לעומת מניע אישי יותר של הפרטניים. כדברי אחד מהקהילתיים: "מסגרת קהילתית שומרת מגינה וסוככת על הפרט ומקקה את מכת הגירוש". לעומתו אמר אחד מהפרטניים: "להתחיל מחדש, להתנתק מהמטרות והכעסים". לא נמצא הבדל מובהק בין חברי שתי הקבוצות לגבי המניע של שיפור איכות חיים, נוף וסביבה וכן גם לגבי המניעים האחרים לבחירת מקום המגורים הנוכחי של שיפור מצב כלכלי, מיצוי עצמי כאדם ומניע אידיאולוגי - שכולם צוינו על ידי מעטים מבין המשיבים.

לוח מס' 4. הסיבות לבחירתם של קהילתיים ופרטניים במקום המגורים הנוכחי, והשינוי ביחס לסיבות מקבילות לבחירת היישוב בחבל עזה ובצפון השומרון

מבחן χ^2		פרטניים			קהילתיים			
מובהקות	ערך	שינוי	%	N	שינוי	%	N	
00. *	9.52		9%	34		37%	83	לא בחרתי אלא הופניתי לכאן
00. *	10.46		6%	34		35%	83	בעקבות הקהילה שהייתי בה
02. *	5.76	3%+	32%	34	11%-	13%	83	בעקבות חברים/קרובים/משפחה
84.	04.	36%-	15%	34	35%-	13%	83	שיפור איכות חיים, נוף וסביבה
58.	30.	3%-	6%	34	11%-	4%	83	שיפור מצבי הכלכלי
41.	69.	20%-	9%	34	24%-	5%	83	מיצוי עצמי כאדם
38.	79.	37%-	3%	34	57%-	7%	83	שליחות אידיאולוגית/ דתית

* הבדל מובהק $p < 0.05$ סולם מדידה: משתנים בינאריים (1 / 0)

בכל הסיבות המקבילות שפירטו העקורים לגבי מניעיהם להתיישבות במקום מגוריהם הקודם בצפון השומרון ובחבל עזה (עמודות "שינוי" בטבלה מספר 4), יש עכשיו ירידה בקרב הקהילתיים וברובן בקרב הפרטניים. בפרט בולטת הירידה החדה והמובהקת בקרב הקהילתיים בנושא המניע של "שליחות אידיאולוגית/ דתית" (מ-64% ל-7%), אך גם בקרב הפרטניים (מ-40% ל-3%). כן חלה ירידה חדה ומובהקת בקרב בני שתי הקבוצות בציון המניעים של "שיפור איכות חיים, נוף וסביבה" ו"מיצוי עצמי כאדם". נתונים אלה משקפים את השבר האידיאולוגי והאישי ואת אובדן הקשר החזק לסביבת המגורים בעקבות העקירה. שינוי בולט לרעה, שחל בחיי כל משתתפי המחקר בעקבות העקירה, הוא בתחום התעסוקה, ללא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות: לעומת 95% שצינו כי עבדו לפני העקירה, בזמן הראיון דיווחו 59% מהקהילתיים ו-63% מהפרטניים שהם עובדים עתה. כ-40% מאלה שעבדו לפני העקירה דיווחו כי אינם עובדים בעת הראיון. בקרב שתי הקבוצות עוסקים כמחצית מהעובדים כיום בתפקיד שונה מזה שהיה להם בעבר, ואצל כשלושה רבעים מהם חל שינוי במקום העבודה. כן דיווחו הנשאלים על רמת הכנסה משפחתית דומה, נמוכה מההכנסה הממוצעת במשק.

לסיכום: העקורים כולם, קהילתיים ופרטניים כאחד, מציגים שנתיים לאחר העקירה מצב שלפיו תהליך העקירה פגע בהם קשה: הפגיעה ניכרת בתחושת הערך האישית של מימוש עצמי ושל חיים בעלי שליחות, ובתחום המרכזי של מגורים ותעסוקה, והיא מסתמנת כחמורה יותר ביחס לקהילתיים. ההבדל העקרוני בין הקהילתיים לפרטניים ביחס לתהליך ההינתקות קשור לעצם בחירתם בפתרון שונה להמשך חייהם. ההחלטה מראש על דרך חיים פרטנית, בשונה ממרבית חבריהם ביישוב מגוריהם הקודם ולנורמה המרכזית בנושא זה - מעידה על עצמאות רבה יותר בקבלת החלטות. הקהילתיים, לעומתם, בחרו בפתרון המרכזי של המשך חייהם במסגרת הקהילתית - שהוביל לתחושה של צמצום השליטה בחייהם שלאחר העקירה.

ד. התייחסות הקהילתיים והפרטניים לקהילה ולמקום מגוריהם הנוכחי

בחירת הקהילתיים והפרטניים במסגרות חיים שונות כיעד לחייהם לאחר העקירה, אמורה להתבטא בהתייחסותם למקומות מגוריהם הנוכחיים ולקהילות שבהן הם חיים. בחינת הקשר למקום אצל הקהילתיים והפרטניים מגלה אצלם תבנית דומה של שינוי ביחס למקום מגוריהם החדש, לעומת זה שבו גרו לפני העקירה, ללא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות. הקשר למקום במעגליו השונים - הבית, יישוב המגורים ואזור המגורים - נחלש בצורה משמעותית ומובהקת. רמותיו הן של היעדר כל קשר או קשר חיובי חלש, לעומת

קשר חזק מאוד שהיה למקום הקודם. הקשר לדגל כמייצג את המדינה והחברה נחלש אף הוא באופן דומה, אך השינוי הרב ביותר חל בקשר אל מוסדות המדינה, שכלפיהם מגלים הן הקהילתיים והן הפרטניים קשר שלילי. (פירוט הממצאים ביחס לנושא הקשר למקום ניתן לראות בגיליון זה במחקרם של שמאי ואחרים, 2010).

לוח מס' 5 להלן משקף מגמה דומה של שינוי, שחל במקביל הן אצל הקהילתיים והן אצל הפרטניים, ביחס לתפיסת חשיבות מקום המגורים הנוכחי ומשמעותו לעומת החשיבות והמשמעות שייחסו למקום המגורים שממנו נעקרו (עמודות "שינוי" בלוח מס' 5 מסכמות את השינוי שחל, בהשוואה ללוח מס' 2 לעיל).

לוח מס' 5. משמעות מקום המגורים הנוכחי בעיני הקהילתיים והפרטניים, והשוואתה למשמעות שייחסו המפונים למקום המגורים הקודם

מבחן t			פרטניים				קהילתיים					
מובהקות	ד"ח	t	שינוי	ס. ת.	ממוצע	N	שינוי	ס. ת.	ממוצע	N		
58.	109	0.56	^	2.9	1.9	32	^	3.4	2.3	79	חש שמגורי כאן חשובים למדינה	מרכיב אידיאולוגי
63.	107	-0.49	^	2.7	1.7	31	^	3.0	1.4	78	חש שיש לי השפעה על עתיד המדינה	
63.	113	-0.49	^	3.6	4.6	33	^	3.5	4.2	82	קשור לנופי המקום בעוצמה	מרכיב המקום
08.	102	1.78	^	3.5	5.3	32	0.0	3.5	6.6	72	חש ביטחון מפני פגיעה בחיי ובגופי	
41.	109	0.83	^	3.4	5.6	32	^	3.7	6.2	79	היישוב הוא מקום טוב לגדל בו ילדים	מרכיב קהילתי
07.	104	1.86	^	4.0	4.3	29	^	3.5	5.8	77	היישוב מתאפיין בלכידות קהילתית	
01. *	109	2.63	^	3.8	4.7	32	^	3.4	6.6	79	יש עזרה הדדית בקרב התושבים	
29.	109	1.07	^	3.3	5.1	33	^	3.3	5.8	78	מתקיימים חיי תרבות קהילתיים	
19.	109	1.32	^	3.1	6.2	32	^	2.9	7.0	79	אוכלוסיה איכותית	
92.	111	-0.10	^	3.1	5.5	33	^	3.5	5.5	80	איכות חיים	

											מרכיב אישי
51.	98	-0.66	^ -4.1	3.4	4.2	33	^ -5.4	3.3	3.7	67	עוצמת קשר לקהילת הישוב הקולט
03. *	109	2.18	^ -3.9	4.0	4.5	33	^ -3.2	3.7	6.2	78	יש לי נכונות אישית לתרום לקהילה
83.	102	0.21	^ -5.1	3.5	3.1	30	^ -5.9	3.6	3.2	74	ממצה עצמי כאדם
01. *	44	-2.91	^ -2.3	3.3	3.4	31	^ -6.4	2.5	1.5	81	התקדמתי כלכלית
23.	113	1.21	^ -3.7	2.4	4.3	33	^ -4.1	2.2	4.8	82	אינדקס: מקום מגורים משמעותי

* הבדל מובהק $p < 0.05$ במבחן t בין 2 הקבוצות
 ^ הבדל מובהק $p < 0.05$ במבחן t מזווג לפני ואחרי העקירה
 סולם מדידה: 0 = בכלל לא ... 10 = במידה רבה מאוד

להוציא גורם אחד (ביטחון מפני פגיעה אישית), חלה ירידה ניכרת ומובהקת ברמת החשיבות ביחס לכל ההיגדים המתייחסים למרכיבי משמעות מקום המגורים הנוכחי לעומת הקודם: לאידיאולוגי, לקשר למקום, למרכיב הקהילתי ולמרכיב האישי, וביחס לאינדקס המאגד אותם. הירידה נעה בין מינימום של -1.4 למקסימום של -6.2, כלומר ארבע יחידות מדידה במוצע בסולם. ירידה חזקה (של 5 יחידות ויותר) מצוינת על ידי המרואיינים הפרטניים והקהילתיים כאחד במרכיב האידיאולוגי (החשיבות של המגורים במקום החדש למדינה ותחושת השפעתם על עתידה), בקשר לנופי המקום החדש לעומת הקודם ובתחושת המימוש העצמי. לעומת הפרטניים, הייתה בקרב הקהילתיים גם ירידה חזקה בעוצמת הקשר לקהילת הישוב הקולט לעומת עוצמת הקשר לישוב הקודם, וכן בתחושת ההתקדמות הכלכלית. ההיגד היחיד שלגביו לא הייתה ירידה מובהקת היה, כאמור, "אני חש ביטחון מפני פגיעה בחיי ובגופי". ניתן להסביר זאת על רקע המצב הביטחוני הכללי הרעוע בישראל בתקופה שבה נערך המחקר, בעיקר באזור הדרום שבו התגוררו רבים מהעוקרים (ירי המרגמות מרצועת עזה). הירידה במשמעות המקום החדש ממחישה את הקשר החזק ביותר למקום הקודם שאבד, שהעקירה ממנו העצימה מן הסתם את משמעותו הנוסטלגית, כל עוד לא נטעו העוקרים שורשים במקומם החדש ושיקמו בו את חייהם. העובדה שהמקום החדש עדיין אינו מקום הקבע או בית הקבע לרבים, מעצימה את הקושי הרב להסתגל אליו. מכיוון אחר ניתן לשער שהיעדר הקשר או הקשר החלש למקום החדש נובעים מאי רצון להיקשר, כביטוי

נמשך להתנגדות לעקירה ולמשבר שבעקבותיה.

אחת המרואיינות הקהילתיות ציינה: "רוב שנות חיי בגוש לא עניין אותי ההיבט הביטחוני-אידיאולוגי. גרתי במקום ואהבתי אותו כמו כל אחר בעולם שגר במקום שהוא יודע שאין תחליף לו בשום מקום אחר. על חשיבות העניין חשבתי רק לאחר שהתחילו לדבר על גירוש... משפחתי גרה בגוש, כולל אחיי הנשואים, אבי היה קבור בגוש, משפחתו של בעלי גרה בגוש, החברים הכי טובים. שם היה הבית ולא הזדקקנו לצאת לאן שהוא או לחפש משהו בחוץ. מבחינתי - התנתקתי גם ממשפחתי וחבריי, מכיוון שכל אחד הלך למקום אחר (לא אפשרו לנו להיות ביחד!), ועדיין לא מצאתי את הבית שלי".

הפערים שנמצאו בין הקהילתיים לפרטניים ביחס לחשיבות שייחסו למקום המגורים הקודם, פחתו ביחסם לחשיבות מקום המגורים החדש, והתבטאו בהיעדר הבדל מובהק ביניהם במומצע האינדקס הכולל של משמעות מקום המגורים הנוכחי (4.8 בקרב הקהילתיים, 4.3 בקרב הפרטניים). "התקרבות" זו בתפיסותיהם בולטת בעיקר ביחס למרכיב הקהילתי. הבדל מובהק במרכיב זה קיים בין שתי הקבוצות רק ביחס לתפיסת העזרה ההדדית במקום המגורים החדש, שהיא גבוהה יותר בקרב הקהילתיים (ממוצע 6.6) לעומת הפרטניים (4.7), אך לא ביחס להערכת הלכידות הקהילתית, חיי התרבות הקהילתיים, איכות האוכלוסייה ואיכות החיים בקהילה. חלק מהקהילתיים השתלבו כקהילה בתוך קהילות קיימות או לצידן, וייתכן כללו גם אותה בהערכתם את הקהילה במקום מושבם הנוכחי. אך ההסבר העיקרי לירידה שהם מציינים ביחס לקהילת מגוריהם החדשה הוא, ככל הנראה, היותם נטועים עדיין באופן חזק בקהילת העבר ועובדה זו מקשה עליהם להיקשר למקום החדש, גם אם הגרו אליו במסגרת קהילתית. עדות לכך מצויה בתשובה שנתנו העקורים לשאלה בדבר הקהילה העיקרית שאליה הם מרגישים שייכות "כיום". 51% מהקהילתיים ענו כי זוהי קהילת תושבי היישוב הקודם מלפני העקירה, ולא קבוצת המפונים שאיתה הם חיים כיום במקום היישוב הנוכחי. רק 31% מהפרטניים ענו כך (הבדל מובהק). הפרטניים לעומתם, למרות שתארו קשר חזק ומשמעותי לקהילה בזמן מגוריהם בה, חוו הפחתה של תחושת השייכות אליה כיום, לאחר הניתוק הפיזי ממנה. מצד שני - ייתכן שקשר חלש יותר אליה הוא זה שהביא אותם לבחור בנתיב הפרטני ולא בפתרון הקהילתי עם העקירה. ואומנם, הקהילתיים ביטאו נכונות אישית רבה יותר לתרום לקהילתם הנוכחית לעומת הפרטניים (ממוצעים 6.2 ו-4.5 בהתאמה, הבדל מובהק). בפועל דיווחו 44% אחוז מהקהילתיים שהם עוסקים בפעילות קהילתית/ציבורית במקום מגוריהם החדש (שלפחות בחלקה נוזמה על ידי רשויות שונות או המנהיגות המקומית בישובים של הקהילתיים), לעומת 23% בלבד מהפרטניים (הבדל מובהק, $\chi^2=4.72$, $p=0.03$).

הניתוק הפיזי והרגשי של הפרטניים מקהילת העבר הוא שאפשר להם להתפנות לדרך

חיייהם החדשה, שאיתה הם מתמודדים באופן אישי. לעומת הקהילתיים יש לפרטניים תחושה חזקה יותר של התקדמות כלכלית במקום המגורים החדש (ממוצע 3.4 לעומת 1.5, הבדל מובהק), אך מנגד מלווה הניתוק מהקהילה בתחושות בדידות וניכור קהילתי, שאינן קלות להם. 40% מביניהם טענו שאינם מרגישים כיום שייכות לאף קהילה, לעומת 16% בלבד מבין הקהילתיים (הבדל מובהק, $\chi^2=8.06$, $p=0.01$). ציינה אחת מהפרטניות: "נורא קשה לי בחגים. לפני העקירה היה ברור שחוגגים בישוב כולם ביחד. בחג האחרון נסענו לחברים [מישוב המוצא, החיים כיום במסגרת קהילתית] ולא רציתי לחזור - תפסה אותי תחושת האי שייכות לשום מקום". דבריה משקפים את התחושה החזקה של אובדן קהילת העבר ואת הצורך להתחבר אל אנשיה מעת לעת ממקום מושבה הפרטני.

במענה לשאלה על ההשפעות השליליות של ההינתקות על חיייהם, תיארו כמחצית מהמשיבים משתי הקבוצות קירבה רבה יותר בין בני המשפחה בעקבות העקירה. אך בו בזמן ציינו פי שניים מהקהילתיים לעומת הפרטניים שחילוקי הדעות האידיאולוגיים במשפחה גברו (24% לעומת 12%, הבדל לא מובהק). ההינתקות פגעה בעיקר בחיי הקהילה (דיווח של 88% מהקהילתיים ו-69% מהפרטניים, הבדל לא מובהק), ובפרט ביחסים החברתיים בה, במיוחד על פי דיווחי הקהילתיים, שמעטים מהם דיווחו על חוסר שינוי או על חיזוק היחסים בקהילה. ההינתקות הרחיקה בינם לבין חבריהם ליישוב הקודם (דיווח של 46% מהקהילתיים לעומת 17% מהפרטניים, הבדל מובהק).

הווי אומר, מסתמנת מגמה סותרת לכאורה ביחס הקהילתיים לקהילת מגוריהם הנוכחית, הכוללת רבים מחבריהם לקהילת העבר היישובית או האזורית: אומנם זו הקהילה המשמעותית ביותר כיום מבחינתם, לה הם מוכנים לתרום ובה הם חווים עזרה הדדית, אך בו זמנית הם מתארים פגיעה בחיי הקהילה, עלייה במחלוקות בקרבה והתרחקות בין חבריה. הקשר לקהילת העבר מאפיל, כאמור, על הקשר לקהילתם בהווה שלאחר העקירה. גם הקשר החזק של הפרטניים לקהילת העבר נפגע והתרוּפף כבר בתהליך שלקראת העקירה. ההינתקות גרמה לפיצול בינם לבין אלה שעמדוניהם בנושא ההינתקות שונות (27% מהקהילתיים לעומת 46% מהפרטניים, הבדל מובהק). יש להניח שחילוקי דעות בקהילה ביחס לתגובות להינתקות, לבחירת דרך החיים בהמשך ולהמשך הדרך הקהילתית המשותפת - הם המקור המרכזי לפגיעה המתוארת בחיים הקהילתיים, שהחלה עוד לפני אירוע העקירה עצמו. מחלוקות אלה פיצלו קהילות בין קהילתיים לפרטניים ובין הקהילתיים עצמם, באותם יישובים שבהם לא הגיעו להסכמה על יעד קהילתי משותף וקבוצות שונות בחרו בדרך קהילתית נפרדת. הפרטניים חשו בכך יותר בגלל בחירתם להינתק מהקהילה, בחירה שהייתה לא מוסכמת על דעת הרוב וזכתה לגינוי מצידו. כיום הם חשים חסרי קהילה

וגם הם מרגישים געגועיהם חזקים לקהילת העבר שמלפני תחילת תהליך העקירה. כך מתארת מרואיינת פרטנית את געגועיה לקהילה, ל"ביחד" ממנו בחרה להינתק: "לחיי הקהילה, לחברים. לאנשים. לשכנות הטובה. לאנשים שמאד אהבתי. לחיים שלמים. הקהילה שהייתה בשבילי את כל חיי. לחבר'ה, לביחד. לאהבה חברתית. לחגיגות בחגים, לשיתוף והקרבה. לתחושת הביטחון. לחברה הנוחה: כל מה שהייתי צריכה היה לי ולא חסר לי כלום - שותפות והרגשת המטרה מעל הפרט. לחיי הקהילה התוססים. לשמחות המשותפות, לאכפתיות של כל אחד לחברו והאירועים המשותפים".

בנוסף, פגעה ההינתקות ברווחת חיי היום-יום של העקורים, ובאופן מובהק יותר בקהילתיים (84% מהם דיווחו על פגיעה קשה מאוד) לעומת הפרטניים (51%). כן פגעה ההינתקות באמונה ברעיון ארץ-ישראל השלמה, בעיקר בקרב הקהילתיים (הבדל מובהק במבחן חי בריבוע, $p=0.02$), שכבר צוינה לעיל ביחס לירידה בחשיבותה כמניע לבחירת מקום המגורים החדש. מדברי חלק מהמרואיינים עולה שיותר משנפגעה אמונתם ברעיון זה, נפגעה אמונתם ביכולת לממשה: "אמונתי בארץ-ישראל השלמה התחזקה כחלום, אבל במציאות נפגעה מאד".

לסיכום: תהליך היישוב מחדש שלאחר ההינתקות מאופיין אצל כל העקורים בירידה רבה במשמעויותיו השונות של מקום המגורים החדש לעומת זה שאבד. העקורים הפרטניים בחרו להינתק מקהילת העבר, אף במחיר של מחלוקת עם רבים מחבריהם, ועדיין לא מצאו לה תחליף, או שמא אינם מחפשים אחריו בשלב זה של חייהם. הם ויתרו על מרכזיות המרכיב הקהילתי בחייהם וחשים כיום ניכור או בדידות קהילתית. לעומת זאת הם חשים התקדמות כלכלית רבה יותר בדרך חייהם החדשה, יחסית לקהילתיים אך לא באופן מוחלט, ובפגיעה מעטה יותר ברווחת חייהם. העקורים הקהילתיים, לעומתם, בחרו במסגרת הקהילתית כגורם מרכזי לעיצוב המשך חייהם לאחר העקירה, ואכן המוטיב הקהילתי הוא מרכזי בחשיבותו לדידם גם לאחר העקירה. עם זאת, מסתמנת בתיאוריהם התייחסות מורכבת לקהילת מקום המגורים החדש, היות וההון החברתי שהיא מעניקה להם אינו רב. כלומר, הגורם העיקרי המבדיל בין הקבוצות מעצם הגדרתן - המרכיב הקהילתי - נמצא לאחר העקירה כחלש יחסית ביכולתו להבחין ביניהן ביחס למשמעותו במקום המגורים החדש. מבחינה זו נראה שהתקוות והציפיות שתלו הקהילתיים בהמשכות המרכיב הקהילתי בחייהם לאחר העקירה התממשו באופן חלקי בלבד. יתכן שרגישות רבה יותר של הקהילתיים לנושא הקהילתי הביאה אותם להערכה רבה יותר של הפגיעה בו. הקהילתיים נטועים במידה רבה בקהילת העבר שלהם, שנשארה החשובה ביותר בשבילם גם כיום, ונראה שתפיסת המרכיב הקהילתי בחייהם כיום עומדת בצילו של זיכרון המרכיב הזה במקום מגוריהם הקודם. הם נטלו את

המרכיב הקהילתי ממקום העבר שממנו נעקרו אל תוך חיי ההווה והעתיד שלהם, אך האם הוא מסייע להם ומעניק להם את ההון החברתי הנחוץ לבניית דרכם החדשה, כמצופה? האם הוויתור מראש של הפרטניים על המשך ההשתייכות לקהילת העבר ועל ההון החברתי שאפיין אותה טרם העקירה, סייע להם בהתמודדות עם המשך החיים שלאחר העקירה, למרות המחיר של הניתוק הרגשי ממסגרת קהילתית משמעותית?

ה. השפעות נפשיות של העקירה על קהילתיים ופרטניים

כפי שצוין, התנגדו רוב העקורים לתהליך ההינתקות וחוו אותו כעקירה כפויה וכואבת ממקום אישי ומשפחתי, נופי וקהילתי. נתוני המחקר מעידים שמציאות העקירה קשה על המרואיינים מבחינה מעשית ורגשית כאחד. רבים מהם התקשו ומתקשים גם כיום להשלים עימה. להלן כמה ציטטות מדברי המרואיינים, המבטאות את הרגשותיהם: "מרגישה בחלום: זה לא אמיתי, אני אתעורר ואהיה שם". "אני חשה פחד - תחושתי כאילו האדמה נסדקת מתחת לרגליי". "הגירוש בא אלי בחלומות, מלווה אותי. אומנם לא כמו בעבר. אני חייבת לחיות את ההווה". "אני כל הזמן חושבת על ההתנתקות, חשה פחד כל הזמן ועד היום אני עם כדורי שינה". "היום כל פעם שאני מדברת על הגירוש, הכעס שלי רק גובר. היום אני כועסת יותר". "מיד לאחר ההתנתקות לא היה מקום לחשוב על התקווה, כיום הייתי רוצה להרגיש את התקווה, אבל אין לי אותה".

רמת הרגשות השליליים מיד לאחר ההינתקות מדווחת כגבוהה מאוד. עוצמתם אז הייתה גבוהה יותר בקרב הקהילתיים (טווח הממוצעים ביו 4.4 ל-4.7 בסולם בן 5 דרגות) מאשר בקרב הפרטניים (טווח הממוצעים ביו 3.5 ל-4.2). תחושת הכאב הייתה הכבדה ביותר בשתי הקבוצות (ממוצע 4.7 לעומת 4.2 בהתאמה, הבדל לא מובהק). הבדלים מובהקים נמצאו לגבי הרגשות של כעס ונטישה (ממוצע 4.5 לעומת 3.6 בשניהם בהתאמה) ולגבי האינדקס הכולל (4.6 לעומת 3.9 בהתאמה). האינדקס הכולל של רגשות שליליים בעקבות העקירה הוסבר באופן מובהק באמצעות ניתוח שונות רק על ידי הגורם הקהילתי/פרטני, ולא על ידי גורם הדתיות. שני הרגשות החיוביים, של השלמה ותקווה, בוטאו בעוצמה חלשה יותר לעומת השליליים, אך גבוהה יותר בקרב הפרטניים (הבדל לא מובהק).

לוח מס' 6 מציג את עוצמת ההרגשות השליליים השונים ואת האינדקס המאגד אותם, וכן את הרגשות החיוביים - כפי שחוו אותם העקורים הקהילתיים והפרטניים שנתיים לאחר ההינתקות, בהשוואה לתקופה שמיד לאחר העקירה (עמודות "שינוי" בטבלה).

התמונה המתקבלת לגבי הרגשותיהם של העקורים "כיום", יותר משנתיים לאחר ההינתקות, מעידה שהזמן שחלף הקצין את ההבדל בין הקהילתיים לפרטניים. אף כי בקרב

כל המרוויינים חל שינוי, מובהק בדרך כלל, של ירידה בעוצמת הרגשות השליליים ועלייה בעוצמת החיוביים כיום, לעומת התקופה שמיד לאחר ההינתקות, הרי שהפרטניים מיתנו יותר את רגשותיהם השליליים - כעס, נטישה, אי-ודאות ולחץ - והם נמוכים אצלם בממוצע באופן מובהק לעומת הקהילתיים. כך גם לגבי התחושה הכוללת של רגשות שליליים (ממוצע 3.8 בקרב הקהילתיים ו-3.0 בקרב הפרטניים, הבדל מובהק). רק עוצמת הרגשת הכעס שווה ביניהם. עוצמת ההרגשה השלילית הגבוהה ביותר בקרב הפרטניים היא הנמוכה ביותר בקרב הקהילתיים (ממוצע 3.3). עוצמת הרגשות החיוביים "כיום" השתפרה, כאשר אין הבדל בין הקבוצות ברמת ההשלמה עם המצב, ואילו תחושת התקווה של הפרטניים התחזקה יותר והיא גבוהה משל הקהילתיים (ממוצע 3.3 לעומת 2.9), אף כי ההבדל אינו מובהק.

לוח מס' 6. עוצמת ההרגשות בקרב הנשאלים הקהילתיים והפרטניים שנתיים לאחר ההינתקות, והשוואתה לעוצמת ההרגשות מיד לאחר העקירה

מבחן t		פרטניים					קהילתיים				
מובהקות	ד"ח	t	שינוי	ס. ת.	ממוצע	N	שינוי	ס. ת.	ממוצע	N	
36.	110	0.92	-0.5	1.8	3.1	31	^	1.8	3.4	81	כעס
01. *	45	2.61	-1.0	1.8	3.3	32	^	1.3	4.2	82	כאב
01. *	43	2.56	-0.1	1.9	3.3	32	- ^	1.3	4.3	81	נטישה
00. *	113	3.84	-1.4	1.8	2.7	32	^	1.5	3.9	83	אי-ודאות
02. *	109	2.31	-1.6	2.0	2.4	31	^	1.8	3.3	80	לחץ
00. *	115	3.20	-0.8	1.4	3.0	34	^	1.2	3.8	83	אינדקס: עצמת רגשות שליליים
91.	107	-0.11	0.2	2.1	2.4	31	^	2.0	2.3	78	השלמה
28.	74	-1.09	0.8	1.4	3.3	32	^	1.9	2.9	81	תקווה

* הבדל מובהק $p < 0.05$ במבחן t בין 2 הקבוצות

^ הבדל מובהק $p < 0.05$ במבחן t מזווג לפני ואחרי העקירה

סולם מדידה: 0 = בכלל לא ... 5 = בעוצמה רבה

תחושת הנטישה היא הרגש השלילי החזק ביותר "כיום", שהתמתן במידה הנמוכה ביותר לעומת התקופה שמיד לאחר העקירה, בקרב שתי קבוצות העקורים (ממוצע 4.3 בקרב הקהילתיים לעומת 3.3 בקרב הפרטניים, הבדל מובהק). אמר אחד מהמרוויינים הקהילתיים: "אין לי חיים פה [בניצן]. הנפש שלי פגועה, אין פתרונות לכלום. לקחו אותנו, שמו ונטשו. לאף אחד לא אכפת מאיתנו".

תחושה זו של נטישה קשורה לתחושה של נבגדות המופנית כלפי קבוצות השתייכות והתייחסות שונות. היא נבדקה באמצעות השאלה "באיזו מידה את/ה חש/ה תחושות נבגדות בעקבות ההתנתקות" (סולם השאלה נע מ-0 = בכלל לא ועד 5 = במידה רבה מאוד). הרמה של האינדקס הכולל הייתה בינונית (3.0) וביטאה למעשה נקודת אמצע בין תחושות משני הקצוות. עוצמת תחושת הנבגדות הייתה חזקה ביותר ביחס לקבוצות התייחסות ברמה הארצית, ופחתה בכיוון קבוצות מהרמה הקהילתית, בדומה למה שנמצא לעיל לגבי הקשר למקום ברמותיו אלה, אך בכיוון ההפוך. המרוויינים משתי הקבוצות הביעו תחושות דומות של נבגדות, ללא הבדל מובהק ביניהן, בעיקר מצד ראש הממשלה ושריו (ממוצע כולל 4.4), כפי שמעידים הדברים הבאים: "חוסר אמון במערכת. לא מאמין במדינה. האמונה שלי בממשלה ירדה עד האפס. פחות מאמין בעתיד הצודק. המדינה שלנו נמכרת ללא צדק חברתי וחוקי". העקורים דיווחו גם על תחושת נבגדות גבוהה ביחס לתקשורת (3.9) ומנהיגות מפלגות הימין (3.6), מידה בינונית של תחושת נבגדות מצד הציבור הרחב בארץ (3.2), מועצת יש"ע (3.2) והצבא (2.7) ומידה מעטה מצד הרבנים שלהם (2.0). (הרחבה בנושא זה ניתן לראות בגיליון זה במחקרם של לוזון ואחרים, 2010).

רמת הנבגדות הנמוכה ביותר בוטאה על ידי הקהילתיים והפרטניים כלפי חבריהם לישוב הקודם כחבל עזה ובצפון השומרון, אך ההבדל בתחושת הנבגדות כלפי קבוצה זו היה מובהק ומפתיע: בעוד שהפרטניים בטאו תחושת נבגדות ברמה ממוצעת של 0.6, הרי שהקהילתיים בטאו תחושת נבגדות מצד חבריהם לקהילה הקודמת ברמה כפולה של 1.2 (הבדל מובהק במבחן t). נתון זה מתקף את השינוי, שתואר בסעיף הקודם, בתחושות הקהילתיים של פגיעה חמורה יותר שחוללה ההתנתקות ביחסים החברתיים בקהילה. ייתכן שהוא מבטא כעס בדיעבד על הלחץ הקהילתי-מנהיגותי להכחשה של איום הפיננסי ושל ההיערכות לקראתו, שפגעה בהסתגלות למצב החדש שלאחר העקירה. כנראה שהפרטניים, שרובם החליטו מראש על המשך דרכם שלא במסגרת הקהילתית, נטלו חלק פחות במחלוקות בקהילה היישובית והאזורית על דרכי התגובה לפני הפינוי, בזמן התרחשותו ולאחריו, או שתפסו את המחלוקות כפחות משמעותיות ומשפיעות מבחינת פעולותיהם והחלטותיהם העצמאיות. המחקר בדק בצורה חלקית גם מדדים שונים של רווחה או בריאות נפשית (well being)

של העקורים, המוצגים בלוח מס' 7. רבים מהעקורים משתי קבוצות המחקר דיווחו, ללא הבדל מובהק ביניהם, על כך שהם חושבים לעיתים קרובות על העקירה. כמחציתם דיווחו על ביקור תכופ אצל רופאים והזדקקות לסיוע פסיכולוגי וכשליש מהם על תחושת חרדה כללית. לגבי מדד אחד נמצא הבדל מובהק: 72% מהקהילתיים דיווחו על שינוי לרעה בשמחת החיים לאחר ההינתקות לעומת 51% מהפרטניים. נתון זה תואם לדיווח שהוצג קודם על פגיעה לרעה של ההינתקות ברווחת חיי היום-יום של הקהילתיים במידה רבה יותר לעומת הפרטניים. משתנה "טראומה" מנה לכל מרואיין שהתייחס לחמשת מדדי הבריאות הנפשית את מספר המדדים (הסימפטומים) שציין כמאפיינים אותו. הבדל הממוצעים במשתנה זה בין הקהילתיים (3.2) לפרטניים (2.5) נמצא מובהק. (הרחבה בנושא של תגובות פוסט טראומתיות ניתן לראות בגיליון זה במחקרם של שגל וחובריו, 2010).

לוח מס' 7. מדדים של בריאות נפשית בעקבות העקירה בקרב הקהילתיים והפרטניים

מבחן		פרטניים		קהילתיים		בריאות נפשית	
מובהקות	χ^2	t	ממוצע %	N	ממוצע %		N
79.	0.07		32%	34	35%	83	חרדה כללית ~
53.	0.39		74%	35	80%	83	חושב/ת לעיתים קרובות על העקירה ~
12.	2.44		51%	35	67%	84	המרואיין או בני ביתו בקרו תכופות אצל רופאים ~
21.	3.12		50%	34	68%	84	המרואיין או בני ביתו נזקקו לסיוע פסיכולוגי ~
04. *	4.40		51%	35	72%	81	שמחת החיים השתנתה לרעה ~
02. *		2.44	2.5	33	3.2	80	משתנה "טראומה": מספר אינדיקטורים

* הבדל מובהק $p < 0.05$

~ משתנים בינאריים (1 / 0)

לסיכום: אין ספק שהעקירה מהבית, מהנוף ומהקהילה השפיעה לרעה על כלל משתתפי המחקר ובאה לביטוי ברגשות שליליים של כעס, כאב, תחושות נטישה, אי-ודאות ולחץ, בתחושת נבגדות וניכור מצד קבוצות השתייכות והתייחסות ברמה הלאומית אך גם הקהילתית,

ובפגיעה בבריאות הנפשית. עם זאת, פגיעת העקירה במצב הנפשי של הקהילתיים הייתה חזקה יותר מאשר בפרטניים. מבחינה זו המעטפת הקהילתית, שאיתה בחרו להמשיך את חייהם לאחר העקירה, לא סיפקה להם תמיכה מספקת בכיוון של הסתגלות למצב החדש ובכך אף העצימה את השפעתו השלילית.

ו. השוני בין הקהילתיים לפרטניים בהתמודדות

עם פתרון בעיות הקיום לאחר העקירה

ההחלטה לגבי דרך חיים קהילתית או פרטנית לאחר ההינתקות אמורה במידה מכרעת להיבחן באמצעות השאלה עד כמה סייעה לבוחרים בה פתרון מעשי של בעיות מרכזיות לאחר משבר העקירה. לוח מס' 8 מציג את תפיסת המרוויינים את המידה שבה נפתרו בעיותיהם בתחומים שונים.

משתתפי המחקר נשאלו על בעיות בשני תחומים: בעיות קיום "אובייקטיביות" של מגורים, תעסוקה ומצב כלכלי, ובעיות "סובייקטיביות" של תפקוד רגשי שלהם ותפקוד התנהגותי של ילדיהם. לגבי כל הבעיות בתחום הקיום תופסים הפרטניים את פתרון העכשווי כטוב יותר לעומת הקהילתיים, ובאופן מובהק ובהפרש ניכר הם תופסים כך את פתרון בעיות המגורים (ממוצע 5.9 לעומת 2.5 אצל הקהילתיים) ובעיות המצב הכלכלי (ממוצע 4.3 לעומת 2.7 אצל הקהילתיים). תפיסת הפרטניים והקהילתיים את פתרון בעיותיהם בתחום התפקוד הרגשי שלהם והתפקוד ההתנהגותי של ילדיהם דומה, ברמה מעל לבינונית. האינדקס הכולל של תפיסת פתרון הבעיות גבוה יותר באופן מובהק בקרב הפרטניים (ממוצע 5.1 לעומת 3.8 אצל הקהילתיים). כשנשאלו משתתפי שתי הקבוצות על המידה שבה הם מאמינים ביכולתם האישית לפתור בעיות אלה, נמצא ביניהם שוני מובהק לטובת הפרטניים רק ביחס ליכולת פתרון בעיית המגורים (ממוצע 7.2 לעומת 5.1 אצל הקהילתיים) ואילו ביחס לשאר הבעיות שחוללה העקירה וכן ביחס אינדקס הכולל של יכולת אישית לפתור בעיות אלה לא נמצא ביניהם הבדל מובהק.

**לוח מס' 8. תפיסת הקהילתיים והפרטניים את המידה שבה נפתרו בעיותיהם
בתחומי חיים שונים**

מובהקות	מבחן t		פרטניים			קהילתיים			הבעיה	תחום
	ד"ח	t	ס.ת.	ממוצע	N	ס.ת.	ממוצע	N		
00. *	52	-4.57	3.84	5.9	34	3.07	2.5	81	מגורים מצב כלכלי תעסוקה	בעיות קיום
02. *	113	-2.34	3.72	4.3	35	3.10	2.7	80		
22.	109	-1.22	4.24	4.6	34	3.85	3.6	77		
76.	106	0.31	3.52	4.7	33	3.40	4.9	75	מצוקה נפשית בעיות לגבי הילדים	בעיות תפקוד
68.	92	-0.42	3.06	6.0	29	3.44	5.7	65		
01. *	114	-2.67	2.66	5.1	35	2.46	3.8	81	אינדקס: בעיות נפתרו	

* הבדל מובהק $p < 0.05$

סולם מדידה: 0 = בכלל לא ... 10 = במידה רבה

כלומר, לאחר השינוי הנרחב והבסיסי שחוללה העקירה בחיי העקורים, ההערכה הכללית של הפרטניים מביניהם לגבי מידת פתרון בעיות מרכזיות הייתה גבוהה יותר משל הקהילתיים, בפרט בתחום המעשי של מגורים ומצב כלכלי. השפעות העקירה בתחום הרגשי עמוקות עדיין ורחוקות מפתרון בקרב חלק ניכר של כלל העקורים. לסיום ביקשנו לבדוק אלו גורמים מסבירים את רמת ההערכה המצרפית (אינדקס) של המפונים לגבי פתרון הבעיות שחוללה העקירה. לוח מס' 9 מציג את תוצאות הרצת הרגרסיה בשלבים שערכנו לשם כך. בשלב הראשון הוכנסו משתנים מסבירים המייצגים את המצב המבני-אובייקטיבי של העקורים ובשלב השני - תחושות סובייקטיביות שונות שלהם ביחס ליישוב שממנו נעקרו ולמצבם כיום.

לוח מס' 9. רגרסיה להסברת פתרון בעיות העקירה

שונות מוסברת $R^2=0.89$		מבחן ANOVA $F=75.5, P=0.000$		משתנה מוסבר: אינדקס מידת פתרון הבעיות שיצרה העקירה	
מובהקות	t	מקדם β מתוקנן	מקדם לא מתוקנן B	משתנים מסבירים	
050. *	1.99	09.	80.	פרטני ~ (קהילתי)	משתני מצב אובייקטיבי $R^2=0.77$
104.	-1.64	12.-	76.-	לא דתי (דתי) ~	
002. *	3.11	18.	1.12	עובד היום (לא עובד) ~	
026. *	2.26	11.	81.	גר כיום ביישוב הקבע ~ (עדיין לא)	
005. *	2.88	57.	32.	אינדקס משמעות המקום הקודם	משתני תחושות סובייקטיביות תוספת $R^2=0.12$
149.	1.46	14.	13.	אינדקס משמעות המקום הנוכחי	
001. *	-3.32	43.-	55.-	אינדקס רגשות שליליים כיום	
284.	-1.08	12.-	19.-	אינדקס תחושת נבגדות	
049. *	2.00	15.	21.	תחושת תקווה כיום	
000. *	4.51	42.	30.	אינדקס אמונה ביכולת אישית לפתור בעיות	

* הבדל מובהק $p < 0.05$

~ משתנה בינארי (0 / 1).

הרגרסיה מסבירה באופן מובהק חלק ניכר מהשונות שבין העקורים לגבי המידה שהם חשים שפתרו או לא פתרו את בעיותיהם לאחר ההינתקות - 89% בסך הכל. משתני המצב האובייקטיבי מסבירים לכדם 77% מהשונות, ואילו קבוצת משתני התחושות הסובייקטיביות מוסיפים רק 12% להסבר זה. פרט למשתנה הדתיות נמצאו שאר המשתנים המתארים את מצבם האובייקטיבי של העקורים כבעלי השפעה מובהקת על תחושת פתרון הבעיות לאחר העקירה, כאשר בעלי היתרון הם מי שעובדים (לעומת אלה שאינם עובדים), מי שבחרו בפתרון פרטני (לעומת פתרון קהילתי) ומי שכבר גרים ביישוב הקבע שלהם (לעומת אלה

שאינם גרים בו עדיין).

פרט למשתנים של משמעות מקום המגורים הנוכחי ושל הנבגדות, נמצאו שאר משתני התחושות הסובייקטיביות כבעלי השפעה מובהקת על תחושת פתרון הבעיות: התחושות של משמעות המקום הקודם, התקווה לעתיד והאמונה ביכולת האישי לפתור בעיות היו בעלות השפעה מובהקת חיובית, ואילו משתנה הרגשות השליליים "כיום" נמצא בעל תרומה שלילית לתחושת פתרון הבעיות. כלומר, ככל שהרגשות השליליים חזקים יותר, תחושת פתרון הבעיות נמוכה יותר. יש לציין כאן שאין מדובר בקשר סיבתי: בה במידה שתחושת פתרון הבעיות נפגעת מעוצמת הרגשות השליליים, כך מושפעת עוצמת הרגשות הללו מתחושת פתרון הבעיות (מתאם פירסון = -0.57, $p < 0.00$). השפעה הדדית דומה קיימת גם בין תחושת פתרון הבעיות לתקווה לעתיד טוב: בה במידה שתחושת התקווה לעתיד תורמת ומחזקת את תחושת פתרון הבעיות, כך גם היא נובעת מהתחושה שבעיות החיים לאחר העקירה נפתרות (מתאם פירסון = 0.36, $p < 0.00$).

העובדה שלמשמעות מקום המגורים הקודם יש יכולת טובה להסביר את תחושת פתרון הבעיות לאחר העקירה ובעקבותיה, בעוד שלמשמעות המקום הנוכחי אין יכולת הסבר כזו - מאירה תופעה מעניינת. הקשר החזק של העקורים למקום המגורים הקודם, שממנו נעקרו, ומשמעותו הרבה לגביהם על כל מרכיביו - האידיאולוגי, הקהילתי, האישי ושל הקשר למקום - מהווים מקור של חוזק אישי גם לאחר שהוא נכחד עם ההתנתקות, ומשפיעים לחיוב על תחושת פתרון הבעיות שיצרה העקירה. תפיסת משמעות מקום המגורים הקודם מתייחסת לזיכרון העבר, ולא לפגיעה שחולל בה תהליך העקירה. נראה שעצם זיכרון העבר יש בו תרומה לחוזק כמשאב של הון חברתי ואישי התורם לתחושת ההתמודדות עם בעיות העקירה, גם בשביל מי שמצבם פחות טוב מבחינה אובייקטיבית. משמעות מקום המגורים הנוכחי אינה רלוונטית לתחושת פתרון הבעיות. מאחר שתפיסת משמעותו היא תחושה רבת סתירות ונמצאת בתהליכי בנייה וגיבוש, היא אינה מהווה מקור של תחושת חוזק אישי והון חברתי, שמהם נבנית תחושת פתרון הבעיות.

תוצאות ניתוח הרגרסיה קושרות יחדיו ממצאים שונים שנדונו בפרק הממצאים עד כה. ביחס למשתנה המחקר המרכזי - בחירת דרך החיים הקהילתית מול הפרטנית לאחר העקירה - היא מחזקת את הטענה שמבחינות שונות מצבם של הפרטניים טוב יותר.

דיון ומסקנות

בלב המחקר הוצבה השוואת ההשפעות של עקירה - כפי שהתרחשה במקרה של ההינתקות מחבל עזה ומצפון השומרון - על התמודדותם של חברי שתי קבוצות: עקורים "קהילתיים" שבחרו להמשיך את חייהם במסגרות קהילתיות יחד עם חברים לקהילה שנעקרה או עם עקורים מיישובים אחרים מאזור מגוריהם הקודם, ועקורים "פרטניים" שבחרו לשקם את חייהם במסגרת אישית ולא במסגרת של קהילת העבר. היות וספרות המחקר מייחסת למסגרת הקהילתית השפעות חיוביות ומחזקות במצבי לחץ, מתח ומשבר - המאפיינים מצבי עקירה, ומציגה את ההון החברתי שלהן ככלי התמודדות חשוב במצבים אלה, הציפייה הייתה שהעקורים הקהילתיים יתמודדו ביתר הצלחה מהפרטניים עם השלכות העקירה על חייהם. לא כך עלה מממצאי המחקר.

בין העקורים משתי הקבוצות קיימים קווי דמיון רבים מבחינת תפוסותיהם ותחושותיהם החיוביות אל חייהם במקומות שמהם נעקרו, מבחינת הזיקה האידיאולוגית והקשר החזק לנופי המקום ולבית האישי, האזורי והלאומי - שאותם תיארו מתוך נוסטלגיה חזקה ובאידיאליזציה רבה. העקורים כולם, קהילתיים ופרטניים כאחד, גם חוו את עקירתם הכפויה ממקום מגוריהם הקודם כאירוע קשה ביותר, שלו התנגדו. העקירה קטעה את רצף חייהם ויצרה בו שבר. הם נעקרו מחיים שהעניקו להם תחושות של דימוי וערך עצמי רב בזכות רמת חייהם בקהילה מוערכת ותומכת, והרגשה של חיים משמעותיים גם מבחינת תרומתם למימוש משימות לאומיות, אידיאולוגיות ודתיות. גורמים מרכזיים אלה בחייהם אבדו או נפגעו עם העקירה, ותהליך שיקומם לאחריה הוא ארוך, בעייתי וכואב. העקורים כולם הביעו כעס רב על העקירה ותחושת נבגדות, בעיקר מצד מנהיגי המדינה, מקבלת החלטת העקירה, מביצועה ומכך שאינם פועלים כראוי לשיקומם. הקשר של כל העקורים למקום מגוריהם החדש - האישי, הקהילתי והאזורי, וכן ברמה הלאומית - נחלש ביותר, וחלה ירידה משמעותית בתחושת החשיבות והמשמעות של מקום מגוריהם החדש. הקשיים האובייקטיביים של מגורים ותנאי מחיה לאחר העקירה השפיעו על התחושות הסובייקטיביות, הקוגניטיביות והרגשיות, הן החיוביות והן השליליות, אך ודאי שגם הושפעו מהן בה במידה. אף כי שנתיים לאחר העקירה מסתמנת מגמה של חיזוק ההשלמה עם המצב והתקווה לעתיד טוב יותר, נראה כי רבים מאוד מקרב מפוני חבל עזה וצפון השומרון נמצאים בעיצומו של תהליך מעבר משברי. מדו"ח וועדת החקירה הממלכתית בעניינם משתמע כי מצב זה נמשך גם חמש שנים מתום אירוע העקירה עצמו.

עם זאת, שנתיים לאחר העקירה מציינים אינדיקטורים שונים את מצבם הטוב יחסית של העקורים הפרטניים לעומת הקהילתיים, הן מבחינת תנאי חייהם האובייקטיביים והן מבחינת

הרגשותיהם, מצבם הנפשי ותחושותיהם לגבי מידת פתרון בעיות שונות שיצרה העקירה. מנתוני המחקר עולה דמיון רב בין שתי קבוצות העקורים מבחינת הרקע הדמוגרפי וההון האנושי שלהן, פרט לכך שרבים יותר מהקהילתיים, לעומת הפרטניים, היו תושבי חבל עזה, היו אנשים יותר דתיים ובעלי ותק התיישבותי גדול יותר. הדמיון בין שתי הקבוצות שולל את האפשרות שמאפייני רקע שונים הובילו להתמינות צפויה מראש של תושבי חבל עזה וצפון השומרון, והיא שהובילה בהמשך לבחירתם השונה בפתרון הקהילתי או הפרטני. נראה שהעקירה היא שיצרה התמינות, תוך כדי התפתחות התהליך האישי והקהילתי לקראת העקירה.

ההחלטה על עקירת היישובים ועל יציאת צה"ל מחבל עזה וצפון השומרון התקבלה בתגובות של הכחשה מצד מנהיגי ההתיישבות באזורים אלה, המנהיגים הקהילתיים ורוב התושבים - הן בגלל הקושי לקבל את אפשרות התרחשותה והן כאסטרטגיה של התמודדות עם התרחשותה. נגזרה מכך נורמה מרכזית של קיום חיי שגרה מלווה במאבק כנגד מימוש תוכנית ההינתקות, בלי להכין פתרונות לשינויים שתחולל העקירה, והתנגדות לשיתוף פעולה עם מנהלת סל"ע, שתמרצה מצידה מגעים עמה לצורך קידום פתרונות שיקום לאחר העקירה. הפרת הנורמה התקבלה כסטייה ולוותה בתגובות של לחץ ציבורי וסנקציות שליליות. עם התקרב מועד העקירה ומיד לאחריה הועלתה הדרישה על ידי מנהיגי חבל עזה וצפון השומרון ועל ידי רוב התושבים לפתרונות קהילתיים. גם ההיענות וההיערכות לקראתם על ידי מוסדות המדינה נערכה במידה רבה בדיעבד. חברי ועדת החקירה הממלכתית לנושא טיפולן של הרשויות המוסמכות במפוני גוש קטיף וצפון השומרון (2010) כתבו בעניין זה: "נמצא, כי לקשיי ההידברות עם המפונים בחבל עזה, שמנהיגיהם נמנעו ככלל מהיערכות מסודרת מעין זו, שחלקם אף הדחיקו את האפשרות שהפינוי אכן יתבצע, היו גם השלכות פסיכולוגיות-חברתיות. לדעת גורמי המקצוע מטעם הממשלה, הכחשה זו פגעה בדיעבד ברמת המוכנות של תושבים אלה לקראת הפינוי... הוועדה קובעת, אם כן, כי האחריות להיעדר שיתוף הפעולה מוטלת על כתפי המתיישבים ומנהיגיהם... ואולם, אין בקביעה זו משום גינוי למתיישבים ואין בה כדי להסיר אחריות מעל הממשלה לתוצאות הפינוי." (עמ' 132, 135).

המראויינים במחקר תיארו מחלוקות שונות בקרב הקהילות, לעיתים אף בקרב המשפחות, על טיב הפתרון הקהילתי ומיקומו. על רקע זה נראות ההחלטות של התושבים שבחרו בנתיב פרטני, כחריגות ועצמאיות. המשתתפים הפרטניים במחקר העידו כי רבים מהם ידעו מראש באיזה פתרון יבחרו. החלטתם התקבלה, אם כן, עוד לפני מימוש העקירה, וביטאה תהליך של הינתקות מקהילותיהם עוד לפנייה. משמעותה הייתה ויתור מראש על משאבי ההון החברתי שהקהילה הייתה עשויה לתת להם במידה שיעקרו עם חבריה, ובחירה בפתרון

המסתמך על משאביהם האישיים. ככלל היו הפרטניים נתונים פחות מהקהילתיים במצב של הכחשת המציאות המשתנה, ודרכם העצמאית והיוזמת הובילה לתחושות חזקות יותר של מסוגלות אישית ושל שליטה במהלך חייהם ולתחושה פחותה של כפייה בתהליך היישוב מחדש. חבריהם, שבחרו בפתרון קהילתי, העדיפו לשמר את בסיס המרכיב הקהילתי של חייהם מלפני העקירה ולהמשיכו אחריה, אם בגלל הרצון ליצירת רצף משמעותי בזהותם האישית ובחייהם, שנקטעו מבחינות רבות (Breakwell, 1993), אם בגלל הצורך להישען על קהילת הדומים להם כמשאב של הון חברתי שיתמוך בהם ויקל עליהם בחייהם החדשים, ואם משום החשש לבנות את חייהם מחדש באופן פרטני. התהליך המתמשך שעברו ושהם עוברים עדיין במהלך יישובם מחדש, הביא אותם לתחושה חזקה יותר של כפייה ולהיחלשות תחושת השליטה שלהם בחייהם גם בשלב שלאחר העקירה.

נראה, לפחות בשלב זה של התהליך שלאחר העקירה, שהיתרונות שהביאו את מרבית העקורים לבחור בעיקרון ה"שמרנות" (Merry, 1995) באמצעות הדרך הקהילתית נכזבו מבחינות רבות. למרות תחושת "הביחד", נפגעה תחושת הקהילתיות שלהם במידה רבה. יותר מהפרטניים הם חשים שגורלם אינו נתון בידם, ושגם מהלך חייהם לאחר העקירה נכפה עליהם במידה רבה ומאופיין באי-ודאות נמשכת ובהיעדר פתרון מבחינת תנאי חייהם - מגורי הקבע והמצב הכלכלי והתעסוקתי. דווקא על רקע החשיבות הרבה יותר של הקהילה עבורם, וכן בגלל הקשיים הרבים יותר בהקמת יישובי הקבע הקהילתיים והאישיים שלהם על ידי מוסדות המדינה - היה השינוי לרעה שחוללה העקירה בחייהם קיצוני יותר, ויצר דיסוננס הכרתי ורגשי רב יותר בהשוואה לחיי העבר. למרות, ואולי דווקא בגלל בחירתם בפתרון של רציפות קהילתית, לפחות חלקית, נפגמה יותר תחושת הרציפות שלהם מבחינה רגשית ומבחינת תנאי החיים. הקהילתיים תיארו את העקירה ככזו שפגעה במרכיבי החיים החשובים שלהם יותר מאשר בפרטניים: בפתרון הדיור, במצבם הכלכלי, ברווחת חיי היום יום שלהם, במצבם הנפשי, באמונתם האידיאולוגית ואף בחיי הקהילה שלהם (פגיעה שצוינה על ידי 95% מהם!), ובחייהם החברתיים בה. ועם זאת - קהילת העבר, שבחלקה היא גם קהילת ההווה המשמעותית שלהם, נשארה מוטיב חשוב בחייהם, ואליה קשורים רובם במידה חזקה. הם נהנים מהעזרה ההדדית שיש בתוכה, מוכנים לתרום לה באופן מעשי ואף תורמים. במקביל, נראה שה"הפסד" העיקרי והייחודי שנבע מבחירת הפרטניים היה תחושה של ניכור ושל אי-שייכות קהילתית בחייהם שלאחר העקירה.

אם כך, הבחירה בפתרון חיים קהילתי אינה ערובה מלכתחילה, כפי שמעיד מחקר זה, להתמודדות טובה יותר עם מצבי לחץ, מתח ומשבר. באילו תנאים מהווה המסגרת הקהילתית גורם מחזק ומעצים אל מול שינויי חיים קשים וכפויים, ובאלו תנאים היא

אינה מהווה גורם מחזק, ועלולה להיות גורם מחליש? האם המעטפת הקהילתית מספקת לעקורים תמיכה והגנה, הון חברתי ואת כוח הרבים, ובכך מחזקת אותם ומקלה עליהם את משבר ההתנתקות, או שהיא מציבה בכך מחסום בינם לבין פתרונות יעילים לבניית חייהם החדשים? האם משמעות הניתוק הקהילתי, שבו בחרו הפרטניים, הייתה "שחרור" המאפשר חיבור טוב יותר לסביבה החברתית והפיזית החדשה, לבניית רשתות חיים חדשות ולשיקום מוצלח יותר? האם משמעות ההמשכיות הקהילתית על ידי הקהילתיים הייתה "כבילה" לעבר שחרב, הפוגעת בשיקום אישי מוצלח?

הסברים רבים מוצעים בספרות להבנת שבר העקירה והשיקום שלאחריה. ברבים מהם לא העמקנו או לא עסקנו במחקר זה: המשפחה ויכולת ההתמודדות שלה, מאפייני סטטוס שונים (כגון מגדר, וותיקים מול עולים, גיל, מצב חברתי-כלכלי, רשתות תמיכה חיצוניות כמו משפחה מורחבת), מאפיינים ספציפיים של אזור המגורים ועוד. במוקד המחקר עמדה בחינת ההבדל בין אלה שבחרו בנתיב שיקום קהילתי לבין אלה שבחרו בנתיב שיקום פרטני. גם בתוך מסגרת השוואה זו לא עסק המחקר בהבחנה הפנימית בקרב כל אחת מקבוצות ההשוואה (לדוגמא: בין קהילתיים שעברו למקום מגורים עם חבריהם מקהילת המוצא לעומת אלה שעברו לקהילה חדשה שנבנתה על ידי תושבי קהילות מוצא שונות, בין פרטניים שבחרו לגור "לבדם" או עם מספר מצומצם של משפחות חברים, או בין פרטניים שבחרו במסגרת עירונית לעומת כפרית).

ההסבר המוצע על ידינו לשוני בהתמודדות הקהילתיים לעומת הפרטניים קשור למושג ההון החברתי, שהוא המושג העיקרי המקובל כיום להסברת תרומתה החיובית של קהילה ליכולת ההתמודדות שלה ושל היחידים והמשפחות שבתוכה. אין ספק שההון החברתי המרשים שאפיין את קהילות העקורים בעבר נפגע ונחלש בשל העקירה אף בקרב הקהילתיים. אף כי חשיבות הקהילה בשבילם נותרה מהותית ומרכזית, נפגעו עם העקירה הרשתות החברתיות שלהם, רמת האמון כלפי המנהיגים ובין חברי הקהילה, וכן הנורמות של יחסים הדדיים של סולידריות ולכידות. מנגד התגלו מחלוקות וקונפליקטים. פגיעה זו בהון החברתי הקהילתי התרחשה במסגרת כוללת יותר של תחושות נבגדות ופגיעה באמון מצד הנהגת המדינה והנהגת המתנחלים, הצבא והציבור הרחב. כך נוצר ציבור פגיע ופגוע ביותר. בנוסף, נפגעה הפונקציונליות של ההון החברתי ושל כוחו לסייע לנוכח תנאי החיים האובייקטיביים שלאחר העקירה, כשרק בודדים מהקהילתיים גרים בביתם הקבוע, ושבהיעדר תעסוקה מתכלים כספי הפיצויים של רבים מהם עוד לפני שבנו את ביתם החדש.

המסקנה היא שהון חברתי זקוק לתנאים אובייקטיביים שבהם יוכל לפעול, ולא תמיד די בעצם תחושת הקהילתיות וה"ביחד" שהוא מספק כדי לגבור על תנאים קשים. כוחם האישי

והאוטונומי של העקורים הקהילתיים לקדם את מצבם הוא דל יותר והם נסמכים יותר על כוח הקהילה. אך בתנאים אלה גם ההון החברתי והחיבוק הקהילתי אינם מספיקים לסייע בצורה משמעותית בפתרון בעיותיהם. ואולי אף להיפך - ייתכן שמדובר בהון קהילתי המגביל ומונע גמישות ויצירתיות תפקודית. ייתכן של"ביחד" הקהילתי ולהון החברתי בקהילה, שמחד גיסא ממשיכה את שְׁעָקָר ומאידך גיסא נבנית מחדש לאחר העקירה, יש גם פנים מנוגדים, לפחות זמנית. העקורים הקהילתיים חווים את הפנים הכפולים של הקהילה (Fried, 2000) - מצד אחד פנים בעלי תרומה חיובית, מחזקת ומעצימה מבחינת החיבוק הקהילתי והאווירה האוהדת והתומכת שהיא מספקת; ומנגד - פנים בעלי "תרומה" ו"העצמה" שלילית ומחלישה, כתוצאה מ"ביחד" קהילתי הפוגע בהון האישי של חברי הקהילה ויוצר אווירה משותפת של אי-הצלחה בפתרון בעיות, של חיזוק הרגשות השליליים ושל פגיעה ביכולת התפקוד ובבריאות הנפשית. עדות ל"פני יאנוס" של ההון החברתי וללכידות חברתית ההופכת לנטל נמצאה במחקרים בתחום הארגונים והכלכלה (תלמוד, 2003). קשרים חזקים עלולים לפגוע ביעילות ובגמישות של קבוצת מנהלים וצוותי עבודה ע"י יצירת "עיוורון קבוצתי" המונע יבוא חידושים מהחוץ והגעה לפתרון יצירתי ומהיר (Hansen, 1999; Gargiulo & Bennis, 1999). גם בקרב קהילות מיעוטים נמצא שרשתות מלוכדות בין משפחות ושכנים חלשים וחסרי הון כלכלי עלולות להגביל פעילות והצלחה כלכלית (Bourgois, 1991; Wuthnow, 1997). ייתכן שההון החברתי הקהילתי במקומות מגוריהם לאחר העקירה סוגר את העקורים שבחרו בפתרון קהילתי בתוך עצמם, מעניק להם נחמה של שותפות גורל, אך מתווך באופן שלילי בינם לבין החברה הסובבת וההזדמנויות הקיימות בה לשיקומם מחדש. לעומת זאת הפרטניים, שאינם נהנים מתרומתו החיובית של ההון החברתי, אינם נתונים גם להשפעתו השלילית. הם חווים ניכור קהילתי, פרי החלטתם לבחור באורח חיים פרטני לאחר העקירה, אך תחושותיהם טובות יותר ביחס ליכולתם להתמודד עם אתגריה.

אחד המרואיניים במחקר הסביר את בחירתו בפתרון הקהילתי כדרך לשמירת רצף החיים: "אנשים שחוו איתנו את חוויות העקירה מבינים מה אנחנו עוברים. יש שפה משותפת, מלבד זאת, זה משאיר איזה פתח לאופטימיות שנשאר משהו מוכר ולא הכול לגמרי השתנה". חברו תיאר את החיבוק הקהילתי: "אתה בסביבה הטבעית שלך, יש עזרה הדדית, פעילויות משותפות. אתה לא לבד, אתה כמו כולם וזו הקלה מבחינה נפשית. עזרה הדדית, אכפתיות שאין בעיר". לעומתם תיאר מרואיין קהילתי אחר את הפן השלילי של החיים הקהילתיים: "תלות, כאוס, מרירות. היסחפות אחרי האפתיה". באופן דומה תיאר מרואיין פרטני: "ממחזרים את הכאב והמרירות ומעכירים את האווירה".

חקר מקרה העקירה של תושבי רצועת עזה וצפון השומרון חשף מאורע ייחודי של קהילה,

שנכחדה מבחינת מקומה, הרכבה האנושי המלא ומוסדותיה, אך היגרה יחד עם חלק מעקוריה למקום חדש. אצל הפרטניים מביניהם היא ממשיכה להתקיים כזיכרון משמעותי בלבד, הנשמר כנוסטלגיה חזקה ומומחש על ידי זיכרונות העבר והמזכרות שנטלו עימם מהמקום שנעקר, ואילו אצל הקהילתיים היא ממשיכה להתקיים גם כגורם מניע ובעל השפעה חשובה על חייהם שלאחר העקירה, לטוב ולרע.

בטווח הקצר של שנתיים לאחר העקירה הכפויה מרצועת עזה ומצפון השומרון, נמצא שמאזן תוצאות הבחירה של הפרטניים חיובי יותר משל הקהילתיים. האם שימור קהילת העבר והמשכיותה בהווה הם גורמים המפריעים לעקורי חבל עזה וצפון השומרון להתחבר למקומם החדש, או שהם מהווים חוליות מגשרות בין העבר להווה ולעתיד? מה תהיה ההשפעה ארוכת הטווח של הבחירה באורח חיים פרטני לעומת זה הקהילתי? ימים ומחקרים יגידו.

מקורות

- אנדרסון, ב' (2000) *קהילות מדומיינות* (תרגום דאור, ד.). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אנטונובסקי, א' (1998). המודל הסלוטוגני כתיאוריה מכוונת בקידום הבריאות. *מגמות*, 39, (1-2), 170-181.
- ארנון, ש' (2001). *השפעות מצב מתמשך של אי וודאות על תהליכים חברתיים - יחיד וקהילה ברמת הגולן תחת איום של עקירה*. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת חיפה.
- ארנון, ש' ושמאי, ש' (2009). בית לבן, גג אדום, דשא ירוק וקהילה - הגירה לפריפריה הצפונית: מאפיינים, מניעים ושביעות רצון. בתוך ח', גורן, צ', גרוסמרק, מ', עבאסי וי', זלטנרייך (עורכים), *מחקרים חדשים בגליל וסביבותיו* (עמ' 388-417). רמות: אוניברסיטת תל-אביב.
- ביליג, מ' (2005). *ההתנתקות מחבל עזה מנקודת מבטם של המתישבים*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, .
- ביליג, מ' (2006). *ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ועדת החקירה הממלכתית - דיו וחשבון (2010). *טיפולן של הרשויות המוסמכות במפוני גוש קטיף וצפון השומרון*. ירושלים: משרד המשפטים.
- טוביאנה, י', מילגרם, נ' ופלח, ה' (1988). לחץ והתמודדות אצל מפוני ימית: מסקנות והמלצות. *מגמות*, ל"א, 82-65.

טמיר, ק' ובר-סימן-טוב, י' (2007). ההתנתקות מחבל עזה ומצפון השומרון: פינוי, פיצוי ולגיטימציה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

לב, ר' 1995. אי וודאות, עקירה מאונס ותפקיד הקהילה בהתמודדות עם דחק. עבודת דוקטורט, ביה"ס לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

לוזון, נ', שגל, י', שמאי, ש', וארנון ש' (2010). השפעות פינוי ממקום יישוב על תהליכי זהות אצל מפוני חבל עזה וצפון השומרון. סוגיות חברתיות בישראל.

משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה (2006). מצבם התעסוקתי של מפוני חבל עזה וצפון השומרון חמשה עשר חודשים לאחר הפינוי, דו"ח מס' 3. ירושלים: מנהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.

ניסים, ל' (2008). סוד החולשה: הציונות הדתית בראי ההתנתקות. בתוך ח' משגב וא' לבל (עורכים), בצל ההתנתקות: דיאלוג איסטרטגי במשבר (עמ' 269-284). ירושלים: כרמל.

סורוצקי, ח' 1996. הקשר בין ערכים להסתגלות במצבי לחץ בקרב דתיים וחילוניים. עבודת מוסמך, שמאי, ש. וארנון, ש. (2010). מחוסר וודאות לאי-וודאות: עקורי צפון השומרון לפני ואחרי העקירה. סוגיות חברתיות בישראל, 9, 6-28.

קליאוט, נ' ואלבק, ש' (1996). סיני - אנטומיה של פרידה, פינוי יישובי סיני. תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

קליאוט, נ' (2005). קבלת החלטות על פינוי יישובים, פיצוי ויישוב מחדש: סיני 1982 וחבל עזה וצפון השומרון 2005. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.

שמאי, ש' וארנון, ש' (2010). מחוסר וודאות לאי-וודאות: עקורי צפון השומרון לפני ואחרי העקירה. סוגיות חברתיות בישראל, 9, 6-28.

שלג, י' (2007). המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע: הינתקות 2005 כמקרה מבחן. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שמאי, ש', ארנון, ש', שגל, י' ולוזון נ' (2010). מרכיבי הקשר למקום - בין עקירה לשתילה, בין נוף לקהילתיות, בין בית לאזור. סוגיות חברתיות בישראל (גיליון זה).

שגל, י' (1994). זהות מצעירת טריטוריה: תפיסת המרחב של הערבים בישראל. בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

שגל י' ומשעל ש' (2005). עקירה ממקום ושיח מתנחלים לקראת פינוי גוש קטיף. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

שגל, י', (2010). סוגיות חברתיות בישראל. (גיליון זה).

תלמוד, א' ובראט, ו' (2003). הון חברתי: סקירה ביקורתית ומבט מהסוציולוגיה של הרנטה. סוציולוגיה ישראלית, 5 (2), 435-452.

- Ager, A. (1999). Perspectives on the refugee experience. In A. Ager (Ed.), *Refugees' perspectives on the experience of forced migration* (pp.1-23). London: Cassell.
- Bar-On, D. & Shelav, M. (1983). Community coping with threat of physical removal: The Israeli experience after Camp David. *Israel Social Science Research*, 1 (2), 3-19.
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57 (3), 615-631.
- Bernard, W.S. (1986). Immigrants and refugees: Their similarities, differences and needs. *International Migration*, 14 (4), 267-281.
- Billig, M., Kohn, R., Levav, I. (2006). Anticipatory stress in the population facing forced removal from the Gaza Strip. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 194 (3), 195-200.
- Bourdieu, P. (1985). The forms of social capital. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood.
- Bourgeois, P. (1991). *In search of respect: Selling crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Breakwell G.M. (1993). Social Representations and Social Identity, *Papers on Social Representations*, 2, 198-217
- Brehm, J.M., Eisenhauer, B.W. & Krannich, R. (2004). Dimensions of Community Attachment and Their Relationship to Well-Being in the Amenity-Rich Rural West. *Rural Sociology*, 69 (3), 405-430.
- Breznitz, S. & Goldberger, L. (1993). Stress research at a crossroads. In L. Goldberger S. Breznitz (Eds.), *Handbook of stress* (pp. 3-6). New York: The Free Press.
- Brown, D.L. (2002). Migration and community: Social networks in a multilevel world. *Rural Sociology*, 67 (1), 1-24.
- Brown, B.B. & Perkins, D.D. (1992). Disruptions in place attachment. In I. Altman & S.M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 279-304). New York: Plenum Press.

- Burt, Ronald S. (1997). The contingent value of social capital. *Administrative Science Quarterly*, 42, 339-365.
- Cernea, M.M. (1993). Anthropological and sociological research for policy development on population resettlement. In M.M. Cernea & S.E. Guggenheim (Eds.), *Anthropological approaches to resettlement: Policy, practice and theory* (pp. 3-38). Boulder: Westview Press.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 9, 95-120.
- Colclough, G. & Sitaraman, B. (2005). Community and social capital: What is the difference? 2005. *Sociological Inquiry*, 75 (4), 474 - 496
- Dasberg, H. & Sheffler, G. (1987). The disbandment of a community: A psychiatric action research project. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 23 (1), 89-102.
- Delanty G. (2003). *Community*. London: Routledge
- De Wet, C. (1993). A spatial analysis of involuntary community relocation: A South African case study. In M.M. Cernea & S.E. Guggenheim (Eds.), *Anthropological approaches to resettlement: Policy, practice and theory* (pp. 321-350). Boulder: Westview Press.
- Drabek, T.E. (1986). *Human System Response to Disaster - An Inventory of Sociological Findings*. New York: Springer-Verlag.
- Erikson, K. (1976). Loss of communality at Buffalo Creek. *American Journal of Psychiatry*, 133 (3), 302-251.
- Etzioni, A. (Ed.) (1995). *Rights and the common good: The communitarian perspective*. New York: St. Martin's Press.
- Eyles, J. (1985). *Sense of Place*. Cheshire, England: Silverbrook Press.
- Fischer, R.J. (1990). *The social psychology of intergroup and international conflict resolution*. New York: Springer-Verlag.
- Fried, M. (1972). Grieving for a lost home. In R. Gutman (Ed.), *People and buildings* (pp. 229-248). New York: Basic Books.
- Fried, M. (2000). Continuities and discontinuities of place. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 193-205.

- Gargiulo, M/ & Bennis, M. (1999). The dark side of social capital. In S.M. Gabby & R. Linders (Eds.), *Corporate social capital: Networks for strategy, marketing, human resources and entrepreneurship* (pp, 298-323). Amsterdam: Kluwer.
- Giddens, A. (1992). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Giuliani, V. (1991). Toward an analysis of mental representations of attachment to the home. *Journal of Architectural and Planning Research*, 8, 133-146.
- Gubert, R. (2000). Territorial belonging. In E.F. Borgotta & R.J.V. Montgomery (Eds.), *Encyclopedia of sociology* (Vol. 5, pp. 3128—37). New York: Macmillan.
- Hansen, M.T. (1999). The search-transfer problem: The role of weak ties in sharing knowledge across organization subunits. *Administrative Science Quarterly*, 44 (1). 82-111.
- Heller, T. (1982). The effects of involuntary residential relocation: A review. *American Journal of Community Psychology*, 10 (1), 471-492.
- Hobfoll, S.E. (1998). *Stress, culture and community: The psychology and philosophy of stress*. New York: Plenum Press.
- Kliot, N. (1983). Dualism and landscape transformation in northern Sinai: Some outcomes of the Egypt-Israel peace treaty. In N. Kliot & S. Waterman (Eds.), *Pluralism and political geography* (pp. 173-186). London: Croom Helm.
- Kliot, N. (1987). Here and there: The phenomenology of settlement removal from northern Sinai. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 23 (1), 35-52.
- Lang, K. & Lang, G.E. (1964). Collective responses to the threat of disaster. In G.H. Grosser, H. Wechsler & M. Greenblat (Eds.), *The threat of impending disaster: Contributions to the psychology of stress* (pp. 11-33). Cambridge: M.I.T. Press.
- Levin, H. (1980). The struggle for community can create community. In A. Gallaher & H. Padfield (Eds.), *The Dying Community*, (pp. 257-277).

- Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Lin, N. (1999). Building a network: Theory of social capital. *Connections*, 22 (1), 28-51.
- Markides, K.C. & Cohn, S.F. (1982). External conflict/ internal cohesion: A reevaluation of an old theory. *American Sociological Review*, 47, 88-98.
- Marshall, J. & Foster, N. (2002). Between belonging: Habitus and the migration experience. *Canadian Geographer*, 46 (1), 63-83.
- Merry, U. (1995). *Coping with uncertainty: Insights from the new sciences of chaos, self-organization and complexity*. Westport, Connecticut: Praeger.
- Norris, F. H., Friedman, M. J, Watson, P .J, Byrne, C. M et al. (2002a). 60,000 disaster victims speak: Part I. an empirical review of the empirical review of the empirical literature, 1081-2001. *Psychiatry*, 65, 3, 207-239.
- Norris, F. H., Friedman, M. J. & Watson, P .J, (2002b). 60,000 disaster victims speak: Part II. Summary and implications of the disaster mental health research. *Psychiatry*, 65, 3, 240-260.
- Norris, F.H., Stevens, S.P., Pfefferbaum, B., Wyche, K.F., Pfefferbaum, R.L (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41 (1-2), pp. 127-150
- Oliver-Smith, A. & Hansen, A. (1982). Introduction: Involuntary migration and resettlement: Causes and contexts. In A. Hansen & A. Oliver-Smith (Eds.), *Involuntary migration and resettlement*, (pp. 1-12). Colorado: Westview Press.
- Pearlin, L. (1993). The social contexts of stress. In L. Goldberger & S. Breznitz (Eds.), *Handbook of stress* (pp. 303-315). New York: The Free Press.
- Pellow, D. (1992). Spaces that teach: Attachment to the African compound. In I. Altman & S.M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 187-210). New York: Plenum Press
- Porteus, J.D. 1988. Topocide: The annihilation of place. In J. Eyles & D. Smith (Eds.), *Qualitative methods in human geography* (pp. 75-93). Cambridge: Polity Press.

- Pred, A. (1986). *Place, practice and structuralism: Social and spatial transformation in southern Sweden: 1750-1850*. Cambridge: Polity Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Relph, F. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Sagy, S. & Antonovsky, H. (1986). Adolescents' reactions to the evacuation of the Sinai settlements: A longitudinal study. *The Journal of Psychology*, 120 (6), 543-556.
- Schnell, I. & Mishal, S. (2008). Place as a source of identity in colonizing societies: Israeli settlement in Gaza. *Geographical Review*, 98 (2), 242-259.
- Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. *Geoforum*, 22 (3), 347-358.
- Sherrieb, K., Norris, F.H., Galea, S. (2010). Measuring Capacities for Community Resilience. *Social Indicators Research*, 99 (2), 227-247
- Steinglass, P., Weisstub, E. & Kaplan De-Nour, A. (1988). Perceived personal networks as mediators of stress reactions. *American Journal of Psychiatry*, 145 (10): 1259-1264.
- Sweet, S. (1998). The Effect of a Natural Disaster on Social Cohesion: A longitudinal Study. *International Journal of Emergencies and Disasters*. 16 (3), 321-332.
- Terry, D.J., Hogg, M.A. & White, K.M. (2000). Attitude-behavior relations: Social identity and group membership. In D.J. Terry & M.A. Hogg (Eds.), *Attitudes, behavior and social context* (pp. 67-94). New Jersey: LEA.
- Turner, J.H. & Dolch, N.A. (1996). Using classical theorists to reconceptualize community dynamics. In D.A. Chekki (Ed.), *New communities in changing world (Research in community sociology, 6)*, (pp. 19-38). London: JAI Press.
- Wuthnow, R. (1997). *The changing character of social capital in the United States*. Princeton university Working Paper. Princeton University.

הערות

* צוות המחקר מודה למשרד המדע על מימון פרויקט המחקר ולתושבים העקורים של חבל עזה וצפון השומרון על שיתוף הפעולה לצורכי המחקר.

השפעות פנימי ממקום יישוב על תהליכי זהות אצל מפוני חבל עזה וצפון השומרון*

◀ נדיה לוזון, יצחק שניל, שמואל שמאי, שרה ארנון

תקציר

עבודה זו דנה באובדן תחושת המקום בחוויית המפונים מגוש קטיף וצפון השומרון במסגרת ההינתקות באוגוסט 2005, ובהשלכותיה על תפיסת זהותם. בריקוול מתארת במודל שלה את הדינמיקה של הבנית הזהות. על פי המודל, חוסר איזון יוצר איום על הזהות, פנימי או חיצוני. במצב זה בוחר הפרט באסטרטגיות פעולה המכוונות להחזיר את עצמו למצב של איזון רצוי. מהממצאים ניתן להבחין שלמתנחלי גוש קטיף וצפון השומרון שימש המקום ציר מרכזי של חיייהם והווייתם. סביבו הם התאחדו אסוציאטיבית במכלול היבטים - האישי, הקהילתי, הלאומי ואיכות החיים. נמצאו שלוש רמות של מקום בשיח המפונים: מקום כזירה למימוש עצמי והעצמה, מקום כזירה חברתית קהילתית ומקום כזירה לאומית. שכל אחת מהן מייצגת היבט אחר של זהות הפרט. מהדיון עולה שעקרונות הפעולה הם מרכיבים הקשורים ומשולבים יחד, וניתן לזהות את ציר הפעולה שבו נקטו רוב המפונים. בניתוח בולטים הניסיונות לשמר או לחדש את פעולתם של עקרונות הפעולה, באמצעות חיזוק תחושות היעילות וההערכה העצמית בהקשר לפעילותם במקום הקודם. רוב המתנחלים בחרו להיאחז בזהותם הציונית כפי שהתגבשה בהתנחלויות, ולהתמודד עם המציאות החדשה על ידי הגדרת המצב כבגידה של העילית הישראלית. הם יצרו הבחנה ברורה בין המרכיב האזרחי-ישראלי של זהותם לבין המרכיב הלאומי שלה, הכולל את היהדות וקדושת ארץ ישראל.

חשיבות המקום ותחושת המקום, כפי שהוצגו, הובילו למסקנה שלאובדן מקום יש השלכות קשות על כל תחומי החיים. הדבר מהווה איום על תפיסות הזהות של המתנחלים. הפיגוע עצמו מתגלה כחוויה קשה שיש בה מאפיינים פוסט-טראומטיים כמו תחושה של נבגדות, כעס, חרדה ותחושת אין אונים. התוצאה היא קושי רב בבניית אסטרטגיות פעולה להתאקלמות ולהשתלבות במציאות החדשה. רוב המתנחלים מציגים שיח של קיבעון בעבר וקושי לוותר על מציאות החיים שאבדה לעד. הם מתקשים ליצור לעצמם תחושת מקום חדשה ומסרכים לוותר על החלום הציוני כפי שהם מאמינים בו. כשלוף האיזון של עקרון ההמשכיות נובע משתי סיבות עיקריות: הראשונה - תחושת אובדן השליטה הנובעת מהעקירה הכפויה מהמקום; השנייה - אובדן ההעצמה שההתיישובות בהתנחלויות העניקה להם.

מילות מפתח: פינוי ממקום, תחושת מקום, תפיסת זהות, משבר זהות.

פתח דבר

עבודה זו דנה באובדן תחושת המקום של המפונים מגוש קטיף וצפון השומרון במסגרת ההינתקות באוגוסט 2005, ובמשבר הזהות האישי, הקהילתי והלאומי שהם חווים. תכנית ההינתקות מרצועת עזה וצפון השומרון, שבמסגרתה פונו 8,500 תושבים מ-21 יישובים, הותירה חלק גדול מאוכלוסייה זו במשבר קשה (ברנדר, 2005;¹ שלג, 2007; שרגאי, 2007). מתנחלי גוש קטיף התמודדו עם חוויה טראומטית של פינוי מיישובים שהיו ביתם במשך יותר מעשרים שנה, כשלחלקם היה אף רצף התיישבות של שלושה דורות באזור (Billig, 2005).

פינוי יישובים ותושבים מביתם בניגוד לרצונם הוא חוויה טראומטית למפונים, ללא קשר לסיבת הפינוי. בישראל חוויה זו קשה במיוחד בשל המרכזיות של אתוס ההתיישבות בחברה הישראלית וחשיבות ההתנחלות בתפיסה הדתית (קליאוט, 1996).

מאמר זה קושר את חווית ההינתקות לדיון על תחושת המקום ולקשר שבינה לבין זהות תלוית מקום. מחקרים שונים מאששים את הטענה שההתיישבות בחבל עזה ובצפון השומרון הפכה למרכיב מרכזי בהבנית זהותם של המתנחלים. בפינוי הם נדרשו לא רק לעבור לאזור אחר, אלא לוותר על מפעל חיים שלם. במחקר שנערך עוד לפני ההינתקות ושבחן את אוכלוסיית גוש קטיף, הודגמה חשיבותו ומרכזיותו של הגוש בהבנית זהות תלוית מקום בקרב המתנחלים (שדה-גמפל, 2005). מעבר לכך, ברמה האישית גיבשה ההתיישבות שם אצל המתנחלים דימוי עצמי של מי שבנו את עצמם כמו ידיהם, והעניקה להם תחושה שבאמצעות מאמציהם הפכו מקבוצה הנמצאת בשולי החברה לחלק מעילית חברתית-ערכית. בעיקר הם ראו את עצמם כממלאים אחר ציווי התיישבותי-חלוצי מרכזי של האידיאולוגיה הציונית.

במחקר של שניל ומשעל (2005), שבדק את התקשרותם של המתנחלים למקום באמצעות פרשנות של השיח הפנימי שלהם, נמצא שמקורה לא רק בלהט הדתי-אידיאולוגי, אלא שהיא תלויה מאוד במציאות חיי היום יום, שהעצימה אותם. העצמה זאת היא רב-ממדית וכוללת העצמה פוליטית, אידיאולוגית, דתית, כלכלית, קהילתית ופסיכולוגית. החוקרים הדגישו שבתנאים ייחודיים המקום הוא שחקן מרכזי בעיצובה ובהבנייתה מחדש של הזהות.

שאלת הזהות והמעמד החברתי של המתנחלים מתחדדת לנוכח חווית הפינוי הכפוי, ועל רקע העובדה שהמקום הפך למקור מרכזי של הבניית זהות אישית, קהילתית ולאומית

למפונים. מכאן עולה השאלה כיצד השפיע הפינוי מההתנחלויות על המרכיב האישי, החברתי והלאומי של זהות המתנחלים.

המאמר מתמקד בכמה היבטים של הקשר שבין המקום לעיצוב הזהות. מרכיבי הזהות שנבחנו מתייחסים למקום כאל זירה למימוש עצמי, לעיצוב זהותו של המתנחל/מתיישב ולעיצוב זהותו היהודית-ישראלית. היבטים אלה קשורים קשר בל ינתק בעיקר במצבים שבהם זהות המקום הופכת למרכיב מרכזי בשדה הזהויות של האדם. לכן ההנחה היא ששינוי המקום עלול לחולל משבר הן בזהות העצמית והן בזהות הלאומית של המפונים, שהפכו את יישוב הספר למנוף לצמיחה אישית, קהילתית ולאומית. החשש מתגבר כשינוי המקום נכפה על המתיישבים וכשהוא חלק ממחלוקת לאומית אידיאולוגית-פוליטית.

תחושת המקום

הגיאוגרפיה ההומניסטית התמקדה, משנות השבעים של המאה העשרים בתפיסות של מקום, והתרכזה במושג *תחושת המקום*, המתייחס לקשר הרגשי שמפתח הפרט כלפי מקום מגוריו. מושג זה הוא מושג-על, המגדיר את מודעותו של האדם לסביבתו הפיזית ואת יחסו אליה (Relph, 1976). מדובר בהתנסות אנושית בסיסית וחזקה במיוחד, המציינת את העובדה שלבני אדם במרחב מסוים (שכונה, קהילה, אזור או עיר) יש מודעות קולקטיבית למקום שהם חיים בו, ושהדבר מתבטא בשיח שלהם, בעשיות (פרקטיקות) שהם מקיימים ובתרבות שהם מאמצים (Geiryn, 2000).

יתר על כן, תחושת המקום נתפסת כחיונית לעיצוב הזהות האנושית. חוקרים ייחסו מרכיבים סמליים, רגשיים, תרבותיים, פוליטיים וביולוגיים למשמעויות המוקנות למקום. חלקם הדגישו במיוחד את הקשר הסובייקטיבי שיש לבני אדם למקום, המעניק לו משמעויות שונות באמצעות הבנתם הייחודית את העולם (Relf, 1976; Agnew, 1989). לפיכך, זהות מקומית היא במידה רבה עניין של תפיסה סובייקטיבית, המושתתת על רגש, מחשבה והתנהגות, יותר מאשר על תכונות פיזיות של המקום (Schnell, 1994). המקום מספק משמעות לחיים ולדרך שבה מבינים בני האדם את העולם, ולהתקשרות למקום יש רקע אידיאולוגי, פסיכולוגי, חברתי ותרבותי.

לעומת ניסיונות של חוקרים לגמד את החשיבות של זהות תלוית מקום בעידן הגלובליזציה, מדגישים חוקרים רבים אחרים את הקשר בין זהות למקום דווקא בתקופה זו. הטענה היא שמשמעות המקום התחזקה בעולם הגלובלי העכשווי, הפתוח והנגיש יותר (Stein, 2003). דווקא בשל האיום על המקום הלאומי, הנובע מתהליכי הגלובליזציה, נעשים בני האדם מודעים יותר לערכם של מקומותיהם שלהם, בהם הם עובדים ומתגוררים. ההיבטים

האיכותיים והייחודיים של מקום ושל איכות חיים הפכו לחשובים יותר מבחינה אישית, ונוצר קשר חזק בין המקום לצורת הביטוי של הזהות הייחודית האישית (Cresswell, 2002). ההנחה של כל אלה היא שלמקומות יש מגוון של זהויות והיסטוריה ייחודית, המוגדרת באמצעות האינטראקציות האנושיות המתרחשות בתוכם. מעבר לכך, לעתים הפכו מקומות לאתר של "זיכרון קולקטיבי" - מקום רווי משמעות המחזק את תחושת השייכות של חברי הקהילה אליו. זהות נבנית באמצעות רצף של זיכרונות הקשורים לחברי הקהילה, שלכולם יש עבר משותף. עבר זה נוגע הן להתנסויות ולאירועי חיים של קהילה במקום ייחודי, והן לעבר פרימורדיאלי משותף; במקרה זה - העם היהודי המתיישב בארצו ההיסטורית, המקום הלאומי שלו. מחקר שנעשה לפני ההינתקות באוכלוסיית המתנחלים מצא שמקום מהווה בתנאים מסויימים גורם מרכזי ביצירת זהות (Schnell and Mishal, 2005). מכאן, שלפינוי כפוי של המתנחלים עלולות להיות השלכות משמעותיות על מרקמי זהותם.

בספרות יש גם התייחסויות למקום כמוקד להבנית זהות קולקטיבית, שהיא בסיס להבנת הפעולה החברתית ומעניקה לפרט תבנית פעולה העומדת במבחן חברתי יומיומי (Bauman, 1998). תבנית הפעולה היא בגדר משימה ואחריות, המתעוררות באדם כל אימת שהוא חושב על עצמו. לזהות זו יש היבטים אוניברסליים, המגדירים את האדם, והיבטים ייחודיים, המבחינים בינו לבין קבוצות של אחרים. הסוכנים המרכזיים בהיווצרותה של זהות קולקטיבית הם מוסדות כגון המשפחה והקהילה החברתית או הדתית, החולקים אותו מרחב. מקום עשוי להפוך גם לסוכן מרכזי של הבניית זיכרון קולקטיבי, המבנה זהות. הוא מפגיש את האדם עם מקומות המקושרים לזיכרונות משותפים של כמה פרטים בקבוצה, ועושה זאת יום יום באמצעות אינטראקציות אנושיות. מכאן כוחו המיוחד כבעל פוטנציאל להבניית זהות.

לקהילה המקומית תפקיד חשוב בהבניית זהות באמצעות מערכת ערכים, נורמות, התנהגויות וסנקציות המוקצות לפרטים החברים בה. הזיכרון, האינטליגנציה והזהות האינדיווידואלית נבנים ומעוצבים על ידי התנסויות ואינטראקציות המתקיימות בקבוצה באמצעות התקשורת והשפה הקיימות בה, והם גם מותנים בקיומן (Putnam, 2000; Ingold, 2000). לבני אדם יש לא רק תפיסת מקום אישית, אינטלקטואלית, דמיונית וסמלית, אלא גם תפיסה תרבותית וחברתית, הנבנית כרשת מבוססת במקום של אינטראקציות חברתיות ייחודיות (Putman, 2000). רשתות חברתיות אלה, הבאות לידי ביטוי במערכת הקשרים שבין יחידים, הן מנכסי ההון התרבותי של החברה. יש כמה משתנים חברתיים המקובלים כסמנים להון חברתי, המרכזיים שבהם: אמון, נורמות של הדדיות ותחושת השתייכות. אלה יכולים להיווצר

בקהילות שבהן המעורבות החברתית, הפוליטית והציבורית של התושבים גבוהה. מעורבות בפעילויות ציבוריות מקומיות מחזקת את הקשר בין בני האדם החיים באותו מקום. חשיבות המקום ותחושת המקום כפי שהוצגו, מובילות למסקנה שאובדן המקום הביתי עלול להיות זרז למשבר זהות. נמצא שקשר למקום יוצר תחושות של ביטחון ושביעות רצון, מגדיר גבולות קבוצתיים, מייצב זיכרון ומגדיל ודאות ביחס לעתיד. מכאן שאובדן מקום יהיה בעל השפעה הרסנית על הזהות החברתית של הפרט, על זיכרונותיו, על ההיסטוריה שלו ועל בריאותו הנפשית (Fullilove, 1996).

עבודה זו דנה במקרה של אובדן בית ומקום לצמיתות, במהלך של עזיבה כפויה של מקום המגורים; עזיבה זו היא תוצר של החלטה פוליטית של ממשלת ישראל, שרוב תושבי המקום התנגדו לה. מכאן ניתן להניח שאירוע הניתוק מהמקום עלול להוביל לתחושות איום על הזהות, שבעקבותיה עלולים להתרחש שינוי זהות או משבר זהות.

הבנית הזהות האישית והחברתית

בריקוול (Breakwell, 1993) מציגה מודל חברתי פסיכולוגי המתאר את הדינאמיקה של הבניית זהות. המודל דן בקשר שבין תהליכים פסיכולוגיים פנימיים לתהליכים חברתיים-פוליטיים המתרחשים בסביבתו של הפרט, מתוך הנחה ששני אלה הכרחיים לפעילות הדינמית של הבניית הזהות. הבנת תהליכים אלה יכולה להיעשות רק בהקשר החברתי והמרחבי שלהם ובעיתוי שבו הם מתרחשים. ההנחה היא שהזהות מעוצבת על ידי תהליכים פסיכולוגיים הפועלים כסכמות קוגניטיביות, שהן מסגרת לפרשנות המציאות.

בריקוול יישמה את מודל פיאז'ה כמנגנון הקושר בין המבנה החברתי לתהליך עיצוב הזהות. פיאז'ה תיאר את הסתגלותם של פרטים לסביבה כתהליך אין סופי של הטמעה והתאמה, שמטרתו לשמור על האיזון הקוגניטיבי הנחוץ להם (מוס, 1989). בריקוול מתארת זאת כמנגנון של זיכרון, הקולט מרכיבים מהסביבה (מרכיבים אישיים ועמדות וערכים וחברתיים, שהם תוצר של חברות בקבוצה או של מעורבות ברשתות בין-חברתיות). מרכיבים אלה מפעילים את מנגנון ההטמעה-התאמה לשם חזרה למצב של איזון קוגניטיבי רצוי בין המידע הישן לזה החדש שנקלט.

מנגנון הפעולה המשלב בין שני התהליכים - ההטמעה/התאמה וההערכה - מווסת באמצעות עקרונות פעולה. אלה פועלים באינטראקציה עם הסביבה החברתית כדי להגדיר את התכנים המשתנים עם הזמן של הזהות (תהליכי השינוי במבנה ובארגון של הממד התוכני). על פי בריקוול ניתן לזהות ארבעה עקרונות הנחוצים לשמירה על שיווי משקל בהבנית זהות: המשכיות, מובחנות, יעילות עצמית והערכה עצמית:

• **עקרון ההמשכיות:** מתייחס לחתירה בלתי מודעת לשמירת קשר ואיזון בין מה שהייתה האישיות בעבר למה שהיא בהווה ולמה שתהיה, כנראה, בעתיד. האדם, על פי הפסיכואנליטיקן אריק אריקסון (1902-1984), זקוק לתחושה של קביעות ויציבות באישיותו ולשייכות חברתית, המעניקות לו ביטחון (ביטמן, בן-עטר, כהן ופוך, 1992). היכולת להישען על ניסיון העבר במציאת פתרונות לאתגרים עתידיים חיונית לתפקודו התקין של האדם. שינוי קיצוני בנסיבות חייו, במקרה זה פינוי ממקום, עלול לשבש את יכולתו לגייס את העבר כמקור מסייע להתמודדות עתידית, ועלול לחולל בו משבר זהות.

• **עקרון המובחנות:** הפרט חותר לתחושת מובחנות לשם הגדרת זהותו, הכוללת זיהוי מרכיבים אישיים ייחודיים שלה. עם זאת, נמצא שבני אדם בדרך כלל אינם מחפשים ייחודיות מוחלטת, אלא שואפים להיות שונים אך במעט משאר חברי הקהילה שבה הם שותפים. קהילה זו היא קבוצת ההשתייכות של הפרט, והיא היוצרת הבחנה בינו לבין האחרים ומייחדת אותו.

• **עקרון היעילות:** מרכיב מהותי בתכני הזהות האישית (כפי שמכנה אותה הפסיכולוג אלברט בנדורה תחושת "מסוגלות העצמית"). זוהי אמונתו של הפרט ביכולתו להגיע ליעדים, לעמוד באתגרים ולהתמודד אתם (ביטמן ועמיתים, 1992). הנחתו של בנדורה היא שככל שאמונה זו גבוהה יותר, כך גדלים המאמצים שישקיע הפרט בהשגת התוצאות הרצויות לו, ולהיפך.

• **עקרון ההערכה העצמית:** לאדם יש צורך רגשי בהערכה עצמית גבוהה. בריקוול מתייחסת לכך כאל עקרון-על שהעקרונות האחרים תורמים להשגתו במגוון דרכים. תפיסה זו עומדת במידה רבה בבסיס רוב תיאוריות הזהות. הערכה עצמית מכוונת לקליטת מידע בררני, מעצבת ערכים ומשפיעה על תהליכי ייחוס סיבתיות (ייחוס סיבות להתנהגויות הפרט והאחרים בסביבתו). ממנה נובעות טעויות ייחוס מוטיבציוניות, שמטרתן, לטענת היידר (שורצוואלד, 2000), לשמור על דימוי עצמי חיובי בתהליך ייחוס סיבתיות. כך, למשל, איום פנימי או חיצוני על הזהות מתרחש כשנוצר נתק בין עקרונות הפעולה לתהליך ההטמעה-התאמה. במצב כזה נוצר חוסר איזון, שממנו עלולות תחושות דיסוננס בלתי נעימות ומטרידות. כאן יבחר הפרט באסטרטגיות פעולה המכוונות להחזיר את עצמו לאיזון הרצוי. תוך כדי התהליך מסנן הפרט חלופות שונות, ובחירותיו יוצרות מבנה זהות שונה אך מאוזן קוגניטיבית מחדש (כך עד להיחשפותו למידע חדש שיפר שנית את האיזון).

אסטרטגיות התמודדות תוך-אישיות כוללות הטיה של השלכות האיום על הזהות או קבלה שלהן. שיטות ההטיה כוללות אמצעים כגון הכחשה, תחושות של אבדן זהות, תפיסות עצמי

לא-ריאליות ובניית זהות חדשה ותחושות השתייכות חדשות. רק לעתים נדירות משמעותן של אסטרטגיות קבלה היא כניעה לאיום, ולרוב הן משקפות משא ומתן בין האיום לבין הצורך בזהות. הן כוללות שיטות כגון קומפרטמנטיזציה (הבחנה), התפשרות, ארגון מחדש ורק לאחר מכן שינוי מהותי בזהות. אסטרטגיה נוספת מערבת בחינה מחדש של בולטות עקרונות הפעולה. ארגון מחדש של קדימותם יכול להעביר את הדגש מהמרכיבים המאיימים למרכיבים הלא מאיימים של הזהות. נקודת המוצא שלנו במחקר זה היא שבעקבות תהליך הפינני, המאיים על איזון הזהות, ניתן יהיה לחשוף את דרכי האסטרטגיה שבהן נוקטים המפונים שנחקרו על ידינו, ולבדוק וכיצד הוא השפיע על התמורות במרקם הזהויות שלהם. הבדלים אלה יחשפו באמצעות בדיקת השיח המתאר את חייהם לפני הפינני והשיח על מצבם ותחושותיהם לאחר הפינני. המודל מניח שבזמני משבר, פרטים נוטים להציג את הנטיות המשמעותיות והמרכזיות של זהותם. מכאן יש לשער שבמצב הקשה של המפונים הם יחשפו את מרכיבי הזהות המהותיים יותר בעבורם, אלה שהם תופסים כפן המהותי יותר של חייהם.

שיטת המחקר

העבודה מבוססת על ניתוח איכותני של חלקו הפתוח של שאלון, שנבנה לשם עריכת מחקר מקיף באוניברסיטת תל-אביב ובמכון לחקר הגולן. השאלון הועבר פנים אל פנים בשנים 2007-2008, באמצעות מדגם בן 120 ממפוני גוש קטיף וצפון השומרון, רובם בעלי משפחות. לצד שאלות כמותיות עודדו הנחקרים לחשוף תחושות וחוויות אישיות העולות בהם בתגובה לשאלות, ולהוסיף כרצונם הערות לשאלות הסגורות. הם התבקשו לענות באופן חופשי והובטחה להם שמירת אנונימיות.

במאמר זה נלקחו לניתוח מהשאלון רק ההערות והתגובות הספונטניות של הנחקרים. רוב המאמר מבוסס על כ-15 ראיונות מקיפים ועמוקים יותר, שבהם הודגש מרכיב הראיון הפתוח והשאלון הפך לגורם המעודד שיחה פתוחה. נוסף על כך השתמשנו בבסיס הנתונים (ציטוטים מהראיונות) של כל השאלונים, כתומך ומבליט היבטים ייחודיים שעלו בראיונות.

לשם חשיפת התחושות והחוויות של הנחקרים ננקטה גישה איכותנית-קונסטרוקטיביסטית המבוססת על ניתוח תוכן תלוי הקשר (שקדי, 2003). המחקר האיכותני מדגיש הבנה באמצעות בחינה מקרוב של המילים והפעולות של הנחקרים. ניתוח התוצאות בדרך זו מאפשר חשיפה של מבנה השיח על מקום מגוריהם הקודם (שממנו פונו) בהשוואה למקום הנוכחי, והצגת זהותם האישית, החברתית והלאומית. ההנחה היא שמאפייני הזהות באים לביטוי חיצוני בשיח, בהתנהגויות ובעשיות היום-יומיות של הפרט (Breakwell, 1993). מכאן שניתן

לחשוף את מאפייני הפרט על פי תפיסתו ופרשנותו הסובייקטיבית למתרחש בנקודת זמן מסוימת. בעבודה זו התמקדנו באופן שבו בוחר הפרט להציג את עמדותיו, את עצמו ואת קבוצות ההשתייכות שלו. המציאות שהוצגה במאמר היא זו הנחשפת לחוקר, תוך התייחסות לדברים העולים מעולמם הפנימי היומיומי של הנחקרים על פי תפיסתם את המציאות הזו.

אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר נדגמה, כאמור, ממפוני גוש קטיף וצפון השומרון. חוקרים מסכימים שמדובר ביישובים הטרוגניים ובקבוצות שההנעה שלהן להתנחל בשטחים שמעבר לקו הירוק הייתה מגוונת מאד. מבחינת אורח החיים מבחינים בחילוניים, דתיים ומסורתיים, ובהבדלים בין סוגי היישובים (ביליג, 2005; שנל ומשעל, 2005; שלג, 2007). רוב התושבים זיהו את עצמם כחלק מהציונות הדתית וראו ביישוב ארץ-ישראל מצווה; חלקם בעלי אידיאולוגיה התיישבותית-חקלאית ללא הקשר דתי; אחרים היו דתיים וחילוניים שההתיישבות באזורים אלה הייתה הדרך היחידה שלהם לרכישת בית, או להעלאת איכות החיים. חלקם הגדול ממוצא מזרחי, יוצאי עיירות פיתוח וממעמד חברתי-כלכלי בינוני-נמוך. הייתה גם קבוצה קטנה של עולים מברה"מ לשעבר, רובם חילוניים (שנל ומשעל, 2005). המעבר לגוש קטיף וצפון השומרון הבטיח למתנחלים נייעות חברתית וכלכלית ומעבר מהשוליים של המרחב החברתי בישראל אל מרכז החלוציות החדשה במרחבי הספר. להיבט של איכות החיים והעלייה ברמת החיים משמעויות שונות, רובן קשורות לחיים בבתי צמודי קרקע, להתרחקות מאזורים עירוניים צפופים ולגידול ילדים במרחבים כפריים ובמערכות חינוך אינטימיות. לאחר תקופת מגורים בקרוונים עברו רוב המתנחלים ביישובים אלה לבתי צמודי קרקע גדולים, וחלקם הקימו ענפי חקלאות, לעתים מפותחים מאוד. כולם עבדו והתפרנסו מעמל כפיהם.

סיבה נוספת למגורים באזור הייתה הרצון לחיות בקהילות המנהלות מערכות יחסים אינטנסיביות. האינטראקציות האינטנסיביות, שהתבטאו בהשתתפותם של תושבי הגוש בארגונים קהילתיים, תרמו ליצירת רשתות חברתיות הדוקות בקהילה (ביליג, 2006). ביליג מדגישה במחקרה את ההעצמה הקהילתית כניסיון חיובי שהעניק לתושבים הון חברתי חשוב. יתר על כן, במחקרה נמצא שניתן לאפיין את ההון החברתי הזה באמצעות מרכיבים אובייקטיביים הנובעים מהעשיות היום-יומיות של המתיישבים, ובעזרת מרכיבים סובייקטיביים העולים מתיאור תחושותיהם. על פי הממצאים ניתן היה לסווג את ההון החברתי של מתיישבי חבל עזה כאידיאולוגי, ערכי ומלכד. הגורמים הבולטים בחיזוקו היו אורח החיים הקהילתי והאמונה הדתית. הון חברתי זה אפשר התמודדות עם המצב

הביטחוני הקשה, שחזיק בתורו את תחושת המקום באמצעות הבניית קהילה בעלת תחושה של שותפות גורל. הצורך בתמיכה חברתית ובעזרה הדדית התחזק לנוכח אי הוודאות שהתלוותה לחייהם מתחילת השיחות על תהליך ההינתקות. בעת עריכת המחקר, כשנתיים לאחר האירוע, נמצאו רובם עדיין במצב של אי-ודאות לגבי עתיד מגוריהם, תעסוקתם והבסיס הכלכלי של חייהם.

במאמר זה לא נערכה הבחנה בין היישובים והקבוצות השונות; ההתייחסות נעשתה בהכללה, מתוך הכרה שיש הבדלים בין הקבוצות השונות. המטרה הייתה אפיון חוויות האבדן בתחומים שונים, ללא הבחנה בניואנסים השונים. לשם כך נבחו השיח ביחס למקום הפיזי בהתנחלות, ביחס לעקירה עצמה וביחס למקום החדש שבו הם גרים כעת. השוואת שלושת נתיבי השיח הללו מלמדת על חווית העקירה ועל השפעתה על מרקם הזהויות של הנחקרים.

ממצאים

השיח על המקום הישן

הנחקרים נשאלו על הסיבות למעברם ליישוב הקודם. המטרה הייתה לבחון אלו תחומי חיים מהותיים בהקשר למקום הביאו אותם לעבור לאזור גבול השוכן בלב אוכלוסייה עוינת ומרוחק ממרכז הארץ, ממשפחותיהם ומחבריהם. בחינת השפה שבה השתמשו מלמדת שהאידיאולוגיה הרשמית של "גוש אמונים" לא הופנמה על ידם באופן מלא. הם הרבו להדגיש מוטיבציות יומיומיות המתקשרות לאיכות החיים שהמקום סיפק להם, והדגישו פחות מחויבות לבניית מציאות חדשה: "רצינו שילדינו יגדלו באיכות חיים טובה ובית באיכות חיים..."; "...להיות בקהילה אינטימית..."; "...קניית בית צמוד קרקע במחיר סביר..."; "...השלווה וחיי קהילה...". רובם הדגישו שהמעבר להתנחלות שידרג את חייהם לעומת המציאות בכפרים ובעיירות שבשוליים הדרומיים של המדינה.

העובדה שחלקם הגדול של הנחקרים הגיעו להתנחלות כזוגות צעירים ומצאו בה הזדמנות בעלות נמוכה יחסית, לבניית חיים של משמעות ושגשוג, השפיעה על ראייתם אותה כמקום שתרם להעצמתם יותר ממקום של הקרבה למען המדינה. כפי שנמצא במחקר קודם (שנל ומשעל, 2005), המפונים התייחסו לאורח חייהם, לתעסוקתם ולבית שהקימו כאל הישג עצמי, שהעצים את האמונה ביכולתם. בכך הביעו תחושת יעילות עצמית גבוהה.

עם זאת, רובם נטו לצרף כסיבה גם את האידיאולוגיה ההתיישבותית, וחלקם העמידו אותה בראש הסיבות להתיישבותם בגוש, לצד סיבות אישיות וחברתיות: "...הסיבה המרכזית הייתה אידיאולוגיה התיישבותית...". "...קהילה חלוצית, אידיאולוגית...". רובם הביעו תחושת

גאוה על הצטרפותם למעשה החלוצי, והצהירו כי העשייה החלוצית רלוונטית וחשובה להם, לצד מוטיבציות חומריות וחברתיות. הם היו לחלק מדור המקימים של המדינה, חלק מהמפעל הציוני, מה שהקנה להם דימוי עצמי של מובילים חברתיים: "אנשים שבאו להקים את ארץ-ישראל..."

באותה מידה העצים המקום גם את קבוצת העולים החדשים המבוגרים יותר, שזכו ליטול חלק פעיל במפעל הציוני ובתעודת הצטרפות אליו: "הבנתי שכל מה שקיבלתי כמיתוסים קיים באמת... שאני גרה כאן היה חשוב למדינה..."

ההערכה העצמית הגבוהה והייחודיות הקהילתית שהם חשים כלפי פעילותם בעבר, נובעת גם מהתיישבותם במקומות ספר, בלב אוכלוסייה עוינת, ומההתנדבות ליחידות מובחרות בצה"ל (שלג, 2007). המתנחלים, שבמשך שנים תפסו עצמם כחלק ממקימי המדינה, גם ראו עצמם כבעלי מוכנות לעשייה, להתנדבות ולפעילות קהילתית גבוהה. הם היו גם בעלי מודעות אזרחית: "...חשתי שיש לי השפעה על המדינה...". יש לציין, שההיבט הדתי-אמוני והשליחות הדתית כמעט שלא הוזכרו כסיבות להתיישבות במקום.

ניתן להתייחס למקום, למרחב המחיה ולעשיות בו, כבעלות משמעות אישית העומדת במרכז השאיפה למימוש עצמי של הפרט, ויש לה מקום חשוב בהישגיו ובצרכיו (בק, 2002). ממד זה הוא מאפיין מבני מרכזי של תקופת "המודרניות השנייה", שבבסיסה ערכים חדשים לצד אלה המסורתיים של תרומה ונתינה. הם מניעים למעורבות ולפעולה חברתית, וגם להנאה אישית, למימוש עצמי, לניצול ופיתוח כישורים וידע אישי.

לתיאור חיהם במקום שממנו פונו השתמשו המפונים בשיח שכולטת בו תחושה של עשייה ומימוש עצמי. תחושה זו מצביעה על מסוגלות עצמית גבוהה המאפיינת את השיח, במושגיה של בריקוול (1993). הדגש הוא על חיים מלאי סיפוק ושביעות רצון: "...הישיבה בכפר דרום היה הדבר הערכי ביותר שניתן לעשות... חלק מהמשפחות שהיו שם הבאתי באמצעות פעולותי...". הם מציגים את עשייתם כמימוש עצמי ובנייה של מפעל חיים: "...התכוונו לחיות שם כל החיים..."; "לפני האינתיפאדה חיינו חיים מפוארים". הרבה מהם מציגים תמונות של הבית שעזבו, ולא מעט מדגישים בגאוה את מאפייניו: "בית גדול ומפואר..."; "...היה לנו בית מושקע עם גינה...". מכאן עולים היבט העשייה וההישגים האישיים שבבניית המקום.

הנחקרים ציינו גם את תרומתם לכלל החברה והמדינה, לא רק במימוש אידיאולוגיות אלא בהיבטים הכלכליים: "היו בגוש חוות חקלאיות לתפארת שהכניסו הרבה כסף למדינה חוץ מהרווח האישי שלהם...".

מהראיונות בולטות תחושת השתייכות למקום ועוצמת קשר גבוהה מאוד אליו: "...הייתה קרבה גדולה...". "הקהילה שהייתה בשבילי כל חיי... לאמונה ולתחושת הביטחון שהרגשנו יחד...". חשיבות המקום יצרה אינטראקציות חברתיות ייחודיות, שיצרו זהות קולקטיבית תרבותית, היסטורית וחברתית. הקהילות היו מחוברות במספר רב של ערוצים - עיתונות, ועדות משותפות, כנסים ועוד. קורט לוין ראה חשיבות רבה גם בתחושת הדמיון, המעצבת אף היא תחושות השתייכות (אצל להמן, 2000). ניתן לומר שדרך חיים ייחודית זו העניקה משמעות דומה ובסיס משותף רחב לתפיסותיהם של המתיישבים.

רוב הנחקרים דיווחו על מעורבות חברתית-פוליטית גבוהה (תפקידים ביישוב הקודם) ותיארו חיי קהילה אינטנסיביים שהיו מרכיב בולט בחייהם וחלק מזהותם. כולם ציינו גם מעורבות במגוון של פעילויות חברתיות-קהילתיות כגון טיולים, טקסים ומופעים ביישוב: "בגוש השתתפנו בכל הפעילויות, אירועים תרבותיים..., מחויבות גבוהה של כולם להיות פעילים בוועדות...". רבים מאד לקחו חלק בכמה פעילויות, ולא מעט ציינו פעילויות הדורשות השקעה רבה כגון רכז קהילה, השתתפות בוועדות שונות והתנדבות לפעילויות ביטחון, תרבות ועוד. גם כאן עולה הערכה עצמית שמקורה במידת האינטראקציות החברתיות, המעורבות והתרומה לקהילה ולזולת. "השתתפתי בחיי קהילה ותרבות... המון פעילויות קהילתיות משותפות...". ממצאים אלה תומכים בהערכה שהיישובים היו בעלי הון חברתי גבוה והצטיינו ברמה גבוהה של אמון, השתייכות והדדיות, היכולים בתורם להשפיע על מידת קשריו של הפרט למקום.

ניתן לומר שתחושת החשיבות של הקהילה ושל ההשתייכות אליה מופעלת באמצעות עקרון הייחודיות שמעניקה הקהילה, ומוסברת גם על ידי נתוני המקום וצורת ההתיישבות. הפסיכולוג קורט לוין טען שהבסיס העיקרי לתחושות ההשתייכות לקבוצה הן התלות והאחריות ההדדית, כשכל פרט בקבוצה מושפע מגורלה ומרגיש אחראי ומחוייב לשלומם של האחרים (שם). המתנחלים חיו בקהילות קטנות ומלוכדות, בתוך מרחב טריטוריאלי מוגדר ועם מידה גבוהה של אינטראקציה ומעורבות חברתית, שחיזקה את הקשר של הפרט לקהילה. הם היו גם מרוחקים מהמרכז ומהמשפחה המורחבת, ותפסו עצמם כחלק מקהילת ספר מגובשת העומדת מול מרחבי חוץ שבהם אוכלוסייה עוינת. כלומר, במקרה זה תחושות ההשתייכות וההזדהות עם הקבוצה כוללת גם השתייכות למקום ייחודי ולקהילה אזורית אחת גדולה (כל היישובים). ניתן להניח שתחושה זו התחזקה אצלם לנוכח האירוע הטראומטי של הפינוי, ובשל העובדה שרובם לא מצאו עדיין מגורי קבע חלופיים וחיו בתנאי אי-ודאות מתמשכים.

התנסויות אלה חיזקו אצלם באופן מעשי ופסיכולוגי את תחושות התלות הדדית ושותפות הגורל: "...עדיין בקשרים... כשנפגשים זה כמו משפחה..."; "הקשר המשמעותי ביותר שיש

לי כיום, זה עם קבוצת העקורים כולה...". חלק המפונים חיו בקרבת חברי משפחה וחברים עוד לפני התיישבותם, וחלקם עודדו בני משפחה וחברים לעבור לאזור. הם ביטאו את הקושי שבניתוק מאלה שקרובים להם, שייכים להם וחולקים איתם אותו גורל: "הדבר שהכי משתנה זה המרחק מהמשפחה... החברים, כי זה משמעותי...".

הציטוטים שלעיל מציגים קשר עמוק ואמיץ למקום. המצוטטים מדגישים יותר את האופן שבו המקום, על אתגריו הקשים, העצים אותם אישית, חברתית ואידיאולוגית. יחד עם זאת, תחושת השליחות הלאומית מפעמת בהם ומזינה את העצמי והקהילתי גם יחד. כך התגבשה בקרב המתיישבים תפיסת מקום היררכית המורכבת מארבעה רבדים שונים, מהעצמי דרך המקום הייחודי, המקום האזורי ועד למקום הלאומי. אלה קשורים זה בזה ומזינים זה את זה. קשר זה מוביל אותנו להשערה שלפינוי הכפוי מהמקום עשויות להיות השלכות על הרבדים האחרים.

השיח אחרי הפינוי - תחושות אובדן בעקבות הפינוי

שיח המפונים השתנה עם המעבר לשיחה על אירוע הפינוי ועל תחושותיהם כיום. הוא משקף תחושות קשות המתייחסות להתמוטטות המעמד שרכשו בהתנחלויות: "שם כל אחד היה משהו, ועכשיו הפכנו להיות כלומניקים...". משפט זה ממצה את תחושתם שנגזלה מהם המשמעות האינטנסיבית של החיים המועצמים בהתנחלות, ושהם חזרו לחיים חסרי משמעות ולמצב של חוסר יכולת להשפיע על המתרחש בחייהם האישיים, החברתיים והלאומיים. מהשיחות אתם עלה שהם חשים את האבדן בכל תחומי החיים. מהמשמעות האישית ביותר - מקום הלידה והינקות: "...הרגשתי מילדות תושב עזה ... שיחקתי בדיונות החול..."; "... גדלנו שם... אנו ילידי הגוש...". מעשית איבדו המפונים את ביתם ומקור פרנסתם, אך הרבה מעבר לכך הם איבדו את זהותם. חשיבות המקום כחלק מזהות הפרט בולטת בדברי אחת המרואיינות: "...הייתי תושבת הגוש, זה חלק ממני, מהחיים שלי לתמיד ... תהליך ההתנתקות הוא חלק קטן מזיי, החיים בגוש הם חלק בלתי נפרד מהעבר, ההווה והעתיד שלי...". בכך מבליטה הדוברת את עוצמת ההשפעה של המקום על זהותה ועל התקבעותה בעבר לנוכח הפינוי הכפוי.

אצל רבים מהמרואיינים עלה אובדן ההנעה לעשייה, המבטא אולי גם חוסר יעילות עצמית: "אגור איפה שתקבע המנהלת ... אין לי ברירה...".

בהקשר זה השתנה אופי התשובות: חלק מהנחקרים הבליטו את המצב הקשה שבו הם נמצאים בתחומים השונים - רגשית, משפחתית, כלכלית וחברתית. כמעט כולם הדגישו חוסר קשר לקהילה וליישוב שבו הם מתגוררים, והשיח היה של נוסטלגיה והדגשת העבר:

"מרגישה שזה חלום לא אמיתי... אני אתעורר ואהיה שם..."; "אני מתגעגע למקום פיזית...". חלק גדול של הנחקרים דיווח על תחושות קשות, בעיות כלכליות ובריאותיות ואובדן האמונה ביכולת להתמודד עם המצב שבו הם נמצאים בכל היבטי החיים: "...איבדתי את אדמתי... פעם עבדנו... לאחר הפינוי בפעם הראשונה חתמתי אבטלה..."; "...איבדתי את כבודם של ילדי..."; "אי רצון להתחבר לאנשים אחרים..."; "...חוסר שקט נפשי... חיים באי ודאות מתמשכת...".

רובם דיווחו על תחושות חזקות של כעס, כאב ואי-ודאות. גם כיום חלק לא קטן מהם חש שרגשות אלה לא נחלשו אלה גברו: "עדיין מרגישים כאב וכעס בעוצמה רבה...". נמצאו הבדלים בדיווח על תחושות רגשיות אחרות, כגון אלה שדיווחו על חוסר אונים: "... מנסים לחיות..."; "...אנו כבר מעל חמישים... לא בריאים... אין לנו יכולת להתחיל מחדש..."; "מישהו צריך לדאוג לנו... היום אנו אוכלים את הפיצויים...".

יש לציין גם תגובות אחרות, המביעות כעס ותחושות קשות של אי-ודאות אך מציינות גם אמונה במסוגלות העצמית להתמודד ולהשתקם. תחושת אי ההשלמה באה לביטוי בצביעת הקרווילות בצבע כתום, המסמל את מאבק המפונים נגד הפינוי. לצד תחושות המחאה עלתה בקרב מיעוט גם אמונה בעתיד: "מאמינה ביכולת שלי לפתור את הבעיות גם בתעסוקה..."; "למרות שאיני משלים, איני בחרדה ולחץ וגם כיום מידת התקווה שלי חזקה מאוד...". המצוטט הוא מהבודדים שהקימו עסק עצמאי לאחר הפינוי, והוא גר עדיין בשכונת קרווילות, אינו חושש מהעתיד ומאמין ביכולתו להתמודד עם העתיד. חלק מהמראיינים הביע רצון לצאת ממצב הארעיות: "זה תהליך... מקווים להרגיש בבית". ההבדלים בתגובות מצביעים על הבדלים בין-אישיים. כן ניתן להבחין בביטוי של הצורך בהמשכות: "...לקחנו חול וצמחים... שתלנו כאן...". מראיינים דיווחו שלקחו אבנים, חול וחלקי בניין כדי לשלבם בביתם החדש כשייבנה. עסקים קטנים שנפתחו, למשל חברה לטיולי ג'יפים או מסעדה, נקראו על שם יישובי הגוש.

ניתן לראות בדוגמאות אלה ביטוי לשוני בתפיסת מידת היעילות העצמית. השוני יוצר ייחודיות בדרך שבה מתמודד כל אחד מהפרטים בחברה, למרות הדמיון באירועים שעברו, בתפיסות וברעיונות המקשרים ביניהם. גם ההבדלים בין הנחקרים יכולים לבטא את הצורך של הפרט לחתור למובחנות ולייחודיות אישית.

תהליך ההינתקות, עם המאבקים והויכוחים הנוקבים שעורר, החזיר את המתיישבים לשוליים מבחינות רבות: כלכליות, תעסוקתיות, אורח חיים והבית - שהיה בדרך כלל ברמה גבוהה, חברתיות - אבדן הקהילה והעשייה שבה, ונופי המקום. אך לא פחות מכך, ואולי באופן משמעותי עוד יותר, הם נדחקו או חזרו לשוליים החברתיים: "בחומש, ביקרו אותנו

שליחים מכל מיני ארצות, גם כתב של ערוץ RTVI, ס"ג, הפך לחבר קרוב וביקר כל הזמן... היום המפונים לא מעניינים אף אחד...". לכך נוסף גם דימוי שלילי אצל חלק לא קטן מהאוכלוסייה, שהיה לו ביטוי קיצוני מבחינתם בדרך שבה חלק גדול מהתקשורת בחר להציגם. עוד לפני הפינוי הם הפכו בשיח הציבורי ל"אבן נגף" לתהליך השלום, וחשו שנעשתה דמוניזציה להתנהגותם ולדרך שבה יטופלו ויפוצו: "...הפכו אותנו לאלימים ... אנחנו חטפנו פצמ"רים, שכנים וחברים שלנו נרצחו... אף אחד מאתנו לא הרים יד. דיברנו בשקט..."; "זה מה שהעבירו לעם בתקשורת, תעמולה... שנרים ידיים על חיילים...". הם נתפסו גם כבעלי אינטרס כספי: "אמרו שכולנו מסודרים... שקיבלנו כספים, בתים ועבודה...".

תחושות הנבגדות ואי האמון התבטאו בחריפות לאחר תהליך ההינתקות, והוזנו בעיקר מההבטחה שהופרה על ידי מי שיישבו אותם באזורים אלה, עודדו ויזמו את ההתיישבות: "... זו התיישבות שעלתה באופן חוקי... יצחק רבין היה בעלייה לקרקע...". מתנחלים רבים מזכירים שזכו בעידוד להתיישבות מעבר לקו הירוק על ידי ממשלות ישראל, ושנשלחו ומומנו על ידן. אלה שעודדו ושלחו אותם להתיישב, עכשיו מפנים ועוקרים אותם מבתיהם בכוח: "... כאילו המדינה זנחה אותנו, כל הזמן שהיה נוח לה, שירתנו אותם ואחר כך תעופו...".

תחושות אלה מתחדדות כלפי ההמשלה שביצעה את הפינוי ובעיקר כלפי אריאל שרון, ששינה את עמדתו מהתנגדות נמרצת לנסיגה חד-צדדית ליוזם תוכנית ההתנתקות: "...הוא ומפלגתו והצבא רימו אותי והשתמשו בקול שלי ברמייה...".

תחושות הנבגדות קיימות כלפי כל הגורמים המעורבים בהחלטת הפינוי: המשלה, הכנסת, המפלגות והציבור, והצבא שביצע את הפינוי: "...אמוני במערכת הפוליטית נפצע קשות...". המתיישבים ראו בצה"ל את צבאם וחשו כחלק בלתי נפרד ממנו. הם לקחו חלק במערך ההגנה על המדינה בעצם התיישבותם בספר, הרבה מעבר למימוש האידיאולוגיה הייחודית להם. נושא זה קשה להם במיוחד ועורר דיסוננס קשה כלפי הצבא: "...הכי קשה זה לראות את הצבא ... עומד בשורות ללא סוף... מקבץ אותנו ליד בית כנסת...".

ניכר מדברי המפונים שחלק לא קטן מהתחושות הקשות שלהם מקורן בחוויית הפינוי. אחד מהם ציין במפורש את הפגיעה שחש בשל ההתעלמות ממשמעות הפינוי לבני האדם הפרטיים, והדגיש דווקא את ההיבט האישי של הפגיעה ולא את המשמעות החברתיות והלאומיות של הפינוי: "זה שיקול בכלל מה זה עושה לאדם? [בציניות]... את מי זה מעניין, הפרט אינו מעניין מישאו...".

החיבור של היבטי האבדן הנוגעים לכל תחומי חיהם, הביא את המתיישבים לעוצמת רגשות ולתחושות קשות. הצד האישי כלל אבדן חומרי ופיזי, אבדן פסיכולוגי של דימוי

עצמי והערכה חברתית, וכן אבדן חברתי, אבדן הקהילה והחברים: "...הפינוי פגע קשה בחיי הקהילה שלי". משמעות אבדן הקהילה ביחס לזהות הודגשה בדברי נחקר: "החלק הקשה היה לעזוב להתנתק מהקהילה, זה היה חלק מהזהות שלי...". המפונים ציינו בהרחבה געגועים לחיי הקהילה, לקרבה ולעזרה ההדדית: "...געגועים לקהילה, לשכנות...", וכן את תחושות הפגיעה והאובדן הקהילתי: "...גיתוק מהמוכר והשייכות...". ניתן להניח שרגשות אלה התחזקו לאחר הפינוי, כביטוי לרצון בשמירת תחושות ההמשכיות וכחלק מהצורך בעזרה ובתמיכה משותפיהם לגורל: "שומרים ומחדשים קשרים ... זה עוזר לנו...". התחזקות הרגשות היא גם חלק מתחושות ייחודיות (קהילתית): "...החשוב זה הקשר, השייכות העיקרית לקהילה שלנו...". תלות הדדית ומחוייבות, שהתקיימו במקום המגורים הקודם, התחזקו לנוכח האירוע שעברו המפונים.

עוצמת הקושי והמשבר נחשפה באופן בולט אצל מפונים עולים, שעברו בעבר תהליך קשה של הגירה שכלל הינתקות מכל היבטי החיים. תהליך טראומטי זה כלל גם היבטים נוספים כשפה או חוסר בקבוצת הזדהות ושותפות גורל: "התכוונו לחיות שם כל החיים... היה לנו הבית היפה מכל האחרים..."; "מתגעגעים לאווירה ואורח החיים...". אנשים אלה, שעברו, כך נראה, במידה רבה של הצלחה את משבר ההגירה מרצון למדינת ישראל, התקשו להתמודד עם חווית הגירה פחות קיצונית אך כפוייה, ולעבור את תהליך ההינתקות מבית וממקום. הם דיווחו על מצב נפשי קשה בעקבות הפינוי. "נושא ההתנתקות טראומתי יותר מאשר העלייה: עזבנו את רוסיה מרצוננו וכאן - עקרו לנו את השורשים...". משמעות סימבולית עמוקה יש למושגים שבהם השתמשו העולים. השימוש במושג "עלייה" ביחס לבואם לארץ, שיש לו הקשרים חיוביים והוא חלק מהנרטיב הלאומי, לעומת "עקירה", שהיא מילת כפייה. בדומה לסובלים מחוויות פוסט-טראומטיות הם חשו בידוד חברתי ודיווחו על חוסר קשר ומחוייבות למקום שאליו עברו וגם למדינה: "...אנחנו לגמרי לבד עכשיו..."; "...אין לנו תוכניות...". התחושה היא שאצל קבוצת העולים נפגמה היעילות העצמית, מידת אמונתם ביכולתם להתמודד עם המשבר. לכן עלו מדבריהם תחושות קשות של חוסר אמונה ביכולת להשתקם.

השיח שבו השתמשו המפונים מצביע על תחושות אובדן קשות של המקום שהעצים אותם ונקשר לכל היבטי חייהם, לצד האבדן הרעיוני-אידיאולוגי. ההתייחסות לאבדן המקום הייחודי ולחשיבותו להם התבטאה גם בגעגועים אליו. רבים ציינו את הגעגועים לבית, לנוף ולסיפור הייחודי המקומי כמבטאים את מכלול חייהם: "...געגועים לחיים שלי..."; "כשאני מתעוררת כלילה אני מנסה עדיין להדליק את מתג האור במקום שהיה בבית..."; "חולמים המון

על הבית..."; "...הכי קורע... מתגעגע לים, לחממות, לעשייה, לקהילה...". מדברים אלה עולה העוצמה של תחושת המקום וחישיבותו בחיי הפרט. חוקרים שבדקו תחושת אובדן של מקום בעקבות עזיבה כפויה, הראו שבמקרים רבים ביטויי האבל על הסביבה הפיזית והנוף קדמו לביטויי האבל על האובדן האישי (Cox & Holms, 2000).

המתיישבים התייחסו ליפי המקום ולנופיו, לא רק ביישוב שבו חיו אלא לאזור גיאוגרפי שלם: "...אבי בשומרון... הכל פורת..."; "...החולות והים...". חלק גדול מהם לקח איתו כמזכרת מוחשית מהמקום שעזב מרכיב הקשור לנופי המקום או לבית שבו גר: "...אבנים מהבית שיהיו אבן יסוד לבית החדש כשיבנה..."; "לקחנו רק שלוחת עץ דקל שצמח בגינה ועזבנו...". הרבה ציינו תמונות וסרטי וידיאו. מדבריהם עלתה נוסטלגיה לעבר, המבטאת נתק בתחושות ההמשכיות המקבעת אותם בו, אך לעומת זאת גם ניסיון לשמר את הקשר באמצעות חפצים שישמשו אותם בעתיד. נראה שניסיונות אלה כשלו עד למועד עריכת המחקר, שלוש שנים לאחר הפינוי.

לסיכום, מהראיונות עולה שהגעגועים למקום הישן, שבו התעצבה זהות מקום ייחודית ומעצימה, התקבעו במקום שאבד והביאו לאובדן תחושת ההמשכיות והמסוגלות העצמית. בעקבות זאת נוצרה פגיעה בדימוי העצמי האישי והחלוצי שהמתיישבים בנו לעצמם בהתנחלויות. במידה רבה הם העלו תחושות העשויות להתקשר לתופעות פוסט-טראומטיות, כמו בידוד חברתי וכעס על האובדן. כן בלטה בחווייתם תחושת הבגידה של המדינה והחברה הישראלית, תחושה שהתחזקה בעקבות הפעלת הצבא נגדם. בכך מקבל אובדן המקום הייחודי משמעות לאומית כמו גם אישית, התואמת לטענה על קיום קשרי גומלין בין הרמות השונות של תחושת המקום העצמי, המקומי, האזורי והלאומי.

תחושות ושיח על המקום חדש

כשנשאלו על התקופה הנוכחית במקום יישובם העכשווי (בדרך כלל בית זמני, ברוב המקרים גם ביישוב זמני), דיווחו רוב המפונים על חוסר קשר למקום וחוסר מחויבות לקהילה החדשה: "אני שונאת את המקום החדש לא באתי לכאן לפתוח דף חדש... כי אין לי ברירה...". ביטוי נוסף לכך היה בעובדה שרובם אינם מעורבים בשום פעילות קהילתית-חברתית. חוסר מוכנותם לפעילות כזו עלה מביטויים כגון: "...חוסר קשר מוחלט, אפס"; "ירד החשק". בהתייחסות למושג בית נאמר: "מה זה בית... אין לי בית כיום... כמה שמנסים לתת לזה תחושה של בית...". לאחת המרואיינות, מבין המעטים שכבר התיישבו ביישוב קהילתי ובנו בית, ניתנה מחמאה על ביתה החדש. תגובתה הייתה "... אז תפאורה... אין בזה כלום...". רובם דיווחו על חוסר בפעילות או מעורבות חברתית במקומות היישוב הנוכחיים.

משמעות המקום הלאומי בשיח המפונים

מעבר לחשיבות ה"מקום הקטן", הייחודי, שבאה לביטוי בעוצמת הקשר למקום, בסיפור הייחודי המקומי ובתיאור חיי היום יום, יש גם הקשר למקום הלאומי. הסיפור החלוצי הציוני או ההקשר הדתי של מצוות יישוב הארץ. ההתייחסות להיבט הלאומי-דתי, גם במקרים שהיה משני בחשיבותו, השפיעה על תהליכי ההתמודדות עם משבר העקירה והעיצוב החדש של העצמי. היותו מרכיב חשוב בתפיסותיהם של המפונים מובנת לאור העובדה שמדובר באוכלוסייה המחויבת אידיאולוגית לרעיון ההתיישבות או ליישוב ארץ-ישראל כמצווה דתית.

בהיסטוריה של ההתיישבות בארץ, חברה הציונות הדתית לציונות החילונית ביצירת הקשר לארץ, וייחסה לו חשיבות רבה במיוחד, לעומת החשיבות שהקנתה הציונות החילונית לתורת ישראל. בעקבות ההתיישבות בהתנחלויות תפסו המתנחלים את עצמם כחלק מהעילית הציונית, הממשיכה ומחדשת את הלהט החלוצי-התיישבותי שאבד לעיליות הציוניות הישנות: "באנו לממש אידיאולוגיה התיישבותית..."; "...חלק מארץ-ישראל..". בדברים אלה ניתן למצוא ביטוי לעקרון ההמשכיות, במקרה זה באחד מהמרכיבים הלאומיים של הזהות.

לעומת זאת, בעקבות תהליך הפינני עלו מדברי המפונים תחושות ניכור וניתוק מהמרכיב המדינתי-אזרחי, והם "בחרו" לוותר על חלק זה של הזהות, כפי שמתארת בריקוול (1993) במודל שלה. הם מרגישים ניכור מהמדינה, וזו תחושה של אובדן משהו משמעותי, תפיסות ומעשים שהיו חלק מאתוס ההתיישבות העובדת ומהעשייה הציונית. היה זה רכיב שהעצים אותם ושייך אותם לעילית האידיאולוגית-ההתיישבות. יותר מכך, הם תפסו עצמם כיחידים שלא נטשו את דרכה של האידיאולוגיה ההתיישבותית, וראו במעשה ה"פינני" בגידה ואפילו נקמה של השמאל, המסרב לאבד את מעמדו כמוביל את הישראליות: "בשמאל מזמן לא הייתה התיישבות ולא הייתה חלוציות... ואנחנו כן הלכנו והתיישבנו מעבר לקו הירוק, על חשבון חיים במרכז, עבודה... זה ביטוי לקנאת השמאל בהתיישבות של הימין...".

התייחסות זו המדגישה את תחושת הבגידה של החברה הישראלית ואת המאבק בין תפיסות שונות של הציונות, שניתן למקמן על פני רצף מניאו-ציונות לבתר-ציונות (Schnell, 2001) זו גם בגידת החזון הציוני כפי שהם תפסו אותו, חזון שהציב אותם כעילית חברתית, כלכלית ואידיאולוגית לאורך תקופה ארוכה (לפחות על פי תפיסתם), וגרם להם להפריד בין הזהות הישראלית ליהודית. בעוד הזהות הישראלית התקשרה אצלם עם מנגנוני המדינה והבתר-ציונות, הזהות היהודית התקשרה למורשת העם היהודי ולזיקתו למולדת התנ"כית. בהמשך לתהליך הקומפרטמנטיזציה - ההבחנה בין הזהויות - שחוו המפונים, הם המשיכו לאמץ את הזהות היהודית שתגמלה אותם. המפונים הדגישו מאוד בשיחם העכשווי את חשיבות המקום הלאומי שמקורו פרימורדיאלי-דתי, כעולה על המרכיב המדינתי. מרכיב ששורשיו

במשוואה ארץ-ישראל=עם ישראל, ארץ-ישראל גם במובן המקראי של ההבטחה האלוהית. יתר על כן, התערערה גם המשמעות הלאומית של מדינת הלאום הישראלית, וחלקם אפילו זנחו לחלוטין מרכיב זה של זהותם.

עולה מברכה"מ לשעבר, שהתיישבה לאחר עלייתה ב-1992 בחומש, ציינה: "...כמעט לא מרגישה קשורה למפעל הציוני... קשורה מאוד לעם היהודי, רוצה להמשיך לחיות בארץ, לא מוכנה להקריב למדינה ולא מרגישה שום מחוייבות אליה, פרט לחוק ומשפט...". מדבריה עולה הבחנה ברורה בין המדינה לארץ. המדינה מזוהה עם הציונות כאידיאולוגיה שבגדה בה, ועם זאת חשוב לה להמשיך לחיות בארץ תוך הדגשת הזהות היהודית, מצב המוכר לעולי חבר העמים שחיו במדינותיהם כיהודים שאינם מזדהים עם מנגנוני המדינה.

רבים מהמפונים ערכו הבחנה זו בין המדינה לארץ-ישראל: "ארץ-ישראל שייכת לעם ולא למדינה...". מדברים אלה עלתה גם סוגית הלגיטימציה לתהליך שעשתה הממשלה, כששתמע מהם שלא הייתה לממשלה זכות לוותר על הארץ. ההפרדה הזו התבטאה גם במידת הקשר שחשו המפונים למרכיבי הזהות השונים. רבים דיווחו על חוסר שינוי במידת הקשר לרעיון המדינה ולסמליה, אך על שינוי קיצוני בתחושותיהם כלפי המדינה ומוסדותיה: "...לגבי המדינה, לדגל אני חשה כיום אותו דבר... אבל לא למוסדות שלה בהם אין לי גם אמון..."; "... אין שינוי לאחר הפינוי כלפי הרעיון אלא כלפי המוסדות... אי אפשר לפגוע ברעיון, הוא נגזר מהתורה, הרעיון של המדינה של יישות יהודית עצמאית, ממשלות יכולות לקלקל...".

אמירה שביטאה באופן קשה את הניתוק המוחלט מהמדינה והדגישה על פניה את חיזוק של המרכיב הדתי נאמרה על ידי מרואיינת: "... נולדתי ביום העצמאות, תמיד הייתי גאה בזה... אבל אחרי הגירוש אני מברכת את היום... בכבוד למלחמות שעברנו... אבל אני לא חוגגת...". לעומתה הדגיש מרואיין אחר פן שונה: "...אני לא דתי ולא מאמין, אבל אפשר להפוך אבן על אבן ולהוכיח שזו המדינה שלנו ואין לנו אחרת...". הבדל בדגש אינו מצביע בהכרח על תהליכים שונים. ייתכן שהוא מצביע על תהליך דומה שהתרחש אצל המרואיינים, של התחזקות הזהות היהודית או החילונית על פי הפרשנות הניאו-ציונית. שני הראשונים מתייחסים למרכיב האמוני - בית הכנסת, התפילה והברכה. השלישי מחזק את מרכיב ארץ-ישראל על פי האידיאולוגיה הציונית-חילונית. כולם ראו את מנגנוני המדינה, התקשורת והציבור הרחב כשייכים לזהות שבגדה בהם ובעקרונות שבהם האמינו. לעומתה - העם היהודי והזהות היהודית החילונית והדתית עומדים מעבר לישראליות המגולמת על ידי מנגנוני המדינה. לפני הפינוי היו הדתיים והחילוניים מאוחדים בראיית הזהויות הללו כמשלתבות זו בזו, והיו חלוקים רק כלפי המרכזיות של כל אחד ממרכיביהן. הפינוי העמיד את שתי הזהויות בעימות זו עם זו בשתי הקבוצות.

בהתמודדות עם קונפליקט הזהויות אין הירידה מהארץ מופיעה כאופציה. ארץ-ישראל, קדושתה וקיומה יעמדו מעל לכל: "...מגיע לחברה כזו שיעזבו אותה ולא את הארץ...". מדינות ואנשים הם משהו שניתן לשנות, כלומר משהו שהתקלקל "...יש לתקן את המדינה...". הארץ, לעומת זאת, היא משהו מקודש העומד מעל לבני האדם. יש כאן מרכיב המעיד על מיסטיפיקציה של הקרקע והארץ הקשורה בעם היהודי, אך המבחינה היטב בין הארץ לבני האדם החיים בה.

רבים מהמפונים הדגישו את התחזקותם באמונה בדרכם: "...האמונה בקיומה של ארץ-ישראל השלמה נפגעה, אך התחזקה החשיבות של ההתיישבות בכל ארץ-ישראל...". מעניין, למרות שאיבדו לאחר הפינוי (לפחות חלקית) את האמונה שהאידיאולוגיה שבה הם מאמינים תוכל להתקיים, לא נפגמה אמונתם שזו הדרך הנכונה ולא חל אצלם שינוי עמדה. חיזוק לעליית החשיבות של המרכיב היהודי התקבל גם מתשובות הנחקרים. כשהתבקשו לציין מה המרכיב החשוב ביותר במרקם הזהויות שלהם כיום, ציינו רובם את היותם יהודים המרגישים שייכות גבוהה לעם היהודי. יותר מכך: "...החשוב ביותר זה להיות חלק מהעם היהודי...". לא מעט הוסיפו שבחרו בזהות יהודית כציר המרכזי בזהותם, שמסביבו נמצאים כל המרכיבים האחרים שלה. הדתיים הדגישו זאת כך: "...להיות יהודי זה כולל הכל...". כן הודגשו היותם יהודים ותושבי הגוש, המשולבים זה בזה: "אני יהודיה ומאמינה בתורה ועבורי לחיות בחבל עזה זה מה שכתוב בתורה...". הודגש המרכיב הדתי בהקשר זה: "יהודי, המשמעות קיום תורה ומצווה...". אלה הם ביטויים חיצוניים לתפיסת זהות פרימורדיאלית, המדגישה היבטים דתיים ולאומיים של הזהות. אך גם מפונים חילוניים הרבו לדבר על יהדותם כזהות נצחית ומבוססת, לעומת הישראליות הזמנית והעכשווית שבגדה בהם, ה"שמאלניות" שנכשלה במימוש החזון הלאומי של יישוב הארץ.

על פי אריקסון ניתן לומר שהלאומיות היא אחת מצורות ההתמודדות של הפרט עם הסביבה ההיסטורית והחברתית שבתוכה הוא חי (אצל הורוביץ, 2002). מכאן ניתן להתייחס אליה כאל עובדה חברתית, שרבים בוחרים למלא באמצעותה את הצורך בהמשכיות שלה הם נזקקים בבניית זהותם, כפי שברקוויל (1993) תיארה במודל שלה. בניית זהות ניתנת להבחין בבירור בתהליך הקומפרטמנטיזציה - ההבחנה של הזהויות היהודית, הציונית והישראלית השמאלנית (שם, 1993), היוצר הבחנה ברורה בין המרכיבים השונים של הזהות הלאומית. זו בניית זהות מתנגדת כלפי הישראליות המזוהה עם המדינה, וחיזוק הישראליות היהודית שמקורה בסיפור התנ"כי אך יש לה גם דפוס חילוני-יהודי.

דיון

במחקר הנוכחי, שנעשה יותר משנתיים לאחר הפינוי, ניתן להבחין שלמתנחלי גוש קטיף וצפון השומרון שימש המקום ציר מרכזי של חייהם והווייתם, שסביבו מתאחדים אסוציאטיבית מכלול של היבטים: האישי, הקהילתי, הלאומי ושל איכות החיים. הם מקנים למקום איכויות ייחודיות, היכולות להתקיים אך ורק במרחב הנתפס על ידם כסֶפֶר. רק לנוכח הסכנות והאתגרים, ולנוכח המשמעות החלוצית, הפך המקום לבעל משמעות עמוקה ולמוקד כה חשוב של התקשרות, הזדהות והבנייה מחדש של הזהות. המקום אפשר להם העצמה חברתית, כלכלית ואידיאולוגית. חשיפת השיח על המקום בהתנחלות מלמדת שחויית ההעצמה הייתה החוויה המרכזית של המתיישבים בחבל עזה ובצפון השומרון.

הדתיים והחילוניים כאחד גיבשו לעצמם שיח על ההתקשרות למקום, שיש בו מרכיבים משותפים רבים מעבר להבדל הנובע מתפיסת עולם דתית, או חילונית. המתנחלים חיו במערכות חברתיות קטנות הבנויות על ערכים ונורמות משותפים, בין היתר בגלל אידיאולוגיה, אמונות ודרך חיים משותפות, הכוללות דפוסי תרבות שייחדו אותם והבחינו בינם לבין קבוצות אחרות. מעבר לכך, מדובר באוכלוסייה שהייתה מחוייבת מאוד הן לדרכה האידיאולוגית, הן לצרכים האישיים (מימוש עצמי והעצמה אישית) והן לקהילה כולה. השפעה על הדמיון בתגובות יש גם לשיח הלגיטימי המקובל בקבוצה זו לגבי הפינוי (כולם הביעו התנגדות לתוכנית ההינתקות). ניתן לקבוע שישובי הגוש היו צומת מפגש ואינטראקציה בין פרטים. זרימת האינפורמציה אפשרה את עיצובה של תודעה קולקטיבית משותפת, הכוללת את משמעות הקשר למקום. תכניה של אותה תודעה משותפת עוצבו גם במציאות המאתגרת של החיים בהתנחלויות. מציאות זו כללה בידוד מרחבי משכנים יהודיים, סביבה עוינת ומתנכלת של פלשתינים, תחושת העצמה לנוכח האתגר החלוצי ותחושת סיפוק לנוכח הבנייה העצמית. בסביבה זאת הבשיל השיח הניאו-ציוני על הזהות הישראלית היהודית. בכך חשפו המתחלים עולם חוויות המאפיין את חווית הספר האמריקנית, כפי שראה אותה טרנר שדיבר על הספר כמחשל את הרוח והזהות האמריקנית (Turner, 1894).

בניתוח הממצאים בולטים הניסיונות לשמר או לחדש את עקרונות הפעולה, באמצעות חיזוק תחושות היעילות וההערכה העצמית בהקשר לפעילותם של המתיישבים במקומם הקודם. בולטת גם תחושות הייחודיות - מובחנות של פעילותם כיחידים וכחלק מקהילה ייחודית. בהקשר זה ממקמת ההתנחלות את המתנחלים, לתפיסתם, כחלוצים ההולכים לפני המחנה והמשמשים דוגמה ומופת לכלל. הישגם זה סיפק למתנחלים תחושת מובחנות וערך עצמי שקשה להחליפה ברווחה חומרית. חשיבות המעשה ההתיישבותי נתנה להם גם תחושות ייחודיות מהחברה הישראלית שתמכה בפינוי, הקבוצה שאיבדה, לפי תפיסתם, את הערכים

הישנים והחשובים של מעשה ההתיישבות והבנייה של הארץ. אפשר להבחין בניסיונות ליצור לעצמם תחושת המשכיות בין המציאות המועצמת בהתנחלויות לבין העתיד הלא-ודאי בשוליים של החברה הישראלית.

בהיבט המרחבי ניתן להתייחס להמשכיות קשורת מקום, השומרת את המקום הקודם כבעל חשיבות משמעותית. במידה רבה העניקו המתנחלים למקומות שעזבו מעמד של קדושה. גם חשיבות החיים במקום הקודם, הכוללת גם את תפיסת המקום כמקום לאומי, התחזקה והתעצמה. האידיאולוגיה ההתיישבותית נתנה להם, כנראה, את תחושות היעילות העצמית באופן המשמעותי ביותר. הם בנו במו ידיהם את המקום ואין להם ספקות לגבי חשיבותו כמשרתת את האידיאולוגיה הציונית ההתיישבותית. ממצאים אלה תומכים במחקר של שנל ומשעל (1995). הממד הלאומי עומד בעבורם במרכז ומבטא את עקרון המשכיות. הסיבה העיקרית שצויינה על ידם להתיישבות בגוש הייתה מימוש האידיאולוגיה הציונית-לאומית. ניתן להניח שהדגשה זו עוזרת להם לשמור על ההערכה העצמית שלהם.

במחקר זה עולה משיח המפונים, שלאובדן המקום יש השלכות קשות על כל תחומי חייהם, והוא מהווה איום על תפיסותיהם את זהותם. הפינני עצמו מתגלה כחוויה שיש בה מאפיינים פוסט-טראומטיים כתחושה של נבגדות, בידוד חברתי, כעס, חרדה ואין אונים. התוצאה היא קושי רב בבניית אסטרטגיות פעולה להתאקלמות ולהשתלבות במציאות החדשה. רוב המתנחלים הציגו שיח של קיבעון בעבר וקושי רב לוותר על מציאות החיים שאבדה לעד. עבר שתגמל וייחד אותם, ושהניתוק ממנו עורר ברובם תחושות של חוסר יעילות בהווה. הם מתקשים ליצור לעצמם תחושת מקום חדשה ומסרבים לוותר על החלום הציוני, כפי שהם מאמינים בו. הכישלון ביצירת המשכיות גיבש אצל רבים מהם תחושה של חוסר מסוגלות ויעילות, שמצידה תרמה לפגיעה בהערכה העצמית. כשלון האיזון של עקרון המשכיות נובע, אם כן, משתי סיבות עיקריות: הראשונה קשורה באובדן השליטה הנובע מהעקירה הכפויה מהמקום, והשנייה קשורה באובדן ההעצמה שההתיישבות בהתנחלויות העניקה למפונים. כישלון זה, עם מכלול השלכותיו על היעילות והערכה העצמית, מלווה בהתנסות המפונים בתגובות רגשיות של אובדן ויגון, העלולות להימשך זמן רב לאחר הפינני (Fried,2000).

אסטרטגיות התמודדות

ההתמודדות עם האיום ברמה האישית כוללת כל פעולה, מחשבתית או התנהגותית, שמטרתה הסרת האיום על הזהות או שינוי (Breakwell,1992). חלק גדול מהממצאים העלה שחלק גדול מהמפונים נקטו באסטרטגית קבלה. לא נמצאו דיווחים על שינוי תפיסות ועמדות לגבי ההתיישבות בגוש או קבלה של תהליך ההינתקות, ובמעט מאוד מקרים היו

תחושות השלמה (אסטרטגית היכנעות). רוב המתנחלים בחרו להיאחזו בזהותם הציונית כפי שהתגבשה בהתנחלויות, ולהתמודד עם המציאות החדשה על ידי הגדרת המצב כבגידה של העילית הישראלית. דבקות זו בלטה הן בשיח על החיים בהתנחלות והן בשיח על המציאות לאחר הפינוי, לצורך זה הם מפעילים מנגנון של קומפרטמנטיזציה (ibid.). הם יצרו הבחנה ברורה בין המרכיב האזרחי-ישראלי של זהותם, קרי המדינה ומוסדותיה, לבין המרכיב הלאומי שלה, הכולל את היהדות ואת קדושת ארץ-ישראל. על פי הממצאים ניתן להצביע על שני צירים לאומיים: המרכיב המדינתי בגד, ולכן הדגש הוא על המרכיב הלאומי התומך באידיאולוגיה ההתיישבותית.

ניתן להבחין בשני היבטים: אחד מתבטא בתיאור התיישבותם בגוש באמצעות שיח לאומי, תוך הדגשת המרכיב הציוני על פני המרכיב הדתי, כפי שנמצא במחקר של שנל ומשעל (2005). רבים התייחסו לתפקיד החשוב שהיה להם במפעל ההתיישבותי, שהיה חלק מהקונסנזוס בחברה הישראלית היהודית במשך שנים. הם הדגישו את חלקם בבניית הארץ ובהתיישבות בה, והתייחסו לתהליך הפינוי כאל בגידה במרכיב הקדוש ביותר של המשוואה המסורתית-יהודית: "עם ישראל/ תורת ישראל/ ארץ ישראל", למרות שהסיבה הדתית לא הודגשה כסיבת פנייתם להתיישבות בגוש.

ההיבט השני מעלה שלאחר הפינוי חלה התחזקות של המרכיב הלאומי-יהודי בזהות המפונים, המבטא את עקרון ההמשכיות. המרכיב הבולט בזהותם, כפי שדווח על ידי רוב הנשאלים, היה היותם יהודים ושייכותם לעם היהודי, תוך כדי דחייה וניכור ממרכיב המדינה. הציונות מגולמת במדינה הציונית שבגדה, ולכן הם בוחרים במרכיב היהודי. אצל חלק גדול מהנחקרים היו חזקות מאוד תחושות הניכור מהמשלה, מהמדינה ומוסדותיה. הם דיווחו על תחושות השתייכות פרימורדיאליות, על עבר שנתפס כאטרקטיבי, שלא "בגד" לאורך כל הדורות - העם היהודי. ייתכן שהיבט זה התחזק ושחשיבות המקום הלאומי התחזקה והתחדדה לנוכח הניטוק ותחושות האובדן הסופי של המקום הייחודי. מרכיב זה משמש כעוגן שלא ניתן לקחת מהם. הוא מהווה מרכיב פנימי בזהותם, ובהתאמה בתפיסותיהם. קיומו והמשכיותו של העם היהודי, למרות אירועים היסטוריים קשים, הם עובדה שלא ניתן לערער עליה. הדגש במשוואה המסורתית היהודית בתפיסתם הוא "ארץ-ישראל". מתהליך זה ניתן להסיק שתקופת חייהם בהתנחלות הייתה תקופה מכריעה שעיצבה את זהויותיהם ואת השקפות עולמם לשנים רבות.

במחקר זה הוצגו מרכזיות וחשיבותו של המקום האישי של הפרט, דרך התפתחות תחושת המקום שתרמה לתהליכי העיצוב ושינוי הזהות. נמצאו שלוש רמות של מקום בשיח המפונים:

מקום כזירה למימוש עצמי, מקום כזירה חברתית קהילתית ומקום כזירה לאומית, כשכל אחד מהם מייצג היבט אחר של זהות הפרט. מהשיח עולים ביטויים והדגשים של הזהות, היכולים להצביע על שינויים בה. ראשית, בהקשר למקום הישן: בין המפונים התפתחה תחושת מקום ייחודית הכוללת היבט מרחבי והיבט קהילתי, ששימשה מרכיב מרכזי בהעצמת זהותם; שנית, בהיבט האישי: השיח שבו השתמשו הוא עדות נוספת להעצמה שמקום יכול להעניק לבני אדם ולהזדמנות שהוא נותן להם למימוש עצמי, המוביל לעיצוב מחדש או לשינוי של זהותם, ומכאן המשמעויות שיש לניתוק ממנו; ולבסוף, השינוי בשיח שחל בהתייחסותם למקום החדש, ובאופן מיוחד בהקשר למקום הלאומי, ובהבחנות שנעשו בין המרכיב האזרחי למרכיב הלאומי של הזהות. המשבר האישי ותחושות הנבגדות מצד המדינה הביאו לבחינה מחודשת של הזהות, ונוצרה הבחנה בין הזהות הישראלית, שלהרגשתם בגדה, והמשכיות עם היהדות הקשורה למקום הקודם.

עבודה זו הניחה תפיסת מבנה ועיצוב זהות כתהליך דינמי אין סופי, שמטרתו הסתגלות לסביבה. מדיון זה עולה שארבעת עקרונות הפעולה הם מרכיבים הקשורים ומשולבים יחד, וניתן לזהות את ציר הפעולה שבו נקטו רוב המפונים. מצב האיום על זהותם, שחוו וחווים המפונים, הביא אותם להפעלת ארבעה עקרונות אלה לשם וויסות תהליך ההסתגלות (הטמעה-התאמה). מטרתם הייתה להחזיר לאיזון תוכני וערכי את תחושת ההערכה העצמית הנדרש לפעילות תקינה של העצמי.

מהממצאים ניתן להבחין במצבים שבהם אסטרטגיות ההתמודדות נכשלות, במצב כזה הפרט מפסיד את היכולת להגביל או לכוון שינוי בזהותו באמצעות עקרונות הפעולה. חוסר יכולת זה עלול להוביל לנסיגה פסיכולוגית, חברתית ופיזית, או לדיכוי המודעות העצמית. רמזים לאפשרות כזו עלו בעיקר בדיווחים על מידת יעילות עצמית נמוכה, וכן מתיאור תחושות רגשיות ומחשבות שליליות היכולות להצביע על מצבי פוסט-טראומה. חוקרים אחרים מדגישים נזקים פסיכולוגיים ומצוקות נפשיות וגופניות. בדו"ח שנערך על ידי הפורום המשפטי למען ארץ-ישראל (2005)³ קובצו כמה מחקרים ונתונים המתבססים על עדויות של אנשי מקצוע - פסיכולוגים, עובדים סוציאליים ומתנדבים אחרים, שהציגו את מצוקותיהם בעיקר בתחום הנפשי ובהתמודדות היומיומית של העוקרים.

בהקשר לתהליך ההתנתקות, האירועים עדיין בתהליכי התרחשות. ראשית, ברמה האישית והחברתית מתחדד מצבם הקשה של המפונים. בחלוף כמעט שנתיים מפניו רצועת עזה, מצייר דו"ח של ועד יישובי גוש קטיף (שרגאי, 2007) תמונה עגומה של חיי המפונים: ראשית, בניית יישובי הקבע בקושי החלה, רבים מובטלים ובתביעות פיצויים רבות טרם

התקבלה החלטה; שנית, ברמה הפוליטית והלאומית נמשך הוויכוח בחברה הישראלית על ההשלכות החברתיות, האידיאולוגיות והפוליטיות של הפינוי, ועל קביעת גבולות הארץ ופינוי יישובים נוספים.

מקורות

ספרים ומאמרים

- אורליך ב' (2002) *עולם חדש יפה יותר - מודל של חברה אזרחית*. ספריית אדום כהה - קו אדום. הקיבוץ המאוחד. תל אביב.
- ביטמן א', בייט-מרום ר', להב צ' ופוך ח' (1992) *אישיות: תיאוריה ומחקר*. האוניברסיטה הפתוחה. רמת אביב. כרך 3, ע"ע 57-72.
- ביטמן א', בן-עטר כהן א', פוך ח' (1992) *אישיות: תיאוריה ומחקר*. האוניברסיטה הפתוחה. רמת אביב. כרך 2, עמ' 157-178.
- ביליג מ' (2006) *ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. ירושלים.
- הורוביץ נ' (עורך) *דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון* (2002) מרכז יצחק רבין לחקר ישראל/עם עובד. תל אביב. מבוא.
- להמן, א' (2000) *פסיכולוגיה חברתית*. האוניברסיטה הפתוחה. כרך ד. 8. ע"ע 137-200. מוסר, א' (1989) *תיאוריות על גיל ההתבגרות*. ספרית הפועלים. תל אביב. ע"ע 181-206.
- קליאוט, נ', ואלבק, ש' (1996) *סיני - אנטומיה של פרדה: פינוי יישובי סיני*. משרד הביטחון.
- שדה- גמפל, נ' (2005) *התנתקות מהבית: תחושת מקום, תהליכי זהות ותחושות המשכיות בקרב מתחלי גוש קטיף ערב הפינוי*. עבודת מוסמך. אוניברסיטת תל-אביב. שורצוולד, י' (2000) *פסיכולוגיה חברתית*. האוניברסיטה הפתוחה. כרך ב'. 4. ע"ע 249-272.
- שלג, י' (2007) *המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע: היתנתקות 2005 כמקרה מבחן*. המכון הישראלי לדמוקרטיה. תל אביב.
- שגל, י' (1994) *זהות מצייירת טריטוריה: תפיסת המרחב של הערבים בישראל*.

- המרכז לחקר החברה הערבית בישראל. בית ברל.
 שגל, י' ומשעל, ש' (2005) *פינוי ממקום ושיח מתנחלים לקראת פינוי גוש קטיף*.
 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. ירושלים.
 שפירא א' (2002) "יהדות וישראליות - מבט היסטורי". בתוך: הורוביץ, נ' (עורך)
 דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון, מרכז יצחק רבין לחקר ישראל/עם עובד. תל
 אביב.
 שקדי, א' (2003) *מילים שמנסות לגעת - מחקר איכותני: תאוריה ויישום*.
 רמות-אוניברסיטת תל אביב.

- Bauman, Z, (1989) *Modernity and the Holocaust*. Cambridge, Polity Press.
 Baxandall.
 Buttmer, A. and Seamon, D. (1980) *The Human Experience of Space and
 Place*. London: Croom Helm.
 Breakwell G. M. (1986) *Coping with Threatened Identity*. London:
 Methuen
 Breakwell G. M. (1993), Social Representations and Social Identity, *Papers on
 Social Representations*, Vol. 2, pp198-217
 Cox, J,M, and Holms, C, A.(2000) Loss, Healing and the Power of Place, In:
Human Studies, V-23, pp.63-78
 Cresswell, T. (1996) *In Place/Out Place: Geography, Ideology and
 Transgression*. Minneapolis: University of Minnesota Press,
 Cresswell, T. (2002) *Place: A Short Introduction*, London: Blackwell.
 Fried, M. (2000) Continuities and Discontinuities of Places. In: *Journal of
 Environmental Psychology*, V- 20, pp. 193-205
 Fullilove, M. T. (1990). *The House of Joshua: Family and Place*. Lincoln, NE:
 University P ress, 160 pages. ISBN 0-8032.
 Gieryn, Thomas, F. (2000) A Space for Place in Sociology. *Annual Reviews
 Sociology*, 26:96-463
 Ingold, T. (2000) *The Perception of the Environment: Essay on Livelihood,
 Dwelling and Skill*. Routledge. London and New York.
 Relph, E, C. (1976) *Place and Placelessness*, London: Pion.

Shamai, S, (1991) Sense of Place: Toward an Empirical Measurement. In:

Geoforum, V-22. Pp 347-358

Schnell, I. and Mishal, S, Place as a Source of Identity in Colonizing Societies:

Israeli Settelement in Gaza. In: *Geographical Review*. April 2008. V 98, N 2

Stein, V (2003) *La reconquete du Centre- Ville; patrimoine a L espace public*.

These presente a la Faculte des sience economiques et sociales de L'

Universite de Geneve pour l' obtention du grade de Docteur' es sciences economiques et sociales. Mention geographie.

Turner, F. J. (1894) The Significance of the Frontier in American History. In

Turner, F. J. (Ed.) *Frontier and Section: Essays by Frederick Jackson*

Turner, El Paso: Texas Western College Press.

קטעי עיתונות

לבליר, מ' (2007), "המחיר הנפשי של הפינוי", *הארץ*. י' בטבת תשס"ה, 19 בדצמבר

2007.

שרגאי, ב' (2007), "דו"ח: 41% ממפוני עזה נזקקו השנה לטיפול סוציאלי או נפשי",

הארץ, 10 ביולי 2007.

הערות

* תודתנו נתונה למשרד התמ"ת על מימון המחקר וכן למפוני גוש קטיף וצפון השומרון על נכונותם לשתף עמנו פעולה בשעתם הקשה.

1 מתוך הכנס "בין פינוי ליישוב חדש", שנערך ב-26.6.2005 בירושלים בהשתתפות פרופ' שלמה חסון (יושב ראש), פרופ' אליעזר ויצטום, ד"ר מרים ביליג, פרופ' יצחק שנל ומר ברנדר.

2 ש.מ.

3 מתוך דו"ח בנושאי נזקי הנפש של מפוני גוש קטיף שהוגש למבקר המדינה ב-29.11.2005 על ידי הפורום המשפטי למען ארץ-ישראל.

התמודדות העורף האזרחי עם מצוקות המלחמה -

הון חברתי וחוסן חברתי

יובב עשת ויוסי לב⁴

תקציר

בעת האחרונה ניכרת חשיבות רבה ליכולת העמידות של אוכלוסייה אזרחית במצבים קשים ויכולתה להתאושש ולחזור לשגרה לאחר מכן (קמחי ואשל, 2010). חוסן חברתי מבטא את יכולת החברה להתמודד עם אירועים קשים מבלי לפגוע במערכת הערכים ובמוסדות החברה על ידי ביצוע שינויים והתאמה מחדש (Friedland, 2005). המחקר הנוכחי מתמקד בהשפעת הון חברתי על חוסן חברתי. במחקר שנערך שנה לאחר מלחמת לבנון השנייה הועבר שאלון ל-447 תושבי העיר צפת. השאלון בדק את מידת הפטריוטיות, הפחד, האופטימיות והאמון במוסדות המדינה. מהממצאים עולה כי המשיבים הביעו אמון נמוך במוסדות המדינה ובעת מצוקה נטו לסמוך על משפחותיהם וחבריהם. בנוסף, נמצא ששלושת ממדי ההון החברתי: אמון בין-אישי, רשת הקשרים וסולידריות קולקטיבית מנבאים את רמת החוסן החברתי. ניתן להסיק שעל מנת לבנות חוסן חברתי בקהילה, יש לטפח את ההון החברתי. בישראל חשיבות העניין גדולה במיוחד, לנוכח ההסתברות הגבוהה שאזרחי מדינת ישראל ייחשפו שוב לאיומי מלחמה.

מילות מפתח: חוסן חברתי, הון חברתי, אמון במוסדות המדינה, מלחמת לבנון השנייה.

פתח דבר

בעידן שבו חזית הלחימה הצבאית בין מדינות התמקדה בגבולותיה, העורף האזרחי נחשב מקום בטוח. אולם, בשנים האחרונות, בעיקר מאז מתקפת ארגון אל-קאעידה על מרכז הסחר העולמי בניו יורק בשנת 2001, גוברת ההבנה בדבר חשיבותה של התמודדות האוכלוסייה האזרחית עם מצבי לחימה וניכרת מרכזיותו של החוסן החברתי כמרכיב המאפשר להעריך את יכולתה של חברה להתמודד עם איומים.

חוסן (Resilience) הוא תהליך דינאמי ותוצאה של הסתגלות מוצלחת של הפרט לאחר אירועי טראומה, או מצבי דחק, והיכולת שלו לחזור לתפקוד יעיל בתום האירוע (Wagnild & Collins, 2009; Sapountzaki, 2007; Norris, et al., 2009). מושג החוסן נחקר ברמת

הפרט (Haggerty, et al., 1994), ברמה המשפחתית (Cohen, et al., 2002), בהקשרים תרבותיים (Rorlich, 1986) ובהקשרים חברתיים-אקולוגיים (Berkes, et al., 2003). המושג חוסן חברתי (Social Resilience), המוכר בספרות המחקרית גם כ"חוסן לאומי" (Barnet, 2004), נובע מההכרה שעוצמתה של אומה אינה נמדדת רק על ידי המשאבים הצבאיים העומדים לרשותה, אלא גם על ידי מאפייניה הפסיכו-חברתיים, הקובעים את עמידותה במצבי משבר וטרור מתמשכים (Bar-Tal & Jacobson, 1998; Sergounin, 1998). פרידלנד (Friedland, 2005) מסביר שחוסן חברתי מבטא את יכולת החברה להתמודד עם מצוקות ואירועים קשים מבלי לפגוע במערכת הערכים ובמוסדות החברה על ידי ביצוע שינויים והתאמה בדרך חדשה.

ההגדרה של חוסן חברתי כיכולת העמידות של החברה אל מול מצוקות נמשכות, כוללת מרכיב תודעתי ומרכיב התנהגותי. ברמה התודעתית חוסן חברתי משקף את מוראל החברה, כלומר את אמונתה כי יש לה היכולת להתגבר על הקשיים ולהמשיך הלאה (קמחי ואשל, 2010). בהקשר זה מתפתחת תרבות המבוססת על נרטיבים של גבורה ותחושת גאווה, המסייעים לאוכלוסייה להתמודד מול מצב מתמשך של מלחמה או טרור (קמחי ושמאי, 2006). המרכיב ההתנהגותי מתייחס להתנהגותם בפועל של הפרטים בתחומי חיים שונים, כגון התנהלותם היומיומית וביטוייה ההתנהגותיים, כאשר הדגש הוא על יכולת התמודדות והסתגלות (Amit & Fleischer, 2005).

בן דור ועמיתיו (Ben-Dor et al., 2005) הגדירו ארבעה ממדים של חוסן חברתי: פטריוטיות, אופטימיות, אינטגרציה חברתית ואמון. פטריוטיות מוגדרת כאהבת הארץ, כמחויבות וערבות מלאה לביטחונה ולהגנתה, כמו גם הנכונות להקריב למענה. באופן כללי, כל מעשה שאינו אנוכי ותורם למדינה נחשב כפטריוטי. פטריוטיות היא גורם פסיכולוגי חשוב המהווה מרכיב חיוני בחוסן החברתי המסייע לחברה להתגבר על איומים כמו מלחמה וטרור מתמשך. הפטריוטיות מעוררת רגשות אחדות ונכונות לבצע הקרבות הכרחיות למען החברה. אופטימיות היא נטיית היחיד להיות מלא תקווה ולהדגיש היבטים חיוביים של מצב או להאמין שדברים טובים יקרו בעתיד. אינטגרציה חברתית מתייחסת לפרטים המתגבשים לכדי הרכב חברתי למרות היותם בעלי רקע אתני שונה. אמון מוגדר כביטחון, או כאמונה, בפרטים או במוסדות, כאשר קיימים תנאים של סיכון וחוסר וודאות, והוא חיוני לקיומה של חברה.

רמת החוסן החברתי אינה משתקפת ברמות בסיסיות של כל אחד מארבעת הממדים שלו, אלא בשינויים בכל אחד מהם. למשל, עלייה מתמשכת באינטגרציה חברתית תבטא בנטייה טבעית של החברה להתאחד בזמנים של איום ופחד. לעומת זאת, רמות גבוהות של פטריוטיות ואופטימיות לאורך התקופה המלחיצה יתבטאו ביכולת מרשימה של חוסן חברתי

(Ben-Dor et al., 2005).

בן-דור ועמיתיו (שם) מצאו שחוסן חברתי משפיע על רמת הפחד. פחד הוא רגש שוחק (אברסיבי) המתעורר כאשר הפרט חש שהוא, או החברה, נמצאים במצב של איום או סכנה. רגש זה מאפשר לפרט להגיב בצורה יעילה (Bar-Tal, 2001). ג'ארימוויץ ובר-טל (Jarymowicz & Bar-Tal, 2006) טוענים שחברות המצויות בעימות מאופיינות על ידי שלושה רגשות מרכזיים: פחד, כעס ושנאה. כאשר על אזרחים להתמודד עם איום כגון טרור או מלחמה, רמת הפחד שלהם מבטאת את תפיסתם האישית, את האיום החיצוני ואת אמונתם האישית ביכולות ההגנה של מדינתם וצבאם. כך משקף הפחד את רמת הביטחון הסובייקטיבית של הפרט ושל החברה (Bar-Tal & Jacobson, 1998) והוא עלול לפגוע בחוסנה של החברה. כהן (2007) מצא שככל שעלתה רמת הפחד עלתה גם רמת הפטריוטיות המהווה מרכיב חשוב בחוסן החברתי. לרמה גבוהה של פחד קולקטיבי יכולה להיות השפעה עצומה על תפיסות, אמונות ואפילו על התנהגות חברי הקולקטיב (Bar-Tal, 2001).

מרכיב נוסף בהתמודדות של חברה הניצבת בפני איום קיומי הוא הון חברתי (Social Capital). להון חברתי אין הגדרה אחת בלבד וחוקרים שונים בוחרים להדגיש היבטים שונים של המושג. אחד החוקרים המרכזיים שדנו בהון חברתי היה בורדייה (Bourdieu, 1986) שהגדיר הון חברתי כסך הקשרים החברתיים של האדם אשר באמצעותם הוא יכול לגייס משאבים. עוצמת ההון החברתי של הפרט תלויה בגודלה של הרשת החברתית אליה הפרט משתייך ובהיקף ההון הכלכלי והחברתי העומדים לרשות כל אחד מהפרטים ברשת. הגדרתו של בורדייה מתארת את ההון החברתי כמכשיר בידי הפרט המאפשר לו להשיג את מטרותיו ולהתקדם במעלה המבנה החברתי ההיררכי. לעומתו, וויטלי (Whiteley, 2000) הגדיר הון חברתי במונחים של אמון שהפרט מוכן לתת באנשים אחרים.

על אף ההבדלים בהגדרות אלו, ניתן לראות ששני החוקרים מנתחים הון חברתי ברמת המיקרו ומתמקדים בפרט. לעומת זאת, יש מחקרים המתמקדים ברמת המאקרו, ברמת החברה, ולכן הם מתייחסים להון חברתי כתכונות שיש לקהילה (פוין, 2007).

פטנאם (Putnam, 2000), הגדיר הון חברתי כתכונה של קהילה המקלה על התיאום ועל שיתוף הפעולה בין הפרטים בתוכה ומאפשרת להם להתמודד עם סוגיות ציבוריות כקהילה של אזרחים ולא כאוסף פרטים אנוכיים ושמטבטאת באמון, בנורמות וברשתות חברתיות. לעומתו, פורטס (Portes, 1998) הגדיר הון חברתי כציפייה משותפת להתנהגות בקהילה המשפיעה על מטרותיו ועל התנהגותו של הפרט. ציפיות אלה נובעות מערכים שהופנמו בתהליך החיברות, מנורמות של הדדיות הנפוצות בחברה, מסולידאריות תוך-קבוצתית, מתוך החשש מסנקציות, או מציפייה לתגמולים. פוין (2007) מוסיף כי הון חברתי ברמת הקהילה

מתייחס ליצירת טובין ציבוריים (Public Goods) ולחלוקה צודקת של טובין פרטיים אשר מרחיבים את רווחת הכלל. בזכות תכונה זו, הון חברתי מגביר את יעילות הקהילה בהשגת מטרות משותפות ומקל על שיתוף הפעולה בין חברי הקהילה, שיתוף שבתורו מאפשר יצירת חברה טובה יותר עבור כולם.

היבט נוסף המודגש במחקר על הון חברתי בקהילה הוא הפן הערכי-אידיאליסטי (Coleman, Putnam, 1990). לפי גישה זו, הון חברתי הוא מערכת יחסים אידיאליסטית ערכית בה היחיד משתף פעולה עם הזולת ממניעים זולתניים (אלטרואיסטיים) ולא ממניעים אינטרסנטיים צרים, והוא סומך על שאר חברי הקהילה שיבואו לעזרתו בעת הצורך. היבט אחר של הון חברתי הוא הקשרים שבין הפרטים ומוסדות המדינה והטענה היא שהיכולת של קבוצות לפעול בצורה משותפת מושפעת מאיכותם של המוסדות הפורמאליים במדינה (Adger, 2003). מהגדרות אלה ניתן להבחין בבירור בשלושה ממדים של הון חברתי: רשת קשרים, אמון בין אישי וציפיות קולקטיביות בקהילה (פוין, 2007).

הון חברתי וחוסן חברתי

מחקרים מעטים בחנו הון חברתי בצל של קונפליקט אלים (לדוגמא: Colletta & Cullen, 2000), או בקשר למצבים הדורשים התמודדות והסתגלות מחדש (לדוגמא: Adger, 2003). אדגר מצא שלהון חברתי תפקיד משמעותי בבחירת אסטרטגיית התמודדות ומידת העמידות של מדינה בפני שינוי אקלים קיצוני, ושלישיתוף פעולה ואמון בין המדינה לבין החברה יש מקום משמעותי בהתמודדת החברה. הדבר נובע מכך שכאשר חסרה מעורבות המדינה בתכנון, או בסיוע, במצבים של אסונות טבע, ההון החברתי נכנס לפעולה ותופס תפקיד מסייע העוזר בהסתגלות, וזאת מתוך הכרח ולא מתוך בחירה.

בישראל, ביליג (2006) בחנה את מאפייני ההון החברתי של המתיישבים בחבל עזה לפני ההינתקות, את השינויים שחלו בו לאורך אותה תקופה ואת האופן בו הוא השפיע על ההתמודדות עם מציאות קשה של פיגועי טרור תכופים ואי וודאות באשר לעתיד יישוביהם. ממצאי המחקר עולה שההון החברתי סייע לתושבים להתמודד עם מצבי המשבר אותם חוו. ביישובים להם היה הון חברתי חזק, לחבריהם היו ערכים משותפים, הייתה התמודדות טובה יותר עם המשברים. אמית ופליישר (Amit & Fleischer, 2005) מסבירות שכאשר יש קשרים חברתיים משמעותיים שאינם תלויים במוצא או במעמד, בין הפרטים בחברה, חברה כזו תהיה עמידה יותר במצבי משבר מתמשכים. במצב זה, הפרטים יירתמו למען כלל החברה והיו מעוניינים בשמירת זכויות הכלל. מכאן, החוקרות מסיקות, שקיים קשר בין גודל ההון החברתי לבין רמת החוסן החברתי.

הון חברתי וחוסן חברתי בצל מלחמת לבנון השנייה

ביולי 2006, פרצה "מלחמת לבנון השנייה" שארכה 34 ימים. במהלכה נפגעו יישובי הצפון מהפגזות רבות של קטיושות. הלחימה גרמה לפגיעות קשות בנפש וברכוש. 160 ישראלים נהרגו, מהם 41 אזרחים, אלפים נפצעו, מאות בתים נפגעו, ועשרות אלפי אזרחים עזבו את בתיהם. רבים אחרים נדרשו לשהות במקלטים ובמרחבים מוגנים פרקי זמן ממושכים והתקשו לקיים שגרת חיים תקינה. הפעילות הכלכלית שובשה, עסקים קטנים ובינוניים קרסו והפעילות בצפון הארץ - עד חיפה ואף מדרום לה - צומצמה באורח ניכר (מבקר המדינה, 2007). לאנשי העיר צפת, שהופגזה באינטנסיביות, הייתה זו הפעם הראשונה מאז הקמת המדינה, שעירם הופגזה. משבר ייחודי זה שנוצר בצפת, היווה הזדמנות ראויה לבחון את רמת החוסן החברתי בקרב תושבי העיר.

עיקרי הממצאים של דו"ח מיוחד שהוציא מבקר המדינה הראו, כי נושא העורף לא נבחן כנדרש והמשקל שניתן לו בתהליך קבלת ההחלטות, לא היה ראוי (מבקר המדינה, 2007). בהתאם לממצאים אלו עוסקות שאלות המחקר הנוכחי בבחינת מידת החוסן החברתי בקרב תושבי צפת לאחר מלחמת לבנון השנייה והאם הון חברתי מהווה אחד הגורמים המשפיעים עליו.

החוקרים העלו שתי השערות מחקר:

- ראשית, בעקבות מלחמת לבנון השנייה האמון ברשת החברתית בקרב תושבי צפת, יהיה גבוה יותר מאשר האמון במוסדות המדינה;
- שנית, ימצא קשר חיובי בין הון חברתי לחוסן חברתי.

שיטת המחקר:

משתתפים

המדגם כולל 447 תושבי העיר צפת (48% גברים ו-52% נשים), שטווח גיליהם נע בין 18 שנים ל-76 שנים (25%, $M=35.52$, $SD=12.44$). מהם היו בעלי השכלה אקדמאית, 36% היו בעלי השכלה על תיכונית, 33% היו בעלי השכלה תיכונית ו-6% היו בעלי השכלה של בעית ספר יסודי.

דגימה והליך

מתוך 32,000 תושבי צפת, 7,000 נותרו בה בזמן המלחמה (מבקר המדינה, 2007). כשנה לאחר סיום המלחמה הועבר שאלון מובנה לכ-500 מהתושבים שנשארו בעיר

במהלך המלחמה לפחות 14 ימים. העיר חולקה לשבע שכונות ועוזרי מחקר נדרשו לקבל תשובות ל-70 שאלונים מכל שכונה. במקרה של היעדרות או סירוב להשתתף, הונחו עוזרי המחקר לעבור לדלת הבאה. לאחר פסילת חלק מהשאלונים עקב מילוי חסר או לקוי, נותרו 447 נבדקים, המהווים כ-6% מכלל התושבים שנשארו בעיר במהלך מלחמת לבנון השנייה.

כלים

הון חברתי - המשתנה הון חברתי הורכב מ-12 פריטים. מרכיב ההון החברתי רשת חברתית נמדד באמצעות שאלון אמון בתמיכה לא פורמאלית של אלקיס, יובל ותמיר (2006) על סולם מ-0 "לא מאמין כלל" עד 3 "מאמין במידה רבה מאוד": למשל, "האם אתה מאמין שבשעת הצורך תקבל עזרה מארגונים חברתיים". מרכיב אמון בין-אישי נמדד על ידי שאלון של Ben-Dor et al. (2005) על סולם ליקרט בעל 5 דרגות - מ-1 "כלל לא מסכים" עד 5 "מסכים מאוד": למשל, "בדרך כלל אין להאמין לאנשים, הם ינסו לנצל אותי אם תהיה להם הזדמנות". מרכיב *סולידריות קולקטיבית* נמדד באמצעות שאלון השתייכות ולכידות של אלקיס ועמיתיו (שם) על סולם ליקרט בעל 5 דרגות - מ-1 "כלל לא" עד 5 "במידה רבה מאוד": למשל, "האם מדינת ישראל היא מדינה שתמיד תגן עליך ועל משפחתך". נמצאה מהימנות פנימית אלפא קרוונבך של המשתנה הון חברתי $\alpha=0.70$.

חוסן חברתי - המשתנה חוסן חברתי הורכב מ-17 פריטים. מרכיבי החוסן החברתי *פטריוטיות*, *פחד ואופטימיות* נמדדו באמצעות שאלון של Ben-Dor et al. (שם) על סולם ליקרט בעל 5 דרגות - מ-1 "כלל לא מסכים" עד 5 "מסכים מאוד": למשל, "אני אוהב את ישראל וגאה בה" (פטריוטיות), "אני מרגיש יותר ביטחון כשאני יוצא לקניות או בילויים, בהשוואה לשנה שעברה" (פחד), "אני מאמין שגם בעתיד ישראל תתמודד בהצלחה עם האתגרים שיוצבו לפניה" (אופטימיות). המרכיב *אמון במוסדות* נמדד באמצעות שאלון אמון בתמיכה פורמאלית-מוסדית של אלקיס ועמיתיו (שם) על סולם מ-0 "לא סומך כלל" עד 3 "סומך במידה רבה מאוד": למשל, "האם אתה מאמין שהמוסד לביטוח לאומי יעזור לך ולבני משפחתך אם תזקקו לעזרה או לתמיכה?". המשתנה חוסן חברתי נבנה כממוצע משוקלל של ארבעת המרכיבים: *פטריוטיות*, *פחד*, *אופטימיות* ו*אמון במוסדות*, כך שיהיה בנוי על סולם של 5 דרגות הנע מ-1 עד 5, כאשר 5 מהווה דירוג מקסימאלי (לצורך בניית המשתנה של חוסן חברתי השאלון אמון במוסדות הועבר מסולם 0 עד 3 לסולם 1 עד 5). נמצאה מהימנות עקיבות פנימית של המשתנה חוסן חברתי $\alpha=0.75$.

ממצאים

הנתונים המוצגים בלוח מס' 1 מאששים את ההשערה הראשונה. בבדיקת מבחן t מזווג נמצא שרמת האמון במוסדות (M=1.40) נמוכה באופן מובהק מרמת האמון ברשת החברתית (M=2.06) [t(441,0.95)=19.173, p<0.001]. המשיבים סומכים במידה מועטה על מוסדות המדינה, כגון המוסד לביטוח לאומי (M=1.23) ומנגד, סומכים במידה רבה על המשפחה (M=2.79) ועל חבריהם (M=2.41).

לוח מס' 1: סטטיסטיקה תיאורית - אמון במוסדות המדינה וברשת החברתית

אמון במוסדות	ממוצע	ס.ת.	אמון ברשת חברתית	ממוצע	ס.ת.
מערכת הבריאות	1.86	0.97	משפחה	2.79	0.59
משטרת ישראל	1.50	1.01	חברים	2.41	0.81
המוסד לביטוח לאומי	1.23	1.00	הרב שלך	1.84	1.21
מערכת המשפט	1.21	0.97	מקום העבודה שלך	1.69	1.05
הסתדרות העובדים	1.08	0.92	ארגונים חברתיים	1.54	1.00
אמון במוסדות	1.40	0.70	אמון ברשת חברתית	2.06	0.62

הערה: סולם המדידה של המשתנים נע על סולם מ-0 "לא מאמין כלל" עד 3 "מאמין במידה רבה מאוד".

שני הממדים הנוספים אשר הרכיבו את ההון החברתי הינם אמון בין-אישי (M=3.26, SD=0.94) וסולידריות קולקטיבית (M=3.18, SD=0.96), בסקאלה בעלת 5 דרגות, מ-1 "כלל לא" עד 5 "במידה רבה מאוד".

מטריצת מתאמים בין מרכיבי ההון החברתי לבין מרכיבי החוסן החברתי תומכת בהשערותנו השנייה, לפיה הון חברתי נמצא בקשר חיובי עם חוסן חברתי. פחד נמצא כמרכיב ייחודי בין מרכיבי החוסן החברתי מכיוון שמרכיבי ההון החברתי נמצאים בקשר שלילי עם מרכיב הפחד.

ככל שלאדם רשת חברתית ענפה יותר, אמון בין-אישי ברמה גבוהה יותר ותחושת סולידריות קולקטיבית חזקה יותר, תרד רמת פחדו שלו ותעלה רמת הפטריוטיות.

לוח מס' 2: מתאמי פירסון בין מרכיבי חוסן חברתי עם מרכיבי הון חברתי

סולידריות קולקטיבית	אמון בינאישי	רשת קשרים	הון חברתי / חוסן חברתי
0.435**	0.107*	0.161**	פטרויות
0.357-**	0.198-**	0.140-**	פחד
0.406**	0.023-	0.414**	אמון במוסדות
0.513**	0.019-	0.207**	אופטימיות

N=447 P>0.05 * P>0.01 **

כדי לבחון את ההשפעה הייחודית של הון חברתי על חוסן חברתי נערכה רגרסיה בצעדים.

לוח מס' 3: ממצאי רגרסיה בצעדים - מרכיבי הון חברתי ומשתנים דמוגרפיים כמנבאי חוסן חברתי מקדמים בלתי-מתוקננים, (טעויות תקן) ומקדמים מתוקננים

חוסן חברתי		
מודל 2	מודל 1	
***0.194 (0.036) 0.209	***0.190 (0.036) 0.205	רשת חברתית
0.042 (0.022) 0.073	*0.047 (0.022) 0.082	אמון בין-אישי
***0.342 (0.023) 0.599	***0.354 (0.022) 0.619	סולידריות קולקטיבית
*0.004 (0.002) 0.085	==	גיל
0.056 (0.049) 0.044	==	מוצא
0.005- (0.041) 0.004	==	מגדר (גבר)
0.033 (0.044) 0.028	==	רמת דתיות
0.488	0.483	Adj. R2

N=364 P>0.05* P>0.01** P>0.001***

ממצאי הרגרסיה מראים שמרכיבי ההון החברתי: רשת חברתית, אמון בין-אישי וסולידריות קולקטיבית תורמים לעלייה ברמת החוסן החברתי, יחד עם גיל המשיבים. מרכיבי ההון החברתי מסבירים 48.7% מהשונויות ברמת החוסן החברתי.

דיון

במהלך מלחמת לבנון השנייה נוצר מצב בו תושבי צפון מדינת ישראל מצאו עצמם מתמודדים מול תפקוד לוקה בחסר של פיקוד העורף והגורמים הממלכתיים (מבקר המדינה, 2007). במחקר זה נמצא שלאחר המלחמה, האמון במוסדות המדינה היה נמוך לעומת האמון ברשת הקשרים החברתית. התושבים חשו שמוסדות המדינה השונים הותירו אותם לנפשם והזניחו אותם. בעת משבר עתידי הציפייה לעזרה היא מרשת הקשרים החברתית שלהם; ליתר דיוק, משפחה וחברים.

מטרתו העיקרית של המחקר הייתה לבדוק האם ההון חברתי משפיע על חוסן חברתי. נמצא שכל שלושת ממדי ההון החברתי - אמון בין-אישי, רשת הקשרים וסולידריות קולקטיבית - מגבאים את רמת החוסן החברתי המשוקלל. במשתני הרקע הסוציו-דמוגרפיים, רק גיל תרם לשונות המוסברת של החוסן החברתי, וזאת בניגוד לממצאים של קמחי ואשל (2010) שלא מצאו השפעה של גיל על החוסן הציבורי בעקבות מלחמת לבנון השנייה.

מכאן, ניתן להבין שעל מנת לבנות חוסן חברתי בקהילה, יש לטפח את ההון החברתי. הון חברתי נוצר באמצעות שינויים ביחסים בין אנשים, שינויים שמקלים על שיתוף הפעולה ביניהם (Coleman, 1988). סיבת שינוי היחסים עשויה להיות יצירה של חיבורים בין פרטים (יצירת רשת חברתית), הכנסת אנשים לרשת קיימת, שינוי אופי היחסים הקיימים בין הפרטים (השפעה על אופי הרשת). בנוסף, ככל שהרשת הדוקה יותר (קשרים הדדים בין כל המשתתפים), כך גדל הסיכוי ליצור נורמות משותפות ולהתנהג לפיהן (Coleman, 1990).

כל שלושת ממדי ההון החברתי - רשת חברתית, אמון בין-אישי וסולידריות קולקטיבית, נמצאו נמוכים. מהי, אם כן, הסכנה לקהילה שלה הון חברתי נמוך? פויון (2007) טוען שחברות וקבוצות דלות בהון חברתי, עלולות למצוא את עצמן ב"מלכודת הרציונאליות", שבה אם הפרט אינו מאמין שמרבית האחרים ישתפו פעולה למען מטרה חברתית משותפת, ההחלטה ההגיונית בעיניו תהיה לא לשתף פעולה, דבר שיגרום לאי השגת המטרות המשותפות. הון חברתי מקל על פתרון של בעיות קולקטיביות, היות והרשתות החברתיות, הפורמאליות או הבלתי פורמאליות, יוצרות נורמות של אמון והדדיות, המקלות על שיתוף פעולה. מכאן נובעת הסכנה, שאם רמת ההון החברתי בישראל תישאר נמוכה, בני האדם ימעטו לשתף

פעולה למען השגת מטרות חברתיות, דבר שיפגע בחוסן החברתי של המדינה. ממצאינו מצביעים על החשיבות הרבה של ההון החברתי לבניית החוסן החברתי. קמחי ואשל (2010) הצביעו על חשיבותו של החוסן הציבורי להתאוששות האזרחים לאחר המלחמה. המציאות במזרח התיכון בשנים האחרונות, מצביעה על כך שקיימת סבירות גבוהה להתרחשותה של מלחמה בה אזרחי מדינת ישראל ייחשפו שוב לאיומים. חוסן חברתי עשוי להוות גורם מכריע בהתמודדות החברה במלחמות עתידיות. מאחר ולהון החברתי תפקיד חשוב בבניית חוסן חברתי, יש להתמקד בשיפורו. וורנר (Warner, 2001) טוען שעיצובו של הון חברתי בקהילה מתבצע באמצעות אינטראקציות בין-אישיות הנוצרות באופן טבעי. יחד עם זאת, בקהילות שבהן אינטראקציות אלה אינן עולות באופן טבעי, ניתן לעודדן בצורה מכוונת באמצעות פורומים על מנת לפתח הון חברתי. כמו כן, מאמצים מצד הממשל המקומי, כגון משמר אזרחי, מערכות סוציאליות שכונתיות וצוותים אדמיניסטרטיביים בית ספריים, עשויים לקדם את רמת ההון החברתי בקהילה.

האם תמונת המצב העולה מממצאי המחקר, בה נראה שהאמון במוסדות המדינה נמוך, היא נקודתית כתוצאה מהמלחמה? נראה שלא. בסקר שערכו בן דור ועמיתיו (Ben-Dor et al., 2005) נמצא שלאחר המלחמה (בהשוואה לתקופה שלפני פרוץ המלחמה), הייתה ירידה חדה בחוסן החברתי. ממצאים אלה מצביעים על ירידה באופטימיות, באמון במוסדות ועל עלייה בפחד ובפטריוטיות, כצפוי בזמן קונפליקט. בסדרת סקרים שנערכו בין השנים 2000 - 2006 על ידי החוקרים מהמרכז לחקר הביטחון הלאומי באוניברסיטת חיפה, בראשותו של הפרופסור גבריאל בן-דור, והוצגו בכנס הרצליה במרכז הבינתחומי, נמצא שחלה ירידה לאורך כל התקופה ברמת האמון של הציבור היהודי במוסדות הפוליטיים, הזוכים לאמון נמוך. בנוסף, בסדרת סקרים שנערכו על ידי הוועדה לחוסן חברתי בראשותה של עו"ד פנינה אלקיס בין השנים 2006 - 2009 והוצגו בכנס שדרות 2009 במכללת ספיר, הוצג שהאמון במוסדות המדינה נותר נמוך ואילו האמון במשפחה ובחברים נותר גבוה לאורך השנים. תובל משיח (2008) טוענת שהחברה הישראלית מפגינה חוסן לנוכח מצב של טרור מתמשך. דבר זה מתבטא בתגובות מסתגלות, חזרה מהירה לשגרה ועוד. אולם נראה שקיימת שחיקה באמונה של מתן סיוע מצד מוסדות המדינה ומתגברת ההסתמכות על רשת הקשרים האישית.

למחקר הנוכחי מספר מגבלות. ראשית, נאספו נתונים רק מקהילה אחת שנפגעה במידה רבה על ידי המלחמה. המטרה בכך הייתה לבדוק את התגובות בקהילה שמעודה לא נחשפה לפגיעה מסוג זה. עם זאת, הדבר מקשה להכליל מהממצאים בדבר השפעת הון החברתי על חוסן חברתי. שנית, קיימת מגבלה כללית בשדה המחקר של הון חברתי והיא היעדר כלי

סטנדרטי למדידת הון חברתי. השאלון למדידתו בו השתמשנו נמצא בעבודה זו כמהימן ותקף, אך היעדר כלי סטנדרטי מגביל את היכולת להשוות בין ממצאי המחקר הנוכחי לממצאים אחרים. שלישית, בעיה מושגית עליה הצביעו אמית ופליישר (Amit & Fleischer, 2005) היא שקיימת חפיפה בין מושגי ההון החברתי והחוּסן החברתי: מרכיב האמון מופיע באופן בולט בשניהם, חפיפה המאלצת את החוקר להחליט היכן לכלול את משתנה האמון. מבקר המדינה (2007) מצא שממשלות ישראל לא עשו במשך שנים את המוטל עליהן למען היערכות העורף. הן לא פעלו כנדרש, ולא קיימו הערכת מצב כוללת ואופרטיבית על תפקודו בעתות חירום. הגופים השונים האחראיים להיערכות רשויות המדינה למצבי חירום, ובכלל זה פיקוד העורף בצה"ל וגופים נוספים, לא פעלו כנדרש בתחומים שונים ולא הבטיחו את היערכותו של העורף לעתות חירום. אלה מחדלים חמורים שנמשכו שנים רבות, ובעטיים נשחקו יכולות הטיפול באוכלוסייה האזרחית בעת מלחמה. מחדלים אלה פגעו קשות באמון הציבור במוסדות, דבר שהחליש את החוּסן החברתי. מסקנתנו היא שעל מנת להגביר את החוּסן החברתי, כלומר, את עמידות העורף ושמירה על המרקם החברתי לאורך זמן, יש לשקם את האמון במוסדות המדינה. אמון ניתן לשיקום על ידי כך שהמדינה תנקוט בפעולות ממשיות, כמו מיגון האוכלוסייה האזרחית (מקלטים, ממ"דים, מיגוניות ועוד). בנוסף, ראוי לשקול את השאלה בידי מי למסור את האחריות להתגוננות אזרחית - הצבא או אזרחים? להבנתנו ראוי לשלב גורמים רשמיים ברשת הקשרים של האזרחים כך שתהיה להם כתובת להעלאת שאלות, טרוניות ובקשות לעזרה.

מקורות

- אלקיס, פ', יובל, פ' ותמיר, ע' (2006). מדד חוסן חברתי 2006. הוצג בכנס ישראל-שדרות לחברה 2006.
- ביליג, מ' (2006). ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- בן-דור, ג' (2006, ינואר). המרכיב החברתי של החוסן הלאומי. הרצאה שהתקיימה בכנס הרצליה ה-6, הרצליה.
- הועדה לחוסן חברתי. (2009, אוקטובר). מדד החוסן החברתי 2009. נדלה בתאריך 25.03.2010, מהאתר: http://kenes-sderot.sapir.ac.il/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=30
- כהן, נ' (2007). תהילים נגד טילים: מחקר אורך על חוסן לאומי, פחד מטרור ודתיות בחברה הישראלית במהלך אינתיפאדת 'אל אקצא'. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך האוניברסיטה", אוניברסיטת חיפה: ביה"ס למדעי המדינה.
- מבקר המדינה (2007). היערכות העורף ותפקודו במלחמת לבנון השנייה. ירושלים: המבקר.
- נגר-לויט, א' (2007) צפת: מחצית מהתושבים עדיין בלי מקלטים. עיתון מעריב, מוסף שבת, י"ד, בחשון תשס"ח, 26.10.2007.
- פוין, א' (2007). חוסן הקהילה - הון חברתי בקיבוץ. רמת אפעל: יד טבנקין.
- קמחי, ש', ואשל י' (2010). חוסן אישי וציבורי והתמודדות עם תוצאות ארוכות-טווח של מלחמה. סוגיות חברתיות בישראל, 9, 29-52.
- קמחי, ש', ושמאי, מ' (2006). חוסן קהילתי כבולם תגובות לחץ: תגובות תושבי הצפון ליציאת צה"ל מלבנון. סוגיות חברתיות בישראל, 1, 152-170.
- תובל משיח, ר' (2008). השפעת הטרור המתמשך: מצוקה וחוסן באוכלוסייה הישראלית. סוגיות חברתיות בישראל, 6, 6-28.

Adger, W.N. (2003). Social capital, collective action and adaptation to climate change. *Economy Geography*, 79(4), 387-404.

Amit, K., & Fleischer, N. (2005). Between resilience and social capital. In N. Friedland, A. Arian, A. Kirschnbaum, A. Karin & N. Fleischer (Eds.), *The concept of social resilience* (pp.83-103). Haifa: The Technion. Samuel Neaman Institute.

- Bar-Tal, D. (2001). Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it Does in the Israeli Society? *Political Psychology*, 22, 601-627.
- Bar-Tal, D., Jacobson, D. (1998). The elusive concept of security and its expression in Israel. In D. Bar-Tal, D. Jacobson, & A. Klieman (Eds.), *Concerned with Security: Learning from the experience of Israeli society*, (pp. 15-37). Greenwich: CT: JAI.
- Barnet, M.D. (2004). Congress must recognize the need for psychological resilience in an age of terrorism. *Families Systems & Health*, 22, 64-66.
- Ben-Dor, G., Hirsch-Hoefler, S., Halperin, E., & Canetti-Nisim, D. (2005). The social aspect of national security: The impact of terror on Israeli society, forth coming. *Defense Journal*.
- Berkes, F., Colding, J., & Folke, C. (2003). *Navigating social-ecological systems: Building resilience for complexity and change*. Cambridge University.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J.G. Richardson (ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*, (pp. 241- 258). New York: Greenwood Press.
- Cohen, O., Slonim, I., Finzi, R., & Leichtentritt, R.D. (2002). Family resilience: Isreali mothers perspectives. *The American Journal of Family Therapy*, 30, 173-187.
- Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95-S120.
- Coleman, J.S. (1990). *Social capital, foundations of social theory*. Cambridge MA & London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Colletta, N.J & Cullen, M.L. (2000). *Violent conflict and the transformation of social capital: Lessons from Cambodia, Rwanda, Guatemala and Somalia*. Washington D.C: World Bank.
- Friedland, N. (2005). Introduction- The "elusive" concept of social resilience. In N. Friedland, A. Arian, A. Kirschnbaum, A. Karin & N. Fleischer (Eds.), *The concept of social resilience* (pp.7-10). Haifa: The Technion. Samuel

- Neaman Institute.
- Haggerty, R.J., Sherrod, L.R., Garmezy, N., & Rutter, M. (1994). *Stress, Risk, and Resilience in Children and Adolescents: Processes, Mechanisms, and Interventions*. Cambridge: University Press.
- Jarymowicz, M., & Bar-Tal, D. (2006). The dominance of fear over hope in the lives of individuals and collectives. *European Journal of Social Psychology*, 36, 367-392.
- Norris, F.H., Tracy, M. & Galea, S. (2009). Looking for resilience: Understanding the longitudinal trajectories of response to stress. *Social Science & Medicine*, 68, 2190-2198.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Rorlich, A. (1986). *The Volga Tatars: A profile in national resilience*. Stanford, California, Hoover Press Publication.
- Sapountzaki, K. (2007). Social resilience to environmental risks: A mechanism of vulnerability transfer? *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 18(3), 274-297.
- Sergounin, A. (1998). In Search for a New Paradigm: The Russian National Security of 1997. *Peace and Security*, 30, 21-32.
- Wagnild, G.M. & Collins, J.A. (2009). Assessing resilience. *Journal of Psychological Nursing*, 47(12), 28-33.
- Warner, M. (2001). Building social capital: The role of local government. *Journal of Socio-Economics*, 30, 187-192.
- Whiteley, P.F. (2000). Economic growth and social capital. *Political Studies*, 48, 443-466.

הטרדה מינית במקום העבודה: שיעוריה, מאפייניה ותפישות מגדריות ביחס אליה

אביגיל מור

תקציר

תופעת ההטרדה המינית של נשים במקום העבודה בישראל זכתה בעת האחרונה לחשיפה תקשורתית מרובה, אך עד היום לא נאמדו שיעוריה באופן אמפירי. יתר על כן, רק מחקר מצומצם ביותר בחן את מאפייני המטרדות ותגובותיהן להטרדה, כמו גם את התפישות הרווחות ביחס לתופעה והקשרן המגדרי. במחקר הנוכחי מבוצעת הערכה ראשונית של ממדי התופעה ומאפייניה. כמו כן, מבקש המחקר לברר אם יש משתנים המנבאים את הסיכוי להיפגע מהטרדה מינית. ספציפית, המחקר הנוכחי בודק את יכולת הניכוי של משתני הגיל, המצב המשפחתי ומידת האסרטיביות של נמענות ההטרדה. ממצאיו מתעדים שכיחות גבוהה של אירועי הטרדה מינית במקום העבודה, ומגלים כי נשים רווקות וצעירות נמצאות בסיכון מוגבר להיפגע מאלימות זו בהשוואה לנשים נשואות ומבוגרות יותר. עוד מעלים הממצאים כי רוב הנשים נמנעות מהגשת תלונה, אך, עם זאת, אינן מבליגות אלא נוקטות באסטרטגיות שונות לעצירת ההטרדה. בנוגע לתפישות הרווחות ביחס לתופעת ההטרדה המינית גילה המחקר פער מגדרי נרחב בהגדרת ההטרדה המינית, כשנשים מגדירות יותר אופני התנהגות כהטרדה מינית מאשר גברים, מגלות סלחנות פחותה כלפי התופעה ונוטות פחות לשחרר את המטריד מאחריות למעשיו מאשר הגברים.

מילות מפתח: הטרדה מינית, שכיחות, תגובות, תפיסות, הבדלים בין המינים.

פתח דבר

תופעת ההטרדה המינית בישראל זוכה בעת האחרונה לתשומת לב ציבורית ומחקרית גדלה והולכת (גלזרמן, ממן ורבינרסון, 2008; מור, 2009; קמיר, 2009; Tabak, 2009; Moor, 2010). אף שבתרבויות שונות יש הגדרות משפטיות ומחקריות נבדלות לתופעת ההטרדה המינית, המשותף לכולן ברמה המהותית הוא הגדרת התופעה כהתייחסות מינית בלתי רצויה, המופנית כלפי אישה ללא הסכמתה. כשמדובר בהטרדה מינית במקום העבודה, ניתן

להגדירה כהתייחסות מינית בלתי רצויה בסביבה של יחסי כוח בלתי שווים (מקינן, 2005; קמיר, 2009; Fitzgerald & Ormerod, 1993). מחקרים שנערכו בארצות מערביות שונות, בעיקר בצפון אמריקה, מעידים על שכיחות גבוהה של התופעה, כמו גם על השלכות קשות ורבות שלה (Avina & O'Donohue, 2002; Barak, 1997; Dansky & Kilpatrick, 1997; Fitzgerald, 1993; Lonsway, Cortina, & Magley, 2008; O'Hare & O'Donohue, 2007; Wright & Fitzgerald, 1998). זאת למרות השונות בנתונים הספציפיים, הנגזרת מאיכויותיהן הבלתי אחידות של שיטות המחקר הנוהגות.

אף כי שני המינים עלולים לחוות הטרדה מינית, המחקר בתחום מראה כי נשים הן הרוב המכריע של נפגעי עבירה זו (Gruber, 1997). יתר על כן, יש עדויות לכך שנשים מתמודדות עם השלכות קשות יותר של חשיפה להטרדה מינית, כדוגמת פיטורין או התפטרות ממקום העבודה שבו התבצעה ההטרדה (Dansky & Kilpatrick, 1997). נתונים מארצות הברית, לדוגמה, מראים כי בין 40% ל-75% מהנשים חוות הטרדה מינית במקום העבודה (Gruber, 1997; Gruber, 1990), תלוי בסוג המקרים שנבדקו ובנסיבותיהם. רוב ההטרדות המיניות מבוצעות על ידי גברים ומופנות כלפי נשים (Baguh, 1997). לכן, המחקר הנוכחי מתמקד בהטרדה מינית של נשים, מתוך הכרה בכך שמדובר בתופעה חברתית נפוצה ביותר המהווה אפליה נגד נשים והמשקפת, ובה בעת גם מנציחה, את פערי הכוחות בין המינים.

גם במדינת ישראל התגבשה בשנים האחרונות מודעות ציבורית לתופעת ההטרדה המינית, להיקפה ולחומרת פגיעתה בנשים בכל מגזרי החיים: אישיים, חברתיים וציבוריים. בהתאם לכך, נחקק בשנת 1998 החוק למניעת הטרדה מינית, המבוסס על תפישת ההטרדה המינית כפגיעה בכבוד האדם ככלל, בכבוד האישה בפרט ובסיכווייהן של נשים לזכות בשוויון (קמיר, 2002, 2009). יצוין כי החוק, כמו כל חוקי מדינת ישראל, כתוב בלשון זכר, למרות הכרתו בכך שרוב נפגעי ההטרדה המינית הן נשים. מתוך אותה הכרת מציאות מנוסח הדיון שלהלן בלשון נקבה, אך מתייחס במידה שווה לשני המינים.

בדברי ההסבר לחוק נאמר כי הטרדה מינית היא תופעה חברתית נפוצה הפוגעת באנשים רבים ובמיוחד בנשים. מודגשת העובדה כי הטרדה מעין זו הופכת את המוטרדת לאובייקט מיני לשימוש של המטריד, ובכך משפילה ומבזה את אנושיותה. עוד נאמר כי הטרדה מינית מהווה פלישה לפרטיותה של המוטרדת ושוללת את האוטונומיה והשליטה שלה בגופה ובמיניותה. היא גם מקשה על המוטרדות להשתלב בחברות שוות בעולם העבודה, ובכך פוגעת בשוויון. מעבר להגנה מפני הטרדה מינית, החוק נועד גם להגביר את מודעות הציבור לתופעה ולקדם שיח ציבורי ובין-מגדרי בנושא (קמיר, 2009).

החוק למניעת הטרדה מינית מגדיר חמישה סוגי התנהגות כהטרדה מינית, כשהמשותף לכולם הוא חד-צדדיותם של המעשים ואי-הסכמתה של הנמענת להם. ההתנהגויות הללו כוללות:

- א. סחיטה מינית באיומים
- ב. מעשים מגונים הנעשים לשם גירוי, סיפוק מיני או ביזוי מיניים, ללא הסכמת הזולת.
- ג. הצעות חוזרות בעלות אופי מיני המופנות לאדם שהראה באופן סביר כי אינו מעוניין בהן.
- ד. התייחסויות חוזרות המתמקדות במיניותו של האדם, כאשר אותו אדם הראה למטריד באופן סביר כי אינו מעוניין בהן.
- ה. התייחסות משפילה או מבזה למינו או למיניותו של אדם, לרבות לנטייתו המינית (קמיר, 2009).

בנוסף לקטגוריות אלה מנגן החוק על מי שנמצאים במצבי תלות באדם אחר או שהם חלשים ממנו. הכוונה היא למקרים שבהם המוטרדת או המוטרד הם קטינים, חסרי ישע, מטופלים או עובדים, בעוד המטריד הוא בעל סמכות המנצל את סמכותו לרעה. פניות מיניות בהקשר שכזה ייחשבו להטרדה מינית גם בלי שהמוטרדת הבהירה למטריד שאינה מעוניינת בהן (קמיר, 2009). התוספות הללו לחוק מעידות על הבנת המחוקקים שפערי כוחות בין מטריד למוטרדת יכולים למנוע ממנה להביע התנגדות לפניותיו בגלל תלותה הכלכלית בו ויכולתו הממשית לפגוע בה.

בתוספת זו יש גם אמירה כי אף שהחוק נועד להגן על נשים מפני הטרדה מינית בכל הקשר, חשיבותו הגדולה ביותר היא הגנה על אלה השבויות במקום עבודה שבו בעלי המרות עלולים לנצל לרעה את פערי הכוחות האינהרנטיים, כמו גם את הקושי הרב של הנמענות להתפטר בגלל תלותן בו למחייתן. ואכן, דברי ההסבר לחוק מדגישים את העובדה שהטרדה מינית במקום העבודה אינה רק שכיחה ביותר, אלא שפגיעתה במוטרדת חריפה במיוחד בשל האיום על פרנסתה. הבנה זו עומדת גם בבסיס ההחלטה למקד מחקר זה בהטרדה מינית במקום העבודה ובהקשר של יחסי כוח בלתי שווים. שכן - אף שהטרדה מינית היא חוויה קשה באשר היא, הקושי להיחלץ ממקום עבודה שבו היא מתרחשת הופך הטרדה מינית כזו לחמורה במיוחד.

החוק למניעת הטרדה מינית כולל גם איסור מפורש על התנכלות על רקע דיווח על הטרדה מינית. גם מרכיב זה של החוק בנוי על ההבנה כי בסביבה של פערי כוחות ותלות קל לבעל המרות לסכל תלונות נגדו באמצעות התנכלות למתלוננת, אם החוק לא יאסור זאת מפורשות.

לכן נקבע בחוק כי פגיעה במוטרדת שהתלוננה היא עבירה פלילית שניתן להתלונן עליה במשטרה ולתבוע בבית משפט אזרחי פיצוי על הנזק שנגרם (קמיר, 2009).
ועם כל זאת, למרות ההגנה בחוק על נפגעות ההטרדה המינית, אחוז המתלוננות על כך בטל בשישים. מהמחקר הקיים בנושא, הנעשה ברובו מארצות הברית, עולה כי רוב המוטרדות מעדיפות שלא לדווח על הטרדה מינית, מתוך חשש שלא יאמינו להן או יתנכלו להן (Balogh, Canel, Kite, Pickel, & Schroder, 2003). אחרות משהות את תלונתן לתקופה העשויה להימשך כמה חודשים עד כמה שנים. החששות הגורמים לכך מרובים: שיפקקו בתלונתן, שיעדיפו את גרסת בעל הסמכות על זו שלהן, שיעבירו אותן מתפקידן והן יאבדו את מקום עבודתן או יוקעו על ידי המערכת, וכיוצא באלה. פחד זה משתק את הנשים ומונע הגשת תלונה. בנוסף, נשים לומדות מניסיוןן של אחרות שההליך שאותו יצטרכו לעבור במקרה של הגשת תלונה יהיה קשה במיוחד, לעיתים אף משפיל. המחשבה שזו עלולה להיות גם מנת חלקן מונעת ממוטרדות רבות להכניס את עצמן לנסיבות אלו. גם הצורך שיתעורר עם הדיווח, לחזור ולתאר את האירועים המטרידים בפירוט מרבי, מהווה חסם נוסף בפני הגשת תלונה (Balogh et al, 2003).

כך נאלצות רוב המוטרדות להתמודד בגפן עם ההטרדה המתמשכת, והתוצאה היא השפעה שלילית מצטברת על מצבן הנפשי ומצוקה רגשית חמורה (O'Hare & O'Donohue, 1998). מחקרים מראים כי נפגעות רבות סובלות מתסמינים הדומים במהותם לתגובה פוסט-טראומטית, ביניהם חוסר ישע, מתח ולחץ, עצבנות וחוסר מנוחה, חרדה, דיכאון, קשיים בריכוז, התפרצויות של בכי בלתי נשלט ועוד (Dansky & Kilpatrick, 1997; Firestone & Harris, 1994; Gruber & Bjorn, 1986). הן גם חוות את ההטרדה כהשפלה וכניצול, המובילים לתחושה של חוסר אונים מול כוחו ומעמדו של בעל המרות, להרגשה של אובדן שליטה ונישול מכוח, לפגיעה בביטחון העצמי ובתחושת היכולות האישיות ולבדידות. לתופעת ההטרדה המינית נוספות כמובן גם השלכות כלכליות קשות. במקרים רבים נפגעים תנאי העבודה של הנשים המוטרדות, הנאלצות לעיתים אף לעזוב את מקום עבודתן.

הטרדה מינית במקום העבודה היא, אם כך, תופעה קשה ונפוצה הממשיכה להתקיים בשיעורים גבוהים בארגונים ומקומות עבודה רבים ברחבי העולם, למרות המודעות הגוברת לחומרתה והשלכותיה (Avina & O'Donohue, 2002; Barak, 1997; Dansky & Kilpatrick, 1997; Fitzgerald, 1993; Lonsway, Cortina, & Magley, 2008; Wright & Fitzgerald, 2007).

האם כזהו המצב גם בישראל? למעשה אין נתונים מדויקים העונים על שאלה זו, ועל כן

יש צורך לאמוד את שיעורי התופעה באופן אמפירי. המחקר הראשון המוצג במאמר זה מבקש לבדוק שיעורים אלה, כמו גם לברר אם קיימים משתנים המנבאים את הסבירות להיפגע מהטרדה מינית בארץ.

ספציפית, המחקר הנוכחי בודק את יכולת הניבוי של משתני הגיל, המצב המשפחתי ומידת האסרטיביות של נמענות ההטרדה. מסיבות תיאורטיות ואמפיריות כאחת ניתן לצפות שאישה צעירה ולא נשואה תימצא בסיכון יתר להטרדה מינית, בגלל תלותה המוחלטת במקום עבודתה ובהכנסתה, המקלה על בעל המרות לנצל לרעה את מצבה. גם נשים גרושות ונשים אחרות שהן מפרנסות יחידות צפויות להימצא במצב דומה. מחקרים שנערכו בארצות אחרות אכן תיעדו קשר הופכי בין גיל לפגיעה מהטרדה מינית (Foulis & McCabe, 1997) ובין רווקות לחשיפה להטרדה מינית (Gutek, 1985). מחקר זה מבקש לברר קיומן של מגמות מקומיות מקבילות.

משתנה האסרטיביות נבחר כדי לבחון טענות רווחות בדבר היותה של ההטרדה המינית נחלתן של נשים חלשות, שאינן מסוגלות לעמוד על שלהן ולכן הן נושאות, לכאורה, באחריות להטרדתן. מאידך גיסא, הטענה הנגדית, אותה בוחן מחקר זה, גורסת כי ההטרדה המינית אינה נגזרת מחולשתה של מושא ההטרדה, אלא, להיפך, מתבצעת על מנת להחלישה ולנשלה מכוח בהקשר של היררכיה מגדרית (מקינן, 2005; Berdahl, 2007). על פי טענה זו, אחת ממטרות ההטרדה המינית העיקריות היא הגדלה מקסימאלית של מעמדו של המעסיק מול העובדת, והעצמת מעמדו על ידי הקטנתה (Tinsley & Stockdale, 1993). מכאן נובעת השערת המחקר, שלא יהיה כל קשר בין מידת האסרטיביות של האישה לבין סיכוייה להיפגע מהטרדה מינית. השערה זו עולה בקנה אחד עם ממצאיו של מחקר קודם (מור, 2009), ששלל כל קשר בין בטחון עצמי של האישה למידת החשיפה שלה להטרדה מינית. המחקר בודק גם אם הממצאים העקביים, המראים כי נשים ממעטות להתלונן על הטרדה מינית בכל מקום שבו נבדקה הסוגיה, תקפים אף בישראל. ההשערה היא כי אכן זה המצב גם במקומותינו, ושאכן יתברר כי רק אחוז מזערי מהנשים המוטרדות מתלוננות. עם זאת, למרות הציפייה שרק נשים מעטות ינקטו בצעדים משפטיים, אין זה אומר שתגובתן פסיבית, ומחקר זה מבקש לבדוק מה הן דרכי התגובה השכיחות שלהן. למעשה, מהספרות עולה כי בניגוד להנחה הרווחת, לפיה נשים המוטרדות מינית מגיבות באופן פסיבי ומאפשרות בכך את המשך ההטרדה ואף אחראיות לה, במציאות נוקטות מוטרדות בשלל אסטרטגיות, ביניהן בקשה ישירה או מרומזת מבעל הסמכות המטריד שיחדל ממעשיו, התחמקות ממגע עם המעסיק המטריד ואפילו היעדרויות חוזרות ממקום העבודה (Knapp, Faley, Ekeberg, & Dubois, 1997; Wasti & Cortina, 2002). המחקר הנוכחי מבקש לבדוק את מידת

השימוש באמצעים אלה בקרב משתתפות שהוטרוו מינית, מתוך הנחה שגם במדגם זה יימצאו אסטרטגיות כאלה.

ממצא עקבי נוסף העולה ממחקרים רבים שנערכו במדינות אחרות נוגע לפער מגדרי בתפישת ההטרדה המינית. ממחקרים מגוונים עולה שלמרות שגברים ונשים רואים בהטרדה מינית במקום העבודה מעשה פסול באופן עקרוני, הם חלוקים בדעתם ביחס לסוגי ההתנהגויות המהווים הטרדה מינית (Baird, Bensko, Bell & Woody, 1995; Foulis & McCabe, 1997; Katz, 1996; Mazar & Percival, 1989; McCabe & Hardman, 2005; Reilly, Lott & Gallogly, 1986; Russell, 2004; Wiener, Hurt, Russell, Mennen & Gasper, 1997). למעשה, מחקר אחר מחקר בסוגיה זו מעלים פערים מגדריים גדולים, כשנשים נוטות יותר מגברים להגדיר התנהגויות רבות יותר כמטרידות ואף לדרגן ביתר חומרה. יתרה מכך, אפילו כשנבחנים משתנים מתווכים בקשר שבין מגדר לתפישת ההגדרה המינית, כגון תפישות מגדריות, מאפייני אישיות ממוגדרים, נסיבות האירועים המתוארים וכדומה, מתברר כי מגדר ממשיך לחזות שונות בהגדרת ההטרדה המינית מעל ומעבר ליתר המשתנים כולם (O'Connor, Gutek, Stockdale, Geer & Melancon, 2004).

מחקר-על (מה שקרוי מטא-מחקר) שסיכם את ממצאיהם של 62 מחקרים שנערכו בנושא זה בארה"ב (Rotundo, Nguyen & Sackett, 2001) משרטט תמונת מצב כוללת המראה כי נשים כקבוצה נוטות יותר מגברים לתפוס התנהגויות רבות יותר כמכוננות הטרדה מינית. הפערים הללו גדולים במיוחד ככל שההטרדה המינית פחות בוטה, כשההבדלים ניכרים במיוחד ביחס למה שמכונה שם "הסביבה העוינת", המתייחסת לפניות מיניות בלתי רצויות שאינן כוללות התנהגויות קיצוניות מסוג סחיטה, שוחד, איומים או מעשים מגונים. הטרדה מינית מסוג "זה תמורת זה", הכוללת את המעשים היותר בוטים, נתפשת ברוב המחקרים באופן שווה יותר על ידי שני המינים, הרואים בה הפרה ברורה יותר של זכויות הנמענת. גם הבדל זה בין התפישת המגדרית כפונקציה של קטגוריית ההטרדה הוכח כמשמעותי מבחינה סטטיסטית.

עוד נמצא כי המינים נבדלים באופן שבו הם תופשים את הקשר בין התנהגות המוטרת להתרחשות ההטרדה: גברים נוטים הרבה יותר מנשים לנקות את המטריד מאחריות, כשניתן להטיל את האשם על התנהגות המוטרת (De Judicibus & McCabe, 2001). נשים וגברים גם חלוקים ביחסם לסנקציות שיש להטיל על המטרידים: גם כאן הנשים מחמירות יותר מהגברים ומצדיקות הטלת סנקציות קשות יותר (Baguh, 1997). מנקודת מבטן של הנשים, אי-יישום הסנקציות נתפש כהתעלמות מהבעיה וכהפקרת המוטרת להתמודד עם המטריד לבדה. המחקר הנוכחי מבקש לבדוק האם החברה הישראלית מתאפיינת בהבדלים

מגדריים דומים לאלה שהתגלו במחקרים האחרים, כשההנחה היא שההבדלים הרווחים בין נשים לגברים ביחס לתפישת ההטרדה המינית והנושא באחריות לה יתגלו בכיוונים דומים גם כאן.

כדי לבדוק את שאלות המחקר השונות נערכו שני מחקרים נפרדים. במחקר הראשון, שבו השתתפו נשים בלבד, נבחנו שיערי ההטרדה המינית בעבודה ומאפייניה. במחקר השני נבדקו ההבדלים בעמדות שני המינים ביחס להטרדה המינית במקום העבודה.

מחקר 1 - שיעורי ההטרדה המינית במקום העבודה ומאפייניה

השיטה

מדגם

המדגם כלל 461 נשים גילאיות 18-65. הגיל הממוצע של המשתתפות הוא 34. רובן המכריע (כ-87%) יהודיות, 7.5% מוסלמיות, 4.1% נוצריות ו-2.1% דרוזיות. רמת ההשכלה של המשתתפות נעה בין 10-20 שנות השכלה, כשהממוצע הוא 14 שנות לימוד. רובן (65%) עובדות כשכירות, והיתר הן סטודנטיות העובדות בעבודות לא-קבועות. מתוך כלל הנשים, 61.3% מחזיקות בעמדה זוטרה במקום עבודתן, 15.5% הן מנהלות זוטרות, 4.1% מנהלות בכירות והיתר לא מסרו את דרגתן. בערך מחצית מהנבדקות היו נשואות וחציין השני רווקות. רוב הנשים הנשואות היו מעל לגיל 30 ורוב הרווקות מתחת לגיל זה. מאחר שהמחקר התמקד בהטרדה מינית בידי בעל סמכות, נבדק טיב היחסים בין המשתתפות למעסיקיהן. רוב המוטרדות הגדירו את קשריהן עם המטרידים כיחסי עבודה קורקטיים (57.6% מהמקרים). ההגדרות האחרות היו: יחסי עבודה קרובים (10.8%), יחסי עבודה קרובים מאד (3.6%), יחסי עבודה מרוחקים (24.5%).

מהלך המחקר

המשתתפות גויסו מכמה מוסדות לימוד אקדמיים באזור הצפון, וכן באמצעות חלוקה אקראית של שאלונים במגוון מקומות עבודה בצפון ומרכז הארץ, במגזר הפרטי והציבורי כאחד. עוזרות המחקר באו למקומות השונים וגייסו מתנדבות למחקר העוסק בעניינים חברתיים וביחסים בין-אישיים. אלה שהביעו נכונות להשתתף במחקר התבקשו למלא שאלון בדיווח עצמי ולהחזירו עם מילויו. נאמר להן כי השאלות מתייחסות לתפישותיהן האישיות בלבד והובטחה להן אנונימיות מוחלטת. הנחקרות קיבלו הוראות מילוליות לגבי אופן מילוי השאלונים ונאמר להן שהן יכולות להפסיק את השתתפותן במחקר בכל שלב שירצו. רק אחוזים בודדים מכלל הנחקרות שהחלו במילוי השאלון פרשו לפני השלמתו.

כלי המחקר

כלי המחקר הוא שאלון בדיווח עצמי הכולל שאלות על משתנים דמוגרפיים, חשיפה להטרדה מינית, אופן התגובה להטרדה ורמת אסרטיביות. השאלות הדמוגרפיות התייחסו למאפיינים העשויים למלא תפקיד מתווך בסיכוי להיחשף להטרדה מינית, וביניהם גיל, מצב משפחתי, רמת השכלה וכדומה.

חשיפה להטרדה מינית

כדי לאמוד את שיעורי החשיפה להטרדה מינית נעשה שימוש בשאלון לדיווח עצמי על אודות חשיפה להטרדה מינית, sexual experiences questionnaire - SEQ, של פיצג'ראלד ואחרים (Fitzgerald, Shullman, Bailey, Richards, Swecker, Gold, Ormerod, & Weitzman, 1988; Fitzgerald, Gelfand, & Drasgow, 1995), שהותאם להגדרות החוק הישראלי. השאלון נועד לבדוק את התדירות שבה נחשפו המשתתפות להטרדה מינית בידי בעלי סמכות. כנהוג במחקרים מסוג זה, השאלון מתאר סוגי התנהגות שונים המכונים טרדה מינית, ועל הנבדקות לציין אם נחשפו להתנהגויות אלה מצד בעל סמכות במהלך 24 החדשים האחרונים, כולל מספר הפעמים שהדבר אירע. הקטגוריות ההתנהגותיות השונות שתוארו בהיגדים הן: הערות מיניות בלתי רצויות, מגע מיני בלתי רצוי, ניסיונות ליצור קשר אינטימי בלתי רצוי, מעשים מגונים וסחיטת טובות הנאה מיניות. מאחר שנשים רבות החוות התנהגויות מעין אלה אינן מעיזות לכנותן טרדה מינית, תיאור התנהגותי שכזה שאינו מסתמך על הגדרות עצמיות סובייקטיביות מאפשר אומדן מדויק יותר של התופעה מאשר מחקרים השואלים נשים אם הוטרדו מינית. התשובות האפשריות הוצגו בסולם מ-1 (לא נחשפה להטרדה כלל) ועד 5 (מעל 5 פעמים). שאלון ה-SEQ נמצא בשימוש מחקרי רב ונחשב למדד הטוב ביותר הקיים היום בספרות המחקרית למדידת חשיפה להטרדה מינית. הוא בעל מאפיינים פסיכומטריים מעולים ומהימנותו נעה בין 0.86-0.92 (Fitzgerald et al., 1995).

כמו כן כלל השאלון סדרה של שאלות שהתייחסו לאופן התגובה של המוטרדת. ההיגדים כללו התייחסויות להגשת תלונה, היעדרות מהעבודה, בקשה מהמטריד להפסיק, וכדומה. המשתתפות התבקשו לציין עד כמה הן הגיבו באופנים המתוארים, בסולם של 1 עד 3 (1 = לגמרי לא, 2 = במידה מסוימת, 3 = במידה רבה).

אסרטיביות

נעשה שימוש בשאלון שהתבסס על מספר כלים למדידת אסרטיביות (Chaivavei & Morash, 2009; Morokoff et al., 1997). ארבעה עשר ההיגדים הכלולים בו מתארים תגובות התנהגותיות למצבים בהם נדרשת אסרטיביות, כגון עמידה על שלך מול התנגדות לדעתך, בקשה להעלאה בשכר, הימנעות מעימותים וכיוצא בזה. לדוגמה: "קל לי להביע אי הסכמה עם בעל סמכות" או "רוב האנשים מצליחים לעמוד על שלהם יותר ממני". הנבדקות התבקשו לציין את המידה שבה הן נוהגות באסרטיביות במצבים המתוארים, בסולם מ-1 (לגמרי לא) ועד ל-5 (במידה רבה מאד).

תוצאות

שיעורי החשיפה להטרדה מינית במקום העבודה

ניתוחי התפלגות של סוגי ההטרדה המינית מתעדים את השיעורים שבהם משתתפות המדגם נחשפו אליהם. התוצאות מופיעות בלוח 1, ומעידות כי אחוז לא מבוטל ממשתתפות המחקר חווה סוג כלשהו של הטרדה מינית. הסוג הנפוץ ביותר הוא הערות מיניות בלתי רצויות, המופנות יותר מכל לרווקות (69.4% מהן). בפילוח פנימי של קבוצה זו, הנתון מאמיר אף ל-78.9% לרווקות הצעירות ביותר. התוצאות של ניתוחי שונות חד-כיווניים, שבוצעו כדי להשוות את שכיחות החשיפה לסוגי ההטרדה המינית השונים בקרב קבוצות הנשים הרווקות לעומת הנשואות והגרושות, היו מובהקות בארבע מתוך חמש קטגוריות ההטרדה המינית. מבחני טקי להשוואות מרובות הראו כי נשים רווקות נחשפו יותר משתי הקבוצות האחרות להערות ולנגיעות מיניות בלתי רצויות. קבוצת הנשים הגרושות נאלצה להתמודד עם הפעלת לחץ ליחסים אינטימיים ולמעשים מגונים בשכיחות גבוהה הרבה יותר מנשים בשתי הקבוצות האחרות.

לוח 1: שיעורי החשיפה להטרדה מינית על פי סוג ומצב משפחתי

F	שיעור הנפגעות			סוג ההטרדה המינית
	גרושות	נשואות	רווקות	
***3.92	60%	52.9%	69.4%	הערות מיניות בלתי רצויות
*2.26	10%	11.7%	30.6%	נגיעות בלתי רצויות בחלקי גוף אינטימיים
*2.56	40%	28.4 %	31.2%	הצעות חוזרות ליחסים אינטימיים חרף סירובה
***7.83	20%	3.4%	2%	התכנסות בלתי רצויה בגופה
	3.9%	3.6%	4%	סחיטת טובות הנאה מיניות

p<0.05, **p<0.01, ***p<0.00 *

תגובות המוטרדות

לוח 2 מציג את ממצאי ניתוחי השונות שנערכו כדי להשוות בין התגובות השונות להטרדה על פי מצב משפחתי. כפי שניתן לראות, יש הבדל מובהק בין נשים נשואות לרווקות בנכונות לומר למטריד באופן ישיר כי אינן מעוניינות בפניותיו, לבקש ממנו להפסיק את ההטרדה ולהגיש תלונה על הטרדה מינית, כשהרווקות מוכנות להסתכן בכך יותר מהנשואות. יחד עם זאת, ניתן לראות כי רוב הנשים מכל הקטגוריות המשפחתיות השונות מנעות מתגובה ישירה להטרדה, ואחוז אפסי מקרב הרווקות בלבד מסתכן בהגשת תלונה. התגובה השכיחה ביותר היא התחמקות ממצע עם המטריד או בקשה מרומזת ממנו לחדול ממעשיו.

לוח 2: הגשת תלונה ואסטרטגיות אחרות

F	שיעור הנפגעות			סוג התגובה
	גרושות	נשואות	רווקות	
***5.35	40%	20.7%	25%	הבעת חוסר הסכמה
***5.92	0	13.8%	26%	בקשה מהמטריד שיפסיק
***10.78	20%	27.6%	39.2%	בקשה מרומזת שיפסיק
**10.67	20%	27.2%	38.2%	התחמקות ממצע
***6.88	0	0	1.5%	הגשת תלונה

p<0.05 **p<0.01, ***p<0.00 *

מאפייני המוטרדות - משתנים מתווכים

קיומם של מאפיינים המגבירים או מקטינים את הסיכוי להיות מוטרדת מינית נבדק באמצעות ניתוח שונות חד-כיווני, מתאם פירסון ורגרסיה מרובה ביחס למשתני הגיל, מצב משפחתי, השכלה ואסרטיביות. כדי לבדוק את השפעת המצב המשפחתי על החשיפה להטרדה נערך ניתוח שונות חד-כיווני. התוצאות מופיעות בלוח 1 ומורות על הבדל משמעותי בין נשואות, גרושות ורווקות, כשהאחרונות נמצאות בסיכון מוגבר להיות מוטרדות מינית. בלוח 3 מוצגות התוצאות של ניתוחי מתאם פירסון בין כל המשתנים לבין עצמם. כדי לבדוק את השפעת הגיל על הסבירות להיפגע מהטרדה מינית נערך ניתוח מתאם פירסון בין גיל להטרדה מינית ונמצא קשר הופכי מובהק. מתברר שככל שירד גיל האישה כך גוברים סיכוייה להיות מוטרדת מינית, ולהיפך. ניתן לראות שבנוסף לגיל האישה, גם מצב משפחתי נמצא כמנבא מהימן לסיכויי החשיפה להטרדה מינית, כפי שעלה גם מניתוח השונות. בנוסף לכך, נמצא קשר מובהק בין שני המשתנים הללו - גיל ומצב משפחתי - כשנשים צעירות נוטות יותר לרווקות מאשר נשים מבוגרות (והדבר מובן מאליו). קשר דומה נמצא בין גיל לאסרטיביות, כלומר נשים צעירות נוטות ליתר אסרטיביות מנשים מבוגרות יותר. ניתן לראות שגיל ומצב משפחתי מנבאים את סבירות ההטרדה המינית. ככל שאישה צעירה יותר, כך היא נמצאת בסכנה רבה יותר להיות מוטרדת, ורווקות מוטרדות יותר מנשואות. למרות שאסרטיביות אינה מנבאת הטרדה מינית בפני עצמה, במובן זה שהיא קשורה לגיל וגיל קשור להטרדה. ייתכן שקיים כאן קשר בלתי ישיר. לעומת זאת, אף אחד מהמשתנים הללו לא נקשר לסבירות הגשת התלונה.

לוח 3: מתאמי פירסון בין הטרדה מינית למאפייני הנפגעות, וביניהם

הטרדה מינית	הגשת תלונה	גיל	מצב משפחתי	אסרטיביות
	109.-	***16.-	***229.	014.
הטרדה מינית				
	109.-	080.	151.	020.
הגשת תלונה				
	***16.-	080.	***798.	***232.
גיל				
	***229	151.	***798.	***195.
מצב משפחתי				
	014.	020.	***195.	***232.
אסרטיביות				

, *p<0.00, **p<0.01, p<0.05

בשלב האחרון נערך ניתוח רגרסיה מרובה שכלל את כל המאפיינים שנבדקו בנפרד. התוצאות מוצגות בלוח 4 ומעידות על כך שלמעשה רק המצב המשפחתי מנבא את הסיכוי להיפגע מהטרדה מינית מעל ומעבר למשתנים האחרים. כן נערך ניתוח רגרסיה מרובה לבחון אם יש גורמים המנבאים את הסיכוי להגשת תלונה, ולא נמצאו כל הבדלים מובהקים סטטיסטית כפונקציה של גיל, מצב משפחתי ואסרטיביות.

לוח 4: רגרסיה מרובה לחיזוי החשיפה להטרדה מינית וסיכויי הגשת התלונה, כפונקציה של מצב משפחתי, גיל ואסרטיביות

הגשת תלונה	הטרדה מינית	
107.	**296.	מצב משפחתי
204.-	064.	גיל
045.	055.	אסרטיביות

$p < 0.05$ **, $p < 0.01$ ***, $p < 0.00$ *

מחקר 2 - הבדלים מגדריים בתפישת ההטרדה המינית שיטה

מדגם ומהלך

המדגם כלל 242 משתתפים גילאי 20-55. הגיל הממוצע של המשתתפים היה 28. קצת מעל למחציתם (57%) היו נשים, היתר (43%) גברים. 140 משתתפים היו סטודנטים במכללה האקדמית תל-חי, 102 הנותרים היו תושבים מהקהילה, מאזור הצפון. המשתתפים גויסו מהמכללה האקדמית תל-חי וממקומות עבודה שונים באזור. עוזרות המחקר באו למקומות השונים וגייסו מתנדבים למחקר העוסק בעניינים חברתיים וביחסים בין-אישיים. אלה שהביעו נכונות להשתתף במחקר התבקשו למלא שאלון בדיווח עצמי ולהחזירו עם מילוי. נאמר להם כי השאלות מתייחסות לתפישותיהם האישיות בלבד והובטח להם אנונימיות מוחלטת. המשתתפים קיבלו הוראות מילוליות לגבי אופן מילוי השאלונים ונאמר להם שהם יכולות להפסיק את השתתפותם במחקר בכל שלב שבו ירצו.

כלי המחקר**תפישת ההטרדה המינית**

תפישת ההטרדה המינית נבדקה באמצעות שאלון בדיווח עצמי שהתבסס על מדדים דומים בהם נעשה שימוש במחקרים מעין אלה (Katz, 1996; Mazar & Percival, 1989), תוך התאמתם להגדרות החוק הישראלי. השאלון כלל רשימה של היגדים שתיארו מצבים ואינטראקציות שונות בין המינים. כמחצית מההיגדים תיארו התנהגויות המהוות על פי חוק הטרדה מינית מצד בעל סמכות כגון פניות, הערות ונגיעות בעלות גוון מיני ללא הסכמת הנמענת, מעשים מגונים וסחיטת טובות הנאה מיניות. חציים השני כלל נסיבות שאינן מהוות הטרדה מינית. כמו כן, שישה היגדים בדקו את תפישת ההטרדה המינית בהקשר למצבים שבהם הכפיפה הנמענת תוארה כ"פלטטניית" או "חושפנית". הנבדקים התבקשו לדרג על גבי סולם ליקרט מ-1 (כלל לא) עד 5 (במידה רבה מאד) את המידה שבה הם תופשים את ההתנהגויות השונות כמהוות הטרדה מינית.

על מנת לצמצם את היגדי השאלון למספר משתנים בסיסיים, שכל אחד מהם מגלם מבנה אחיד המשותף לכמה היגדים אינדיווידואליים, נערך בשלב הראשון ניתוח גורמים. ניתוח הגורמים שנערך על עשרים ההיגדים שתיארו הטרדה מינית הניב שלושה גורמים שהסבירו 61.3% מהשונות. הגורם הראשון כונה "פניות מיניות מצד בעל מרות ללא הסכמת הנמענת". הוא כלל ארבעה היגדים והסביר 32.6% מהשונות:

- בעל סמכות מעיר הערות מיניות בלתי רצויות ביחס למיניותה של הכפופה לו (0.74)
- בעל סמכות מעיר הערות מיניות בלתי רצויות ביחס לגופה של הכפופה לו (0.71)
- בעל סמכות יוזם יחסים מיניים בלתי רצויים עם הכפופה לו (0.62)
- בעל סמכות מציע הצעות מיניות בלתי רצויות לכפופה לו (0.56)

הגורם השני נקרא "סחיטת טובות הנאה מיניות על ידי בעל מרות". הוא הסביר 14.7% מהשונות וכלל שלושה היגדים:

- בעל סמכות מאיים בהרעת תנאים אם הכפיפה לא תשתף פעולה עם חיזוריו המיניים (0.75)
- בעל סמכות משחד כפיפה בתגמול כלשהו תמורת יחסי מין (0.73)
- בעל סמכות מאיים בהפצת שקרים אם הכפיפה לא תקיים איתו יחסי מין (0.59)

הגורם השלישי, "מעשים מגונים על ידי בעל מרות", כלל שלושה היגדים והסביר 11.8% מהשונות:

- נגיעות בעלות גוון מיני בלתי רצויות (0.68)
- התחככות בלתי רצויה בעובדת (0.58)
- בעל סמכות חושף את עצמו בפני כפיפה ללא הסכמתה (0.43)

תוצאות

ההיפותזה הגורסת כי ימצאו הבדלים בין המינים בתפישת ההטרדה המינית נבדקה באמצעות מבחני t ביחס לכל אחת מהקטגוריות שנקבעו בניתוח הגורמים. התוצאות מוצגות בלוח 5.

כפי שניתן לראות, יש הבדל מגדרי מובהק סטטיסטית בתפישת כל סוגי ההטרדה המינית, כך שנשים קבוצה רואות אותן בחומרה רבה יותר ונוטות להגדירן כהטרדה מינית במידה רבה יותר מגברים.

לוח 5: הבדלים בין המינים בתפישת ההטרדה המינית

t	גברים	נשים	
-3.779***	4.06 (0.67)	4.37 (0.58)	פניות מיניות מצד בעל מרות ללא הסכמת הנמענת
-3.831***	4.3906 (0.88)	4.74 (0.51)	סחיטת טובות הנאה מיניות על ידי בעל מרות
-3.693***	4.2561 (0.59)	4.5152 (0.46)	מעשים מגונים ע"י בעל מרות

$p < 0.05$, $**p < 0.01$, $***p < 0.001$

מבחני t נוספים בוצעו כדי להשוות את האופן שבו תופשים שני המינים את התרחשותה של ההטרדה המינית כפונקציה של התנהגות המוטרדת. כפי שניתן לראות בלוח 6, גם ההשערה כי יתגלו הבדלים בין המינים בהקשר זה אוששה: גברים מגלים סלחנות רבה יותר מנשים כלפי ההתנהגות המטרידה במקרים שבהם ניתן לתלות אותה במאפייני המוטרדת. עם זאת, ניתן לראות מהממוצעים ששני המינים מגדירים פניות מיניות בלתי רצויות כפחות מטרידות אם התנהגות האישה נתפשת באופן כלשהו כאחראית להם.

**לוח 6: הבדלים בין המינים בתפישת ההטרדה המינית
כפונקציה של התנהלות הכפיפה הנמענת**

t	גברים	נשים	
**4.01	(0.89)3.23	(0.78) 3.67	הנמענת לבשה לבוש חשוף
**3.29	(1.2)3.70	(0.94)4.13	הנמענת שנתה דעתה לגבי קשר אינטימי

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.00$

דיון

הממצאים מעידים על שיעורים גבוהים של חשיפה להטרדה מינית מצד בעלי מרות במקום העבודה בישראל, המקבילה בשיעוריה לנתונים המוכרים ממחקרים בארצות מערביות אחרות (Fitzgerald & Ormerod, 1993; Gruber, 1997; O'Hare & O'Donohue, 1998). סוג ההטרדה הרווח ביותר הוא הפניית פניות מיניות בלתי רצויות המתייחסות לחלקים אינטימיים בגופה או מיניותה של הכפיפה הנמענת. ניתן לראות כי רוב הנשים מכל הקטגוריות המשפחתיות נחשפו להערות בלתי רצויות מעין אלה. אחוזים לא מבוטלים מאוכלוסיית הנשים נחשפו גם למגע פיזי בעל צביון מיני בניגוד לרצונן כולל נגיעות בחלקי גוף אינטימיים, חיבוקים וליטופים מיניים וכדומה, כמו גם להצעות חוזרות ליחסים אינטימיים חרף סירובן. אחוז הנשים שחוו סחיטה של טובות הנאה מיניות על ידי איומים בנזק או בשוחד קטן אמנם הרבה יותר, אך גם הוא חלק ממציאיות חיהן של לא מעט נשים. נשאלת השאלה כיצד ניתן להסביר שיעורים גבוהים אלה, הנצפים למרות קיומן של חקיקה מתקדמת ועלייה לכאורה במודעות הציבורית לחומרתה של הבעיה. כיצד, למרות כל זאת, נראה כי תופעת ההטרדה המינית במקום העבודה מתקיימת כמעט באין מפריע? ייתכן שניתן לאתר תשובה חלקית לכך בממצאי המחקר השני המוצג במאמר, המעידים על פער תפיסתי נרחב בין המינים ביחס למהות ההטרדה המינית. היחס הסלחני מצד חלק לא מבוטל מהגברים כלפי התנהגויות רבות הנחשבות על פי חוק להטרדה מינית, הוא אולי הבסיס להתמשכותן. מן הסתם, כל זמן שאין הבנה של הפסול בהתנהגויות אלה, גובר הסיכוי לבצען. טענות דומות נטענו במחקרים אחרים שחקרו סוגיה זו (O'Hare, & O'Donohue, 1998; Tinsley & Stockdale, 1993).

אך זהו הסבר חלקי בלבד. ריבוי מקרי ההטרדה המינית נשען כפי הנראה גם על הסלחנות החברתית שהתקיימה באופן היסטורי, וממשיכה להתקיים גם היום, כלפי התייחסות מינית בלתי מרוסנת מצד בעלי סמכות לכפופות להם, שנתפשה כפריבילגיה נלוות למעמד ושררה

(קמיר, 2002; Pryor et. al, 1995). עמדות חברתיות אלה מביעות למעשה קבלה של מעמד הנשים כאובייקטים מיניים לשימושו של בעל סמכות, ובכך מאפשרות במידה רבה את המשך התופעה. ניתן גם לראות במגמה זו שיקוף של פערי הכוחות בין המינים הרווחים בחברה, וניסיון לשכפלם במקום העבודה. הפניית פניות מיניות לאישה באשר היא, קל וחומר לכפיפה, תוך התעלמות מוחלטת מרצונה, משמשת כך כאמצעי להנצחת פערי הכוחות והשליטה בין נושא הדרגה הרמה לכפופות לו, ובעצם, בין גברים לנשים. ניתן לומר שהיותה של ההטרדה המינית חלק אינטגרלי ממערך הכוחות המגדרי-חברתי הוא זה שמפריד אותה למעשה מסוגים אחרים של יחסי אנוש בלתי ראויים, הרווחים אף הם בחברה הישראלית, כבחברות האחרות. מחקרים לא מעטים אכן מתעדים מגמה זו, ומצביעים על ערבוב מכוון בין מין לשליטה חברתית בקרב מטרידים (Pryor et. al., 1993; Russell, 2004).

ומה באשר לסיכויי החשיפה להטרדה מינית? הפילוחים השונים של הנתונים העלו כי יש דרגות סיכון שונות לחשיפה להטרדה מינית על פי גיל ומצב משפחתי. ככל שאישה צעירה יותר, כך עולה הסבירות שהיא תחוה הטרדה, ורווקות מוטרדות יותר מנשואות. חידוד התוצאות באמצעות ניתוח רגרסיה מרובה הראה שמצבה המשפחתי של הנמענת הוא למעשה המנבא העיקרי של הסיכון להיפגע מהטרדה מינית במקום העבודה, מעל ומעבר למשתנים האחרים. מה שנראה כהשפעת הגיל מתברר כנראה כפונקציה של מצב משפחתי. כלומר, מאחר שיש קשר מובהק בין גיל לבין מצב משפחתי, כך שנשים צעירות נוטות לרווקות יותר מנשים מבוגרות, ומאחר שרווקות היא המנבא החזק ביותר של החשיפה להטרדה, הרי שממצא הגיל הוא כנראה תוצר נלווה לקשר זה.

נדמה כי לא קשה להסביר מדוע נשים רווקות, כמו גם גרושות, מוטרדות יותר מנשים נשואות, ללא כל קשר לגיל או לכל מאפיין אחר. ברמה הערכית ניתן להניח כי בהתחשב בכך שהטרדה מינית נסמכת במידה רבה על התייחסות לכפיפה כאל חפץ מיני לשימושו של המעסיק, הרי ש"השתייכותה" של אישה לגבר אחר כמו מוציאה אותה מקטגוריית הנשים ה"זמינות" ליחס שכזה. מעמדה כחפץ מיני לשימוש כללי מוגבל אם כך כאשר היא אשת איש ולכן קטנים סיכוייה להיות מוטרדת. הסבר זה נמצא בהלימה עם תפישת ההטרדה המינית כנגזרת של הסדר החברתי הקיים, על ההיררכיה המגדרית ותפקידי המגדר הגלומים בו, הנותן לה פתח ומשמר את עצם קיומה (מקינן, 2005). ברמה המעשית, אישה רווקה היא יעד נוח הרבה יותר להטרדה מינית מהנשואה, בגלל תלותה המרבית במקום עבודתה. כמפרנסת יחידה החסרה מקורות פרנסה אחרים יקשה עליה יותר מחברתה הנשואה לעזוב את מקום עבודתה, כמו גם להסתכן בהגשת תלונה העלולה לסכן את מקור פרנסתה. בידיעה

כי הוא מחוסן יחסית מפני תגובות קשות להתנהגותו המטרידה, מרשה לעצמו, כפי הנראה, בעל המרות להתייחס לעובדת הרווקה באופן מיני בחופשיות רבה יותר.

מעניין לא פחות הוא הממצא השולל כל קשר בין מידת האסרטיביות של העובדת לבין סיכוייה לחוות הטרדה מינית. ממצא זה מפרוץ את המיתוסים המפנים אצבע מאשימה כלפי המוטרדת, כאילו היא זו שהביאה את ההטרדה על עצמה או לפחות נכשלה בסיכולה בשל חולשתה. מתברר כי גם נשים המתנהלות באופן אסרטיבי ביותר בהקשרים אחרים של חיהן עלולות לחוות הטרדה מינית באותה הסבירות שבה חוות אותה נשים המתקשות יותר לעמוד על שלהן. ממצא זה, הנראה לכאורה תמוה, אינו מפתיע למעשה כלל כשלוקחים בחשבון את מהות ההטרדה המינית בידי מעסיק, שהיא ניצול לרעה של יכולתו לשלוט בחייהן התעסוקתיים של הכפופות לו. שליטה זו היא בדיוק הגורם המצמצם את אפשרויות התגובה של המוטרדות, אסרטיביות ככל שיהיו. מאחר שאף אחת מהן איננה מחוסנת מפני התנכלות מעין זו, הרי שמידת האסרטיביות שלהן איננה רלבנטית כלל לנסיבות.

זאת ועוד, בהתחשב בכך שההטרדה המינית נועדה במידה רבה להעצים את מעמדו של בעל הסמכות באמצעות הקטנת המוטרדת וביזויה (Berdahl, 2007; Tinsley & Stockdale, 1993) היעדר הקשר בין אסרטיביות לפגיעה נהיה מובן עוד יותר. למעשה, ניתן לשער שבחלק מהמקרים דווקא הרצון לשובור את רוחה של עובדת חזקה שאיננה מתכופפת בקלות הוא המניע להטרדה, כך שלא יפלא שנשים אסרטיביות מוטרדות לא פחות מגנים אחרות. עם זאת, מאחר שהמחקר הנוכחי לא בחן ישירות את ההנחות הללו בדבר הממד הכוחני של ההטרדה המינית, מן הראוי שמחקר עתידי יעמיק בבחינת אלמנטים אלה של התופעה. היעדר הקשר, שתועד אף הוא כאן, בין אסרטיביות לסיכויי הגשת תלונה או תגובה מכל סוג שהוא, מחזק עוד יותר את הטענה כי חווית ההטרדה המינית מנשלת מכוח גם את הנשים המסוגלות בדרך כלל להגן על עמדתן, ומשאירה אותן כשידיהן כבולות למדי. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאים דומים אחרים, שהראו כי הטרדה מינית איננה קשורה גם לרמת הביטחון העצמי של נמענת ההטרדה (מור, 2009), ובכך מחזק את המסקנה כי ההטרדה המינית נובעת מהמטריד ולא מהמוטרדת.

לאור כל הנאמר לעיל, לא יפלא כי אחוז כה מזערי מנפגעות ההטרדה המינית מגישות תלונה על ההטרדה, ללא כל קשר למידת האסרטיביות שלהן. בדומה לממצאים נוספים מעין אלה (Balogh et al, 2003), כמעט כל המוטרדות במדגם הנוכחי בחרו שלא לנקוט בצעדים משפטיים כלשהם. ושוב עולה השאלה כיצד זה, למעלה מעשור לאחר חקיקת החוק שנועד להגן עליהן מפני החוויה הקשה של הטרדה, רוב המוטרדות אינן עושות בו שימוש. נראה כי

בהיותן המוחלשות במערכת, נשים אלה חוות חוסר אמון בנכונותה או יכולתה של המערכת להגן עליהן מפני המשך ההטרדה או התנכלות, ועל כן ממשיכות לשמור על קשר השתיקה. למרות שיש עדיין לברר באופן מעמיק מול המוטרדות מה הם בדיוק הגורמים המונעים מהן להתלונן, לעת עתה חשוב שארגונים ומקומות עבודה ייקחו לתשומת לבם את הנתון הקשה הזה, המראה כי המנגנונים השונים שהוקמו לטיפול בבעיית ההטרדה המינית כשלו בשכנוע נשים שיש כתובת לתלונותיהן. יתרה מזאת, מן הראוי שיינקטו צעדים מעשיים לתיקון כשל זה. מהבחינה הערכית יש לעשות זאת על מנת להבטיח את שלומן וביטחונן של נשים במקום העבודה, וברמה המעשית זה הכרחי כדי לעמוד בדרישות החוק המחזיק מקומות עבודה כאחראיים לטיפול הולם באירועי הטרדה מינית שהתרחשו בארגוניהם.

יש לציין כי למרות שנשים אינן מעיזות על פי רוב להעביר את מקרי הטרדתן לטיפול מערכתי, אין זה אומר שהן מבליגות על ההטרדה ועוברות עליה לסדר היום. למעשה, הממצאים מראים כי בדומה לדיווחי מוטרדות במחקרים אחרים (Knapp, Faley, Ekeberg, 2002; Wasti & Cortina, 1997; Dubois, &), גם במדגם הנוכחי אחוז לא מבוטל מהמוטרדות נוקט בשלל אסטרטגיות כדי לנסות לשים סוף להטרדתן. עם זאת, ניתן לראות כי סגנון התגובה השכיח ביותר הוא על פי רוב תגובה סמויה או מרומזת, כשרוב הנשים מכל הקטגוריות המשפחתיות נמנעות מתגובה ישירה להטרדה. התגובה הנפוצה ביותר היא התחמקות ממגע עם המטריד או בקשה מרומזת ממנו לחדול ממעשיו. דפוס זה מעיד שוב על הקושי הגדול של נפגעות הטרדה מינית במקום העבודה לנקוט בצעדים אפקטיביים מול המטריד המחזיק בידי את גורלן.

מעניין לראות שביחס הפוך לסיכויי ההיפגעות מהטרדה מינית - גיל צעיר ורווקות מעלים את סבירות ההתנגדות הגלויה להטרדה, כולל הגשת תלונה. ייתכן שנשים שנולדו לעולם שיש בו כבר רמה מסוימת של שוויון מגדרי, בטוחות יותר בזכותן ליהנות ממקום עבודה משוחרר מהטרדה מינית, ומוכנות פחות להסכין עם התופעה. אך בה במידה, ייתכן שזה הוא תוצר לוואי של העובדה, שתועדה כאן, שנשים אלה נוטות להיות מוטרדות בשיעורים גבוהים בהרבה בהשוואה לנשים אחרות, ולכן פיתחו יכולות תגובה שאין לאחרות.

אשכול הממצאים האחרון, השופך אור נוסף וחשוב על תופעת ההטרדה המינית, מתייחס להבדלים בין המינים בתפישת ההטרדה המינית. מהממצאים עולה כי בדומה למחקרים מקבילים במקומות שונים בעולם (Baird, Bensko, Bell & Woody, 1995; Foulis & McCabe, 1997; Gutek, O'Connor, Melancon, Stockdale, Geer, & Done, 1999; Katz, 1996; Mazar & Percival, 1989; McCabe & Hardman, 2005; Reilly, Lott & Gallogly, 1986; Russell, 2004; Wiener, Hurt, Russell, Mennen & Gasper, 1997).

גם במקומותינו קיים פער תפיסתי מגדרי נרחב, כשנשים מגדירות כהטרדה מינית התנהגויות רבות יותר מגברים, מגלות הרבה פחות סלחנות מגברים כלפי התופעה ומוצאות הרבה פחות קשר בין התנהגות הנמענת לעצם הטרדתה מאשר הגברים. המחקר הנוכחי משחזר גם את התרחבות הפער המגדרי ככל שההתנהגות המטרידה בוטה פחות, והצטמצמות ביחס לסחיטת טובות הנאה מיניות מכל סוג שהוא.

אפשר לשאוב עידוד מכך ששני המינים רואים בחומרה רבה ומקבילה למדי את הסוג הבוטה יותר של ההטרדה המינית, ולראות בכך הישג לא מבוטל של העלאת המודעות הציבורית לעניין. עם זאת - יש צורך להסביר מדוע בכל זאת מתגלה פער משמעותי בין המינים בהגדרת ההתנהגויות המטרידות האחרות. מהספרות עולה כי סלחנות כלפי הטרדה מינית מהסוג הפחות בוטה נסמכת לעיתים קרובות על ראייתה כהתנהגות נורמטיבית ביחסים שבינו לבינה, במקום העבודה כמו מחוץ לו (Pryor, Giedd, & Williams, 1995). לפי תפיסה זו נשים צריכות לצפות ליחס מיני מצד הגברים שתחתם ו/או איתם הן עובדות כדבר מובן מאליו ולא לעשות מזה עניין. עוד נמצא שלגיטימציה מנרמלת מעין זו להתנהגויות מטרידות נקשרת לעלייה בסבירות להתרחשותן ולהיפך.

הסבר נוסף מגיע ממחקרים המראים כי גברים כקבוצה נוטים לחוות באופן חיובי יותר, מחמיא אפילו, התנהגויות מיניות מסוימות שנחוו על ידי נשים כמאימות ומטרידות (Gutek, 1985). מתוך התבוננות זו, ייתכן כי הם מתקשים להבין שאותן התנהגויות יכולות להיחוו על ידי נשים כהטרדה. עם זאת יש לזכור שגברים אינם נחשפים לחוויית ההחפצה המינית המתמשכת שלה נחשפות הנשים, ומכאן ייתכנו פירושיהם החיוביים לפניות מיניות כאלה או אחרות שאינן מקובלות על נשים. יתרה על כן, בהתחשב בכך שהטרדה מינית מתייחסת בהגדרה ליחס מיני בלתי רצוי, הרי שכל התנהגות שבמצבה הרצוי מהווה מחמאה תהפוך גם עבור גברים להטרדה כשהיא איננה בהסכמה.

העובדה שנשים מהוות את חלק הארי של נפגעי ההטרדה המינית עשויה אף היא להסביר את הפער המגדרי. מתוך שהן חשופות יותר ליחס מטריד, יכול להיות שהן מגלות הזדהות רבה יותר עם הנפגעות ומגדירות על כן התנהגויות רבות יותר כמטרידות, בעוד שגברים שאינם סובלים באותה תדירות מהטרדה מינית אינם מזדהים עם הקרבן באותה המידה ולכן סלחנים יותר כלפי התנהגויות העלולות להחוו כהטרדה. הספרות מאששת גם השערה זו (Gutek, et al., 1999; Katz, 1996). יהיה מעניין לבדוק במחקר עתידי מה קורה למגמות אלה בהקשר להטרדה מינית של גברים, גם אם זו מתרחשת בשיעורים נמוכים בהרבה.

בנוסף להסברת הפערים המגדריים יש גם לתהות על השלכותיהם. כאמור, הפער המגדרי בתפישת ההטרדה המינית תורם אולי לריבוי שיעוריה, במובן זה שאי-הפנמת מהותה על ידי גברים רבים מאפשר ביתר קלות את המשכה. במידה שבה גברים לא מעטים אינם מבינים לעומק מה נחוה על ידי נשים כהטרדה מינית, כך עולה הסבירות שהם ימעדו בהתנהגותם כלפיהן. נדמה, על כן, שממצאי המחקר מחזקים את קריאת החוק לדיאלוג בין המינים לשם הבהרת מהות ההטרדה המינית וההתנהגויות המכוננות אותה, ומצטרפים לכתבים אחרים המקדמים את אותה מטרה. כך, לדוגמה, בספר בעל השם ההולם "זה מטריד אותי" (קמיר, 2009), מבקשת המחברת לקדם שיח זה באמצעות תרגום החוק היבש לשפה נגישה לכל, תוך הדגמת ההתנהגויות האסורות על פי החוק, לצד אלה שעליהן לא חל איסור חוקי. קריאה בספר זה מאפשרת הבנה מעמיקה ומהותית של תופעת ההטרדה המינית לסוגיה, העשויה לצמצם את אי ההבנות והבלבול, ובהתאם, גם את שיעורי התופעה.

מחברות רבות נוספות מדברות על הצורך בהקטנת שכיחות ההטרדה המינית על ידי העלאת המודעות למהותה. יש הקוראות, לדוגמה, לבעלי הסמכות לנקוט צעדים אקטיביים כדי לוודא שהתנהגותם איננה חוצה את הקווים. הווארד-גורדון (Howard-Gordon, 2007), למשל, יוצאת מנקודת הנחה שרוב המטרידים יימנעו מהטרדה מינית אם רק יבינו היכן הם שוגים. לכן היא ממליצה שבמקום שהמטרידים הפוטנציאליים ישכנעו את עצמם שפניותיהם המיניות רצויות על ידי הנמענות, כפי שקורה לעיתים קרובות, עליהם לחפש באופן אקטיבי סימנים לחוסר עניין מצד הנמענות לפניותיהם המיניות. במילים אחרות, מאחר שסימני חוסר ההסכמה הם בדיוק אלה שהמטרידים נכשלים בזיהוים, באחריותם לחפשם באופן מודע ויזום כדי שיוכלו לשלול מעל לכל ספק את קיומם. באופן הזה יוכלו לזהות במהרה מתי התנהגותם חורגת מהרצוי ולהימנע מממנה.

כמובן שהגישות הרואות בהטרדה מינית במקום העבודה בעיקר התנהלות כוחנית שנועדה להשליט מרות (Cleveland & Kerst, 1993) עשויות שלא להסכים עם גישה זו ולראותה כבלתי רלבנטית לבעיה, אך ייתכן שגם אם היא תפתור רק חלק ממקרי ההטרדה - ערכה בצידה. באופן דומה, אך בדגש שונה, גורסת גישת ה"יש ספק-אין ספק" כי במקום שבו יש ספק לגבי התנהגות היכולה להתפרש כהטרדה מינית, אל לבעל הסמכות לבצעה מלכתחילה (Dougherty, 1999). לפי גישה זו יש לנקוט משנה זהירות בכל אמירה או התנהגות העלולות להגיע לכדי הטרדה מינית, כדי לצמצם את הסיכוי לכך.

נראה כי לממצאים אלה יש גם השלכות משפטיות. הימצאותו של הבדל מגדרי משמעותי ועקבי בתפישת ההטרדה המינית מחייב בחינה מדוקדקת של כל הסתמכות משפטית על

קריטריון "האדם הסביר" בהכרעת הדין במקרי הטרדות מיניות. אמנם, בניגוד למצב הרווח במערכות משפטיות אחרות, שם מדד האדם הסביר מרכזי ביותר (Baird, Bensko, Bell & Woody, 1995; De Judicibus & McCabe, 2001; Rotundo, Nguyen & Sackett, 1997; Wiener, Hurt, Russell, Mennen & Gasper, 2001), החוק הישראלי מקטין את הצורך בקריטריון זה בזכות פירוט ההתנהגויות האסורות (קמיר, 2009). עם זה, הוא בכל זאת נותן לו מקום בהקשר לתפישת המטריד את התנהגות הנמענת, בקבעו שהתנהגות תיחשב להטרדה רק אם המטריד יכול היה להבין בסבירות גבוהה שהנמענת אינה מעוניינת בפניותיו. כפי שעולה מהמחקר הנוכחי, הבעייתיות נובעת מכך שיתכן כי ה"גבר הסביר" אינו מזהה נכונה מצבים של אי-הסכמה לפניות מיניות. ממצאיו מראים כי בשונה מהנשים - חלק גדול מהגברים סבורים שהתנהגויות מסוימות של הנמענות, כגון פלרטטנות או הופעה חשופה, כמו מבטלות את אי-הסכמתן לפניות מיניות. וכך מתעוררת השאלה מי הוא האדם הסביר שעל פיו יוחלט אם הובהרה אי-ההסכמה: "הגבר הסביר" או "האישה הסבירה"? בקבעו כי הבנת המטריד את הסיטואציה היא הקובעת אם הייתה הטרדה מינית או לאו, ובהתחשב בכך שחלק גדול מהמטרידים הם גברים שבסבירות גבוהה אינם מבינים נכונה את תגובות הנמענת, הרי שהחוק הישראלי מפקיד לרוב את ההכרעה בידי "הגבר הסביר", באצטלה של סבירות ניטרלית מגדרית כביכול. בכך מאפשר החוק, למעשה, להתעלם מהחוויה של ה"אישה הסבירה", שמבחינתה הגורם המכריע לקביעת קיומה של הטרדה מינית הוא היותה של הפנייה בלתי רצויה לנמענת, ולא התנהגותה של זו.

טיעון זה נמצא בהלימה עם עמדתן של משפטניות וחוקרות רבות המצביעות על החשיבות שבהסתמכות המשפטית על נקודת מבטה של ה"אישה הסבירה" שעשויה להוביל להחלטות משפטיות שונות בתכלית לגבי קיומה או העדרה של הסכמה מאלו שיושגו אלמלא כן (Scheppele, 1991). כעדות לכך, מתעדים מחקרים מסוימים הבדלים בפסיקות דין כפונקציה של זווית הראייה המאומצת, כך שהסתמכות רבה יותר על תפיסת האישה הסבירה נקשרת להחמרה רבה יותר עם המטרידים מאשר התבססות על תפישת הגבר הסביר (Browne, 2006; Gutek et al., 1999). מעבר לכך, עשוי הדבר גם להבהיר למטרידים פוטנציאליים שנקודת המבט של האישה בנוגע להסכמה עלולה להיות שונה באופן משמעותי משלהם, ושוטב יעשו אם יתחשבו בכך. יצוין שמנגד יש גם כאלה המצביעים על בעייתיות בשימוש במושג זה, אשר בהציבו סטנדרט אחיד לכלל אוכלוסיית הנשים עלול לחטוא לחוויותיהן המגוונות של נשים שונות (Gutek et al., 1999). טיעון מנוגד נוסף מתייחס לחשיבות ההסתמכות על הפרספציה של מבצע המעשה בקביעת התרחשותה של עבירה כלשהי, כולל ההטרדה המינית (Hubin & Haely, 1999). עם זאת, גם בהתחשב בטיעונים אלה, נראה כי

מפאת סכנת ההטיה המגדרית מן הראוי שהבדלים מגדריים בתפישת ההטרדה המינית בכל זאת יילקחו בחשבון כל אימת שעולה הצורך לבצע הערכת סבירות, תוך נתינת הסבר מנומק לגופו בכל מקרה לגבי הסיבות שבגללן הועדפה תפישת אחד המינים על פני רעותה.

לסיום, בדומה למחקרים אחרים, גם למחקר זה יש מגבלות מסוימות שמן הראוי להתייחס אליהן במחקרים עתידיים. בהחלט יש מקום לחזור על מחקרים אלה עם מדגמים יותר גדולים ומגוונים, כמו גם עם יותר משתנים מתווכים, כדי לשפוך אור נוסף על מורכבות התופעה. אך עם זאת, נראה שהממצאים שתועדו כאן מעידים באופן מובהק על צורך דחוף בשינוי נורמטיבי וחינוכי עמוק, כדי למגר את התופעה. יש לקוות כי תוצאות מחקר זה יקדמו במשהו את השינוי המיוחל הזה.

תודות לעוזרות המחקר יערה נבון, לילך בן צבי, סיגל טרבס, רגינה עזר, הילה אבידרור, חנאן חדאד, חנה ויצמן ושירן שוקרן, שסייעו רבות בביצועו.

מקורות

- גלזרמן, מ', ממון, מ. ורבינסון, ד' (2008). הטרדה מינית במערכת הרפואית. הרפואה, 702-706, 147.
- מור, א' (2009). הערכה ראשונית של ממדי ומאפייני החשיפה לאלימות מינית בקרב נשים בישראל. סוגיות חברתיות בישראל, 7, 46-65.
- מקינזון, ק' (2005). פמיניזם משפטי בתיאוריה ובפרקטיקה. תל אביב: רסלינג.
- קמיר, א' (2002). פמיניזם, זכויות ומשפט. תל אביב: משרד הביטחון, הוצאה לאור.
- קמיר, א' (2009). זה מטריד אותי, לחיות עם החוק למניעת הטרדה מינית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד והוצאת כרמל.

- Avina, C. & O'Donohue, W. (2002). Sexual Harassment and PTSD: Is Sexual Harassment Diagnosable Trauma? *Journal of Traumatic Stress*, 15, 69-75.
- Baird, C. L., Bensko, N. L., Bell, W. V., & Woody, W.D. (1995). Gender influence on perceptions of hostile environment sexual harassment. *Psychological Reports*, 77, 79-82.
- Balogh, D. W., Kite, M. E. Pickel, K. L. Canel, D. & Schroder, J. (2003). The effects of delayed report and motive for reporting on perceptions of sexual

- harassment. *Sex Roles*, 48, 337-348.
- Barak, A. (1997). Cross-cultural perspectives on sexual harassment. In W. O'Donohue (Ed.) *Sexual Harassment: Theory, Research, and Treatment*. Reno: University of Nevada.
- Baugh, S. G. (1997). On the persistence of sexual harassment in the workplace. *Journal of Business Ethics*, 16, 899-908.
- Berdahl, J. L. (2007). Harassment based on sex: Protecting social status in the context of gender hierarchy. *Academy of Management Review*, 32, 641-658.
- Browne, K. R. (2006). Sex, power, and dominance: The evolutionary psychology of sexual harassment. *Managerial and Decision Economics*, 27, 145-158.
- Chaivavei, S. & Morash, M. (2009). Reasons for policewomen's assertive and passive reactions to sexual harassment. *Police Quarterly*, 12, 63-85.
- Cleveland, J. N. & Kerst, M. E. (1993). Sexual harassment and perception of power: An under-articulated relationship. *Journal of Vocational Behavior*, 42, 49-67.
- Dansky & Kilpatrick (1997). Effects of sexual harassment. In W. O'Donohue (Ed.) *Sexual Harassment: Theory, Research and Treatment*. Boston: Allyn and Bacon, pp. 152-174.
- De Judicibus, M. & McCabe, M. P. (2001). Blaming the target of sexual harassment: Impact of gender role, sexist attitudes, and work role. *Sex Roles*, 44, 401-417.
- Dougherty, D. S. (1999). Dialogue through standpoint: Understanding women's and men's standpoints of sexual harassment. *Management Communication Quarterly*, 12, 436-468.
- Fitzgerald, L. F. Shullman, S., Bailey, N., Richards, M., Swecker, J., Gold, A., Ormerod, A. J., & Weitzman, L. (1988). The incidence and dimensions of sexual harassment in academia and the workplace. *Journal of Vocational Behavior*, 32, 152- 175.
- Fitzgerald, L. (1993). Sexual harassment: Violence against women in the workplace. *American Psychologist*, 48, 1070-1076.

- Fitzgerald, F. L. & Ormerod A. J. (1993). Breaking silence: The Sexual Harassment of Women in Academia & in the Workplace, in *Psychology of Women: A Handbook of Issues and Theories*. Florence, L., & Paludi, M. A. (ed.), Greenwood Press.
- Fitzgerald, L. F., Gelfand, M. J., & Drasgow, F. (1995). Measuring sexual harassment: Theoretical and psychometric advances. *Basic and Applied Social Psychology*, 17, 425-445.
- Foulis, D. & McCabe, M. P. (1997). Sexual harassment: Factors affecting attitudes and perceptions. *Sex Roles*, 37, 773-798.
- Gruber, J. E. (1990). Methodological problems and policy implications in sexual harassment research. *Population Research and Policy Review*, 9, 235-254.
- Gruber, J. E. (1997). An epidemiology of sexual harassment: Evidence from North American and Europe. In O'Donohue, W. (ed.), *Sexual Harassment: Theory, Research and Treatment*. Boston: Allyn and Bacon, pp. 84-98.
- Gutek, B. A. (1985). *Sex and the Workplace: The Impact of Sexual Behavior and Harassment on Women, Men, and Organizations*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Gutek B. A., O'Connor M. A., Melancon R, Stockdale M. S., Geer T.M., & Done R.S. (1999). The utility of the reasonable woman legal standard in hostile environment sexual harassment cases: a multimethod, multi-study examination. *Psychology, Public Policy, and Law* 5: 596-629
- Howard Gordon, L. (2007). *The Sexual Harassment Handbook*. New York: Career Press.
- Hubin, D. C. & Haely, K. (1999). Rape and the Reasonable Man. *Law and Philosophy*, 18, 113-139.
- Katz, R. C. (1996). Effects of Gender and situation on the perception of sexual harassment. *Sex Roles*, 34, 35-42.
- Knapp, D. E., Faley, R. H., Ekeberg, S. E., & Dubois, C. L. Z. (1997). Determinants of target responses to sexual harassment: A conceptual framework. *Academy of Management Review*, 22, 687-729.

- Lonsway, K. A., Cortina, L. M. & Magley, V. K. (2008). Sexual Harassment Mythology: Definition, conceptualization, and measurement. *Sex Roles*, 58, 599-615.
- Mazar, D. B. & Percival, E. F. (1989). Ideology or experience: The relationships among perceptions, attitudes, and experiences of sexual harassment in university students. *Sex Roles*, 20, 135-147.
- McCabe, M. P. & Hardman, L. (2005). Attitudes and perceptions of workers to sexual harassment. *The Journal of Social Psychology*, 2005, 145, 719-740.
- Moor, A. (In press). She dresses to attract, he perceives seduction: A gender gap in attribution of intent to women's revealing style of dress and its relation to blaming the victims of sexual violence. *Journal of International Women Studies*, 12,
- Morokoff, P. J., Quina, K., Harlow, L.L., Whitmire, L. Grimley, D. M., Gibson, P. R., & Burkholder, G. J. (1997). Sexual assertiveness scale for women: Development and validation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 790-804.
- O'Hare, E. A. & O'Donohue, W. (1998). Sexual harassment: Identifying risk factors. *Archives of Sexual Behavior*, 27, 561-580.
- O'Connor, M., Gutek, B. A., Stockdale, M., Geer, T. M., & Melancon, R. (2004). Explaining sexual harassment judgments: Looking beyond gender of the rater. *Law and Human Behavior*, 28, 69-95.
- Paludi, M. (2004). Sexual harassment of college students. *Lectures on the psychology of women* (pp. 307-320).
- Pryor, J., Giedd, J., & Williams, K. (1995). A social psychological model for predicting sexual harassment. *Journal of Social Issues*, 51, 69-84.
- Rotundo, M., Nguyen, D. H., & Sackett, P. R. (2001). A Meta-Analytic Review of Gender Differences in Perceptions of Sexual Harassment. *Journal of Applied Psychology*, 86, 914-922.
- Reilly, M. E., Lott, B., & Gallogly, S. M. (1986). Sexual harassment of university students. *Sex Roles*, 15, 333-358.
- Russell, B. L. (2004). Tolerance of sexual harassment: An examination of

- gender differences, ambivalent sexism, social dominance, and gender roles. *Sex Roles*, 50, 565-573.
- Scheppele, K. L. (1991). The Reasonable Woman. *The Responsive Community, Rights, and Responsibilities*, 1.
- Tabak, N. (2005). Sexual harassment - Abuse or flirtation? *Medicine & Law*, 24, 479-489.
- Tinsley, H. E. & Stockdale, M. S. (1993). Sexual harassment in the workplace. *Journal of Vocational Behavior*, 42, 1-4.
- Wiener, R. L., Hurt, L., Russell, B., Mennen, K., & Gasper, C. (1997). Perceptions of sexual harassment: The effects of gender, legal standard, and ambivalent sexism. *Law and Human Behavior*, 21, 71-93.
- Wasti, S. A., & Cortina, L. M. (2002). Coping in context: Sociocultural determinants of response to sexual harassment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 394-405.
- Wright, C. V. & Fitzgerald, L. F. (2007). Angry and afraid: Women's appraisal of sexual harassment during litigation. *Psychology of Women Quarterly*, 31, 73-84.

קול המון ברעו:

ניתוח-תוכן של דיווחי עיתונות ותגוביות מימין ומשמאל על סוגיות מפתח של רמת חיים ורווחה חברתית*

◀ דן סואן וורד נאמן-חביב

"וישמע יהושע את קול העם ברעה ויאמר אל משה: קול מלחמה במחנה."
יהושע, ל"ב, י"ז.

תקציר

המאמר מבוסס על ניתוח תוכן של מאמרים ושל תגוביות (talkbacks) - סוגה חדשה יחסית של כלי-ביטוי, שקנתה לה שביתה בשיח הציבורי המתנהל באמצעות העיתונות הכתובה והאלקטרונית בתנאים שיש המגדירים אותם תנאים של שיוויון, הדדיות וסימטריה. חקר המקרה הנדון כאן עוסק בכיסוי שני מסמכים אינפורמטיביים, הכוללים מידע ונתונים על שתי קבוצות אוכלוסייה בישראל - אחת ערבית, השנייה יהודית. המסמך האחד שנבחן הוא **שנתון יהודה ושומרון 2007**, העוסק באוכלוסייה היהודית ביו"ש. המסמך השני שנבחן הוא **דו"ח מכון מוסאוא** על העוני במיגור הערבי בישראל. שני המסמכים עוסקים בשני נושאי מפתח משותפים - רמת חיים ורווחה חברתית. המאמר בוחן את תגובת העיתונות הכתובה והאלקטרונית לשני המסמכים, והן את עמדות הקוראים כפי שהן מבוטאות בתגוביות. המאמר מצביע על שתי מסקנות עיקריות העולות מהניתוחים שנעשו: ראשית, התעלמות העיתונות מדו"ח מכון מוסאוא משקפת את גישת ההדרה וחוסר הסובלנות, הרווחת בציבור היהודי לגבי המיגור הערבי, שאינו נתפס כחלק אינטגרלי מהחברה הישראלית. שנית, התגוביות מגלות מידה גדולה של אהדה לרמת החיים והרווחה החברתית ביו"ש. גם עוצמת ההתבטאות הארסית שונה לגבי שתי הקבוצות; היא חזקה בהרבה כלפי המיגור הערבי.

מילות מפתח: תגוביות, הדרה, מרכז ופריפריה, המדיה כחלק ממרחב ציבורי, המדיה כמעצבת מציאות

פתח דבר

אחת התפישות הרווחות של העיתונות ממשילה אותה לזירת עימותים. הספרות המקצועית העוסקת בכך מציעה שני מודלים חלופיים לזירה הזו ולהתגוששות המתרחשות בה. המודל המורכב יותר בוחן את הזירה מתוך ארבע נקודות מוצא שונות (Ferree, et al., 2002): תיאוריית הייצוג, התיאוריה הקיבוצית הליברלית, התיאוריה המזוגנת (discursive theory) והתיאוריה המבנית (constructionist theory).

המודל השני מבחין בין שתי גישות - הליברלית והרדיקלית. הגישה הליברלית נוטה לראות במדיה חלק מהספירה הציבורית; מין מרחב, הנמצא בין המימשל לציבור, מרחב שבו מתנהלים דיונים חופשיים.

אמצעי תקשורת ההמונים הם המוסד המרכזי של הספירה הציבורית, ולו רק משום שהם נועדו לשמר את זכויות האזרח ולגונן עליהן מפני פגיעתו הרעה של המימשל (Curran, 1991). מנגד, תפישתה של הגישה הרדיקלית שונה מן הקצה. על פיה מתנהל בספירה הציבורית מאבק על השליטה בין קבוצות עילית וקבוצות אינטרס שונות. יתרה מכך, קבוצות חזקות משתלטות על המרחב הציבורי וכופות את האינטרסים הכלכליים והפוליטיים שלהן על הדיונים הציבוריים ועל המדיה (Habermas, 1979; 1989). התפישה הרדיקלית הזאת מייצגת את פרדיגמת הקונפליקט הקלאסית בסוציולוגיה.

גישה של אסכולת הקונפליקט מאפשרת להכיר בתפקיד החשוב שממלאות העילית והקבוצות האחרות, שיש להן זיקה למרכזי העוצמה והמשאבים החברתיים בהגדרת הסוגיות החברתיות. נסיבות הפוגעות בערכיהן של הקבוצות הללו יוגדרו כמקור לדאגה. האינטרסים והתפישות של הקבוצות האלו ישפיעו על הגדרת הסוגיות החברתיות והפתרונות החברתיים. קיצורו של דבר, על פי תפישת אסכולת הקונפליקט, הגדרת הסוגיות החברתיות מעוצבת כתוצאה מהתגוששות בין קבוצות אינטרס מתחרות.

המדיה מעצבת את המציאות

אחד מיתרונות המדיה על פני זירות הדיון האחרות נובעת מהעובדה שאמצעי התקשורת מסוגלים לערוב לגישה רחבה יותר ומיידיית יותר לקהלים גדולים ומגוונים (כספי, 1997). אמצעי התקשורת נתפשים כחלק מהתרבות. הם פועלים כסוכן חברה המעצב את המשמעות ומפיץ רעיונות וסמלים משותפים (Parenti, 1986; Berger & Luckman, 1966). בכך הם תורמים לאינטגרציה חברתית. בה בעת מפעילים אמצעי התקשורת את התרבות ההגמונית כדי להשמיץ ולדחוק לשוליים תרבויות של קבוצות אחרות (Shoemaker & Reese, 1996).

גיי טוכמן (Tuchman, 1978) ניתח את תפקיד המדיה כמעצבת מציאות וטען שהחדשות מעוצבות חברתית ע"י קבוצות מיוחדות, המושפעות מן הדרך שבה כתבים מלקטים, מסננים ומעריכים את המידע. עוד בראשית שנות השישים דנו סוציולוגים בשאלת עיצוב הידיעות, "יצירת חדשות" ("making news") ו"העיצוב החברתי של המציאות". מסקנתם: "החדשות הן מה שעושים מהן העיתונאים" (Gieber, 1964, 173). בשנות השבעים החרו החזיקו אחריהם אחרים, שגרסו שוב שהחדשות נעשות על-ידי העיתונאים. לא פחות ולא יותר (Cohen & Young, 1973). אפילו הרבה לפני כן עסקו האבות המייסדים של הסוציולוגיה בהיבטים הסוציולוגיים של עשיית חדשות. בשנות העשרים כתב מקס וובר על תפישת העולם החברתית של העיתונאי כאדם פוליטי (Weber, 1921, 1946), ואילו רוברט פארק (Park, 1923) כתב על יצירת החדשות כצורה של ידע. במחקר קלאסי על עיצוב המציאות דיווח הסוציולוג ווייט (White, 1950) על חקר-מקרה שערך במשך שבוע, בו עקב ברציפות אחר עורך חדשות של יומון בעיר קטנה במערב התיכון בארה"ב. הוא עקב בקפדנות אחר כל פריטי החדשות שהעורך דן קיבל מסוכנויות הידיעות. כמו כן עקב אחר הידיעות שנדפסו בסופו של דבר בעיתון, כמו גם אחר הידיעות שנפסלו ולא פורסמו. בדיעבד נוכח לדעת שהעורך עיין את המדיניות הכלכלית של הנשיא טרומן, וכן הייתה לו ביקורת חריפה כנגד הקתולים. לעמדות אלו הייתה השפעה עמוקה על יחסו לחדשות שקיבל ועל החלטותיו האם לפרסמן או להשליכן לסל!

דן כספי, חוקר התקשורת הישראלי, מדבר בנימה דומה. הוא מאמין שהתקשורת מעלה נושאים ומכתיבה את סדר-היום הציבורי והפוליטי (כספי, 1997). לשון אחר, החדשות המשודרות ונדפסות אינן מדיום אובייקטיבי המציג את המתרחש במציאות; החדשות הללו הן מדיום מבנה-מציאות (ראו גם Liebes & Kampf, 2009; Rinnawi, 2007; Yadgar, 2003).

לא זו בלבד שהתקשורת מעלה נושאים, סגנון הסיקור העיתונאי משפיע על בניית סדר-היום. המדיה מסוגלת להשפיל ולרומם, לצמצם או להרחיב ניגודים.

מרכז ופריפריה בתקשורת

התהליך החברתי כולל שתי תפישות משלימות תלויות הדדית: מרכז ופריפריה. המרכז הוא מוקד הפעילויות, האירועים, האוטוריטה והעוצמה. הוא מגלם את ערכיה ואמונותיה המקודשים של החברה, על פיהם נקבע ונשמר הסדר הציבורי. בניגוד לכך, הפריפריה מקבלת את ההוראות ואת המוסכמות מהמרכז בלא לקחת חלק במעשה היצירה או ההפצה. מפעם לפעם לובשת החלוקה הזאת גם צביון אתני או טריטוריאלי. המרכז הוא מקום מושבן של

קבוצות העילית, מוקדי הכוח ומקבלי ההחלטות. המרכז הוא המקום שבו נקבעים גבולות הקולקטיב ושבו מעוצבת התפישה של "אנחנו" ו"הם". הבריות בפריפריה, או בשולי החברה, הן "האחרים" (Shils, 1961; Shils, 1988; ליסק והורוביץ, 1990; אברהם, 2001; קימרלינג, 1995). למרכז יש אינטרס לשמר את מערכת היחסים הזו, ואת תלותם של השוליים במרכז. המרכז מצליח לשמר את המערכת בזכות עוצמתו והשפעתו. למעשה יש לו יתרון בעיצוב המציאות החברתית ברוח העדפותיו (Van Dijk, 1993; אברהם, 2001; קימרלינג, 1995).

מחקרים שבחנו את מערכת היחסים בין התקשורת לקבוצות השוליים העלו, שקבוצות או רבדים שאינם מצוטטים בתקשורת, או זוכים בהתעלמות מצידה, הם אלה שאינם מעוררים עניין בחיי היומיום של החברה. עפ"י ואן דיק (Van Dijk, 1988) העובדה שקבוצות מיעוטים נעדרות-כוח ובעלות רמת ארגון נמוכה, מובילה לכך שהן יוצגו באור שלילי או שיתעלמו מהן. המדיה נגועה בדעות קדומות ובדימויים שליליים לגביהן. פועל יוצא מכך הוא שלקבוצות המיעוטים מדביקים תוויות של פשע, אלימות, סטייה, אי-סדר ציבורי וכיו"ב. לתיאורי העיתונות מתלווים במקרים רבים מעשי קיפוח ואפלייה, המתעלמים מנתוני הרקע שהולידו את מצוקת המיעוטים (Van Dijk, 1993; פירסט ואברהם, 2003).

במחקרנו יוצג להלן טיפול העיתונות במסמכים המכילים מידע על שתי קבוצות שונות בישראל: **שנתון יהודה ושומרון 2007** המתמקד בתושבים היהודים ביו"ש, ודו"ח **מרכז מוסאוא** העוסק בסוגיית העוני של ערביי ישראל. שני הדוחות עוסקים בנושאים דומים: רמת-חיים ורווחה חברתית. ברם, הדו"ח האחד מתמקד בפלח של האוכלוסייה היהודית, הזוכה לייצוג חזק בממשלה הנוכחית; הדו"ח השני מתמקד באוכלוסיית שוליים נטולת עוצמה. המחקר יבחן את תגובת העיתונות לשני המסמכים, כמו גם את עמדות הקוראים כפי שהן מתבטאות בתגוביות לפרסומי העיתונות.

חידושים במדיה - "עיתונאות ציבורית" ותגוביות קוראים

הקריאה למערכת יחסים שוויונית בין אמצעי התקשורת לציבור הרחב צברה תאוצה בחמש עשרה השנים האחרונות. העניין הגובר והולך בשיתוף הקוראים צמח בין השאר מתכונותיה הייחודיות של עיתונות הרשת, המאפשרת דו-שיח עם קוראי החדשות והמאמרים. שורה שלמה של דרכים הומצאה כדי להגדיל את השתתפות הציבור בתהליך העיתונאי (Durocher, 1998; Haas, 1999; Lasica, 2003; Lieberman, 2001; Lowery, 2005 & Anderson).

המונח "עיתונאות ציבורית" צץ ועלה על הבמה. בין השאר פירושו היה גם תגוביות, כהצהרתו של אחד מחוקרי התחום (Witt, 2004, 49):

"היא (ה'עיתונאות הציבורית'. המחברים) באה לידי ביטוי בכל פעם שעורך כלשהו

לוחץ על הכתב שלו לגוון את מקורות הידע שלו, או לחפש אחר האמת גם במרכז ולא רק בקצוות. היא באה לידי ביטוי בכל פעם שאמצעי התקשורת פותחים ערוצים לקוראים ולצופים, שבאמצעותם הם יכולים להעביר את תגובתם לעיתונאי..."

המונח תגובת אינו חדש בניבון של אמצעי התקשורת. למעשה ניתן למצוא כבר בימי המדיה המסורתית, כאשר ניתנה אפשרות לציבור להביע את דעתו במדורי המכתבים למערכת. עם התפשטות מערכות המדיה המבוססות על רשת האינטרנט התפתחו ערוצי תקשורת ודיון ברשת. התגובות היו לערוץ חשוב, שבו יכולים הקוראים להשמיע את תגובותיהם במרחב הווירטואלי. אלו הן תגובות מיידיות לנכתב בעיתון, מין היבריד של ה"צ'אט", המופיע בשולי המאמר (הכט, 2003; 2004; Kohn & Neiger, 2006).

הערות הקוראים נעשו צורה פופולארית של תגובות מטעמים אחדים (Ben-David & Folkan, 2010). ראשית, התגובות היא מכשיר מקיף בהרבה מהמדיה המסורתית. מדור המכתבים למערכת בעיתון הקונוונציונאלי מסוגל להכיל מספר מוגבל של מכתבים. מנגד, אין כל הגבלה על מספר התגובות ברשת. יש מאמרים שבשוליהם מאות תגובות! יתר על כן, לא זו בלבד שהתגובות אינן מוגבלות דרך כלל בהיקפן, כותביהן רשאים להביע דעות ולעשות שימוש בביטויים ומילים שלעולם לא יראו אור בעיתונות הכתובה הקונוונציונאלית. התגובות מציעה לקוראים זירה חופשית לביטוי דעתם ללא כל הגבלה כזו או אחרת. בעוד שהמכתבים למערכת ותגובות המאזינים ברדיו עוברים סינון ותיווך, התגובות פטורות מ"עונש" זה. היעדר תיווכו של העורך מעצים את אופייה הספונטני והאנונימי של התגובות, כמו גם את השימוש החופשי בלשון ובסיגנון (Kohn & Neiger, 2006). כפי שקבעו גרון ובארנסט (Nerone & Barnurst, 2001), התגובות חיסלו את הדיקטטורה של העורך; היא הומרה בעריצות של עכבר המחשב הנמצא בכף ידו של הקורא...

המעבר ממכתבים למערכת לתגובות ברשת נתפש לעיתים כמעבר מהתיאוריה של "הדמוקרטיה המדיינת או הדיונית" [Deliberative Democracy] (Habermas, 1989) - המטיפה לכך שהשיח הציבורי יחתור לקונסנזוס ויהיה רציונאלי ולוגי - לתיאוריה של "הפלורליזם האגנוסטי" (Mouffe, 2000), הגורסת שהקונסנזוס הוא תמיד פועל-יוצא של המערכת ההגמונית ושל הדרת קולותיהם של חלקים מסויימים מהציבור. לפיכך מטיפים המחזיקים בתיאוריה זו לתת ביטוי למחלוקות ולקונפליקטים ובכך לעודד חברה דמוקרטית יותר ושוויונית יותר. מנגד מביעים אחרים את הדעה שתיאורית הדמוקרטיה המדיינת/דיונית היא-היא המסבירה בצורה הטובה ביותר את הופעתן של התגובות. בשניים מחיבוריו גורס האברמאס (Habermas, 1989, 1992) שמצב הדיבר האידיאלי הוא זה שבו רשאי כל אחד לבטא את עמדותיו, שאיפתו וצרכיו. מצב הדיבר האידיאלי הוא גם זה שבו כל אחד רשאי

לשוחח ולעסוק בשיח; כל אחד זכאי להעלות כל טענה העולה בדעתו. המרחב הציבורי הוא מרחב המתווך בין המדינה והחברה האזרחית. במרחב זה מושעים באורח זמני הבדלי העוצמה והסטאטוס. השיח הציבורי הוא רציונאלי ומתרחש במדינות חופשיות, בספירות חופשיות מלחצים כלכליים. התגוביות מהוות זירה אידיאלית לשיח ציבורי בתנאי שיוויון, הדדיות וסימטריה (Kohn & Neiger, 2006; Galily, 2008).

הפופולאריות של התגוביות בישראל

התגוביות הפכו במהירות גדולה לזירת פעילות מלאת חיים בתחומים החברתי, הפוליטי והתרבותי בישראל. הן החלו לשמש מוקדי תרבות מגוונים מצד אחד, וזירות אנטגוניזם חברתי מצד שני. הן היו לכלי פופולארי ביותר. באחד מאתרי הרשת הנקראים ביותר, *Ynet*, נדפסות בממוצע כ-10,000 תגוביות ביום (Sikron et al., 2008). פרי ועמיתיו (2005) מצאו, ש-74% מכל הישראלים המחוברים לרשת משתמשים בה כדי לקרוא חדשות. 21.5% מהם משתמשים בכתוביות כדי להגיב על מה שקראו.

התגוביות היו לִזְרָז חברתי המאיץ העברת רעיונות בין המרכז לפרִיפֶריה. כפי שאמר פילק (2006), כותבי התגוביות סבורים שהם מייצגים את קול העם כנגד קבוצות העילית. התגוביות מאפשרות לחלקים שונים של האוכלוסייה להביע את דעתם בזירה הציבורית, לפעול שם כקבוצת לחץ ולהוות מקור לבדיקת דעת הציבור. עורך *Ynet* הודה שהתגוביות מאפשרות הבנה טובה יותר של רלוונטיות הנושאים הנדונים בעיתונות. הן מאפשרות לציבור להכתיב לו ולהצביע בפניו מה מעניין אותו (דרוב-היישטיין, 2003). התגוביות היו למקור ידע חדשני בחברה בישראל. הן היו מקור לדיונים, ולעיתים גם מקור לתרבות דמוקרטית וליציבות. התגוביות מציעות ממד של יוזמה, המעוגן במפגשו של משתמש-הרשת עם הטקסט. לכן גם ניתן להגדיר את התגוביות כפעולה חברתית (Kohn & Neiger, 2006; Galily, 2008).

התגוביות המבוססות על טקסט שהופיע ברשת ניתנות להגדרה כרפלקס שמקורו ברגשות אצורים, נטיות לב, אינטרסים חברתיים ונסיבות חברתיות-כלכליות. מייחסים להן יתרונות על פני אמצעי ביטוי אחרים. כפי שכבר נאמר, הן מקנות לכותבים הזדמנות לביטוי ספונטאני של דעה, שאיש לא יסנן אותה. הן גם מאפשרות להביע התנגדות בלשון בסיסית וישירה, התנגדות בלי שיד מתווכת, או מדריך אידיאולוגי כלשהו, יתערבו על מנת לשנותה. יתרונות אלה מקנים לתגוביות אופי של פעולה חברתית המייצגת תופעה חברתית. עם זאת, לתגוביות יש גם היבט שלילי. יש עורכים המגדירים את התגוביות כביבים סוערים, שאינם תורמים דבר לציבור (דרוב-היישטיין, 2003). עיון בתגוביות הישראליות אמנם מלמד שפעמים רבות הן כתובות עברית מסורסת, עתירת שגיאות תחביר ורצופות חרפות וגידופים, אלות

וקללות. למרות החיצים השלוחים לעבר הצדדים השלייים שבתגובות בישראל מביע אחד מחוקרי הרשת (הכט, 2004) את דעתו, שאופיין המגוון של התגובות הרואות אור ברשת משחזר בעצם את השסעים, הבעיות והמחלוקות המעוגנים בזהות הקולקטיבית של הכותבים. התגובות מצלמות את ההבדלים המגדריים, העדתיים, הלאומיים והדתיים בישראל. התגובות הן אספקלריה של ישראל לטוב ולרע!

מטרת המחקר

כפי שכבר נאמר לעיל, המחקר שלפנינו מתמקד בשני פירסומים שעניינם רמת-חיים (ר"ח) ורווחה חברתית (רו"ח) בשני מיגזרים שונים. המיגזר הראשון מקיף את התושבים היהודים ביהודה ושומרון, שמנו כ-272,000 נפש בסוף 2007 - 3.8% מאוכלוסיית ישראל. המיגזר השני מקיף את אזרחיה הערבים של המדינה, המהווים כ-20% מהאוכלוסייה. המחקר מנתח תגובות עיתונות ותגובות לשני פירסומים העוסקים בר"ח וברו"ח של שני מיגזרים אלה, **שנתון סטטיסטי יהודה ושומרון 2007** (להלן, **השנתון הסטטיסטי**) [סואן ונאמן-חביב, 2008] המתמקד בתושבי יו"ש היהודים, **והצרכים התקציביים של האזרחים הערבים לקראת גיבוש תקציב המדינה לשנת 2008** (להלן, **דו"ח מוסאוא**) [פארס, 2007].

השנתון הסטטיסטי נדפס באוקטובר 2008, והוא מכיל נתונים סטטיסטיים וטקסטים כתובים, שעניינם היבטים שונים של האזור. רוב הנתונים מציגים את האזור באור חיובי. הם מצביעים על כך, שמקדם הילודה באזור גדול פי שלושה מהמוצע הלאומי. הוא מאיר את העובדה שמדד אי-השיויון החברתי באזור נמוך בצורה משמעותית מהמקדם הלאומי. הוא מסב תשומת לב לכך שתושבי האזור מדווחים על הכנסה ותחושת ביטחון גבוהים מהמוצע הלאומי, כמו גם על בריאות טובה ותחושת שביעות רצון מהגבוהות במדינה. הנתון השלילי הבולט בשנתון הוא שיעור הפשיעה הגבוה ביותר במדינה. נתונים אלה סוקרו בהרחבה על-ידי אמצעי התקשורת למיניהם.

דו"ח מוסאוא מתמקד בר"ח הנמוכה ובמצוקת העוני של האוכלוסייה הערבית בישראל. הוא מצביע על העובדה ששיעור המשפחות הערביות החיות מתחת לסף העוני גדול יותר מפי שלושה מזה שבמיגזר היהודי. הוא מבקש להסב תשומת לב לכך, שיותר ממחצית הילדים הערבים בישראל גדלים במשפחות מתחת לסף העוני.

מטרת מאמר זה היא לבחון את החומר שנדפס במדיה ואת התגובות לחומר זה שהופיעו בשני ערוצים: העיתונות הכתובה ועיתונות הרשת. שני נושאים נבחנו בהקשר זה: (1) כיצד הוצגו הנתונים בדיעות ובמאמרים שראו אור בעיתונים השונים; (2) מה היו תגובות הקוראים לדיעות ולמאמרים שנדפסו בעיתונות הרשת.

השיטה

בחינת החומר נעשתה באמצעות ניתוחי תוכן, שהתבססו על יסודות כמותיים ואיכותניים גם יחד. תחילה נספרו פריטי הידיעות והמאמרים שנדפסו על כל נושא בעיתונות הכתובה והאלקטרונית לגבי *השנתון הסטטיסטי ודו"ח מוסאווה*. כמו כן נבדק אופי הפריט - חיובי, שלילי, ניטראלי.

בשלב השני נעשה ניתוח איכותני של תגוביות הקוראים לידיעות שהופיעו בעיתונות הרשת. תוכנה של כל תגובית נבחן באמצעות קידוד כדלהלן: 1 תגובית חיובית לידיעה; 2 תגובית ניטראלית או סתמית; 3 תגובית שלילית. קידוד זה נעשה הן ל*שנתון הסטטיסטי* ($M = 2.00$ $SD = .92$) והן ל*דו"ח מוסאווה* ($M = 2.77$ $SD = .54$).

מימצאים

תגובת העיתונות לשנתון הסטטיסטי

השנתון הסטטיסטי זכה לתגובה רחבה באמצעי התקשורת. הופעתו צויינה בעיתונות הרשת, בעיתונות הכתובה, ברדיו ובטלוויזיה. הניתוח במאמר זה מבוסס על פריטים שנדפסו בעיתונות הכתובה ובעיתונות הרשת בלבד.

בעיתונות הכתובה נדפסו כתבות בתשעה עיתונים: ארבעה עיתונים בלשון העברית - *ידיעות אחרונות*, *יחד נאמן*, *הארץ* (הנדפס גם באנגלית) ו*יום ליום*; שני עיתונים בלשון הערבית - אל-איאם ואל-קודס; עיתון אחד בלשון האנגלית (פרט למהדורה האנגלית של *The Jerusalem Post* ואחרון-אחרון, עיתון אחד בלשון הרוסית - *המודיע*. ידיעות על *השנתון הסטטיסטי* באתרי החדשות הבאים של הרשת: הארץ, *Ynet*, *INN*, *Walla* ו-*NRG*.

כותרות

כותרות החומר שנדפס עסקו ברובן בשני נתונים. בשבע מתוך שלוש עשרה הידיעות שנדפסו (54%) נסבו הכותרות על שיעור הילודה הגבוה ביו"ש. הכותרות הנותרות (46%) בהארץ, אל-איאם, אל-קודס, *המודיע* ו-*The Jerusalem Post* עסקו בדיווח שתושבי יו"ש הם המאושרים במדינה. כותרות העיתונות הערבית כללו ניסוח כגון, "*המדינה היהודית המשגשגת?*" ו"*האם משגשגת מדינת המתנחלים?*" בהארץ הייתה הכותרת "*המתנחלים בריאים יותר, פוריים יותר, מרוויחים יותר ומרוצים יותר*". בכל הידיעות שהתפרסמו התייחסו כותרות-המשנה לשיעור הפשיעה הגבוה.

תוכן הידיעות

בכל הידיעות נדפסו הנתונים המרכזיים מהשנתון הסטטיסטי, אשר הופיעו בהודעה לעיתונות שיצאה מטעם המרכז האקדמי אריאל שבשומרון. מרבית העיתונים פרסמו את הנתונים גרידא, ומיעוטם הציג את הנתונים באופן מגמתי, תוך כדי הבעת עמדה לגביהם. בעיתונות הערבית הוצגו הנתונים בליווי הבעת דעה. לאחר הצגת הנתונים נכתב: "על חשבון מעמד הביניים המתרסק בישראל, מספקת הממשלה למתנחלים תשתיות מעולות, יום לימודים ארוך, הסעות מאובטחות לבתי הספר ולחוגים, שמירה ממלכתית וצבאית, מצבת כוח אדם משופרת של עובדי רווחה ועוד. רוב המתנחלים עובדים במנגנונים הממלכתיים ועוד זוכים להטבות מס. ישראל חייבת להחליט, אם חפצת חיים היא, כי היא מוותרת בהקדם על מדינת יהודה".

שעות אחדות לאחר פרסום הנתונים, פורסמה ב-Ynet תגובת שלום עכשיו לפיה "גידול בהתנחלויות- בכייה לדורות". תגובה זו של שלום עכשיו פורסמה גם בעיתון יתד נאמן. בשאר הידיעות שפורסמו בעיתונות העברית הוצגו הנתונים כפי שהם, ללא שינוי או הוספת עמדה.

תגובות מאוחרות

מעבר להצגת הנתונים בכתבות, נמצא שבימים שלאחר מכן שימשו נתונים אלה עיתונאים וכותבי טורים בעיתונות לשם הבעת עמדתם הפוליטית. מעניין לראות שכל התגובות והעמדות הראשוניות שפורסמו היו מנקודת מבט שמאלנית של המפה הפוליטית:

1. במוסף לשבת של ידיעות אחרונות היו שתי תגובות לשנתון. האחת, בטורו של ב. מיכאל, שכתב: "...על פי הנתונים הללו, מתנחלי יו"ש מרוויחים יותר, מתרכים יותר, בריאים יותר ומאושרים יותר. חיטטתי עוד ועוד בנתונים שפורסמו, מחפש לשווא עוד נתון אחד: מי משלם בשביל כל הטוב הזה...בלית ברירה הלכתי אל פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. ושם דווקא מצאתי: מסתבר, וזה נכון כבר עשרות שנים, שכמחצית ממקבלי המשכורות בממלכת החרד"ל מקבלים אותה מהממשלה. ממשלם המיסים. ממני. ממך. ...הייפלא שכל כך טוב להם?"

השנייה, בטורו של מאיר שלו, שכתב, בין היתר: "שוב לא צריך לנסוע לסדנאות בהודו ולמרפאות נעורים בשוויץ, אפשר להשתלט על גבעה בשומרון, לקבל מהמדינה כביש, חשמל, מים, משכורת, הסעות ופלוגה של חיילים, להרביץ לערבים, לחיילים ולשוטרים, ולדווח על בריאות טובה ושביעות רצון".

2. 'הארץ' - מאמר המערכת מ--17.12.08 מדבר על "הפער ההרסני" שבין "ישראל הלגיטימית" לבין המתנחלים. המתנחלים מרוצים מחייהם, רמת חייהם ואיכותם יותר גבוהות, הם יותר בריאים, יש אצלם פחות מובטלים והם מצליחים יותר בכחנות הבגרות. הנה ראייה לביטחון הכלכלי-חברתי השורר ב"מדינת יהודה" שנוסדה בצד מדינת ישראל "כגולם שקם על יוצרו": בתוך המדינה צמצמה הממשלה את השירותים החברתיים, את החינוך, את הבריאות ואת הדיור הציבורי, אבל "במדינת יהודה משגשגת מדינת רווחה לתפארת".

בעקבות הטורים של ב. מיכאל ושל מאיר שלו, נכתבו שני מאמרי תגובה, מנקודת מבט ימנית:

1. בלוג בתוך אתר האינטרנט של עיתון *The Marker* (טור זה זכה ל- 28 צפיות בלבד).

2. טור של אליקים העזני - מי שהייה ח"כ מטעם מפלגת "התחייה" וחבר מועצת יש"ע - באתר החדשות *News1*.

שני המאמרים מתייחסים לטורים של מיכאל ושלו שפורסמו בידיעות אחרונות, תוך הדגשת הניתוח השמאלני החד-צדדי של הנתונים.

תגובות לכתבות בעיתונות המקוונת

לצד ידיעות והרשימות שפורסמו בעיתונות ע"י אנשי המערכת, נבדקו גם תגובות בארבעה עיתונים אלקטרוניים בהם פורסמו ידיעות על הנתונים, לפי הפירוט הבא:

211 תגובות ב-*Ynet* (ידיעות אחרונות)

83 תגובות ב-*Ha'aretz* (הארץ)

41 תגובות ב-*NRG* (מעריב)

18 תגובות ב-*INN* (ערוץ 7)

סה"כ 353 תגובות.

ניתוח התגובות מעלה ש-66.3% מהן (234 תגובות) הן תגובות חיוביות (רובן, אם כי לא כולן, משקפות הלכי רוח ימניים); 22.1% (78 תגובות) הן שליליות (משקפות הלכי רוח שמאלניים); 3.4% מהתגובות עוסקות בהיבטים הטכניים של איסוף הנתונים, מעלות שאלות לגבי הימצאים או מנסות להסביר את הנתונים בהתייחס לאופן איסוף הנתונים; 8.2% מהתגובות אינן רלוונטיות לא לשנתון הסטטיסטי ולא לכתבה, או לידיעה, שבשוליהן הופיעו.

את התגובות החיוביות ניתן לחלק לשני נושאים עיקריים:

1. 91.4% מהן התייחסו לגידול האוכלוסייה באופן חיובי, תוך איזכורים כגון: "כן ירבו", "מפעל ההתיישבות מצליח". בולטת במיוחד חזרתו הרבה של המשפט "כאשר יענו אותו, כן ירבה וכן יפרוץ" (שמות, א', י"ב).
2. 8.6% מהן התייחסו לשיעור הגבוה של העבריינות באזור, תוך ניסיון להפחית ממשמעותו ולהציג תמונה הפוכה. זאת על ידי התייחסות לשני נושאים:
 - א. עדויות של מגיבים על תחושת ביטחון גבוהה מאד ("רק אנו מרשים לעצמנו לא לנעול את דלתות הבתים"), דבר התואם ממצאים העולים מהשנתון הסטטיסטי.
 - ב. מתן הסברים לשיעורי הפשיעה הגבוהים במדינות ממשלתית ומשטרית, המביאה למעצרים עקב השתתפות בהפגנות ובפעילויות פוליטיות.

את התגובות השליליות ניתן לחלק לשלושה תחומים:

1. 72% מהן התייחסו לגידול האוכלוסייה ביו"ש באופן שלילי, כגון: "מפעל ההתיישבות, כפי שהוא מכונה בטעות, הוא מפעל ההרס הגדול ביותר של הסיכוי להישרדות של מדינת ישראל... הריבוי הוא מעשה התאבדות לשמו".
2. 20.3% מהן התייחסו לנזק הכלכלי הנוצר מגידול האוכלוסייה: "מתקיימים על חשבוננו ולכן יש להם עודף זמן לעשות ילדים. ילדים שהם לא צריכים לדאוג לפרנסתם, כי הדאגה הזו מוטלת עליי". "מה רע להם? ... נהנים מתקציבים ומענקים נדיבים..", "ולמה שלא יביעו שביעות רצון גבוהה יותר מאיכות חייהם? שם בגבעות יש אוויר הרים נקי וצלול, הטבות בארנונה ומיסים, בונוסים שונים, המדינה נותנת מענקים לבנייה...".
3. 7.7% מהן התייחסו לשיעור הגבוה של העבריינות באזור: "ברור מאליו שקצב הפשיעה שם הוא הגבוה ביותר, כי יו"ש נולדה בחטא".

כפי שניתן היה לצפות, יש הבדלים משמעותיים בהתפלגות התגובות בין העיתונים המקוונים השונים. שיעור התגובות החיוביות בערוץ 7, שופר המתנחלים, הוא הגבוה ביותר, ועולה על 83%. מנגד, שיעור התגובות החיוביות בהארץ, המתנגד בעקביות להתנחלות מעבר לגבולות הקו הירוק, הוא הנמוך ביותר, ונופל במקצת מ-40% (ראה לוח מס' 1). עם זאת ראוייה בהחלט לציון העובדה, שגם בעיתון זה עשרות אחוזים מהתגובות הן חיוביות.

לוח 1: התפלגות התגובות לשנתון יו"ש לסוגיה בעיתונים המקוונים השונים

שם האתר	שיעור התגובות החיוביות	שיעור התגובות השליליות
<i>Ynet</i>	76.3%	14.3%
<i>Ha'aretz</i>	39.7%	43.3%
<i>NRG</i>	63.4%	24.4%
<i>INN</i> (ערוץ 7)	83.3%	11.2%

דו"ח העוני שפורסם על-ידי מרכז מוסאווא

תגובות העיתונות לדו"ח העוני של מרכז מוסאווא

הניצוץ שהדליק את הדיון במצוקת העוני של ערביי ישראל היה ידיעה לעיתונות שהוצאה על ידי המרכז וסיכמה את הדו"ח שלו. תגובת העיתונות לאותה ידיעה נופלת לתחום של מה שקרוי דרך כלל תיאור "האחר" בתקשורת (Davis, 1990; Gamson, et al., 1992; Croteau & Hoynes, 1997). כפי שכבר נאמר לעיל (ראו 3. מרכז ופריפריה בתקשורת), חוקרים שהתחקו אחר הסיקור שנותנת המדיה לקבוצות מיעוט אתניות, דתיות ולאומיות הגיעו לשתי מסקנות עיקריות: ראשית, המדיה נוטה להתעלם מסוגיות הקשורות בקבוצות מיעוט. הנחת העבודה של רוב העורכים היא שקבוצת הרוב מגלה עניין זעום בקבוצות המיעוט, אלא אם כן הן מאיימות על הסדר הציבורי או מהוות סיכון כזה או אחר לקבוצת הרוב. שנית, כשקבוצת המיעוט כבר זוכה בתשומת ליבה של התקשורת, הדבר קורה בהקשר שלילי (Avraham, 2000; Wolfsfeld, 1997; Ross, 1998; First, 1998). קבוצות הנהנות ממסיכות חברתית-פוליטית למרכזי העוצמה זוכות בכיסוי גדול יותר מאלו המרוחקות יותר מהמרכזים הללו (Avraham, 2000).

לא ייפלא, איפוא, שבניגוד לסיקור הרחב שניתן לשנתון הסטטיסטי לא זכה הדו"ח של מרכז מוסאווא אלא בסיקור מוגבל. בעיתונות העברית פורסמה על כך ידיעה רק במעריב. היא הציגה את הנתונים כלשונם, בכלל זה הסבר על חומרת המצב מטעם מרכז מוסאווא. עם זאת, הכתבה פורסמה גם בשלושה עיתונים מקוונים *Ynet*, *Walla* ו-*NRG*. בשלוש הכתבות הוצגו הנתונים כלשונם, בכלל זה הסבר על חומרת המצב מטעם מרכז מוסאווא. בכל ארבע הידיעות תוכן הכותרת היה דומה: "דו"ח: יותר ממחצית הערבים - מתחת לקו העוני". ניתן לסכם שהנושא זכה אמנם להתייחסות מעטה ולבולטות נמוכה, אבל הסיקור לא היה נגוע בדה-לגיטימציה ובדימויים ובהכללות שליליים. העיתונים לא הטילו על ערביי

ישראל את האחריות למר גורלם; הם גם לא הציגום כמי שאינם מסוגלים לשנות את המציאות בה הם חיים. מה שאין כן התגובות.

התגובות לידיעות בעיתונות המקוונת

במונחים מוחלטים פורסמו קצת פחות תגובות לדו"ח על נתוני המיגזר הערבי מאשר לדו"ח על אזור יהודה ושומרון (342 לעומת 353 תגובות בהתאמה). הבדל זה זניח. יתר על כן, יש לקחת בחשבון שהתגובות הללו נשלחו בתגובה למספר קטן בהרבה של ידיעות שפורסמו בעיתונות. ניתן לומר, אם כן, שהרבה יותר מעניין בהקשר זה אינו מספר התגובות אלא אופיין והטון הכללי שלהן.

ב-Ynet - פורסמו 202 תגובות (לעומת 211 לשנתון יו"ש)

ב-NRG - פורסמו 49 תגובות (לעומת 41 לשנתון יו"ש).

ב-Walla - פורסמו 91 תגובות (שנתון יו"ש לא סוקר באתר זה).

סה"כ 342 תגובות.

ניתוח התגובות מעלה:

71% (243) מהתגובות שליליות. הן מנסות לבטל או להצדיק את נתוני העוני המובאים (נקודת מבט ימנית בקשת הפוליטית).

14.7% (50) מהתגובות חיוביות. מביעות הבנה ותמיכה בנתונים (נקודת מבט שמאלנית בקשת הפוליטית).

8.1% (28) מכלל התגובות הציעו הסברים אובייקטיביים לנתונים, ללא כל הבעת עמדה לגביהם.

6.1% (21) מהתגובות היו לא רלוונטיות כלל.

לוח 2 "מצלם" את התפלגות התגובות החיוביות והשליליות בכל אחד מהאתרים המקוונים. Ynet, האתר שבו פורסם המספר הגדול ביותר של תגובות היה גם זה שבו משקלן של הכתובות העויינות הייה הגדול ביותר. מעריב (NRG), האתר שבו פורסם המספר הקטן ביותר של תגובות, הייה גם זה שבו משקלן של אלה הייה הקטן ביותר.

לוח 2: התפלגות התגובות לדו"ח מוסאווא לסוגיהן בעיתונים המקוונים השונים

שם האתר	שיעור התגובות החיוביות	שיעור התגובות השליליות
<i>YNET</i>	10.9%	78.2%
<i>WALLA</i>	15.3%	62.6%
<i>NRG</i>	28.6%	57.1%

שיעור התגובות השליליות לדו"ח מרכז מוסאווא הייה גדול כמעט פי שלושה וחצי מאשר במקרה של השנתון הסטטיסטי (71% לעומת 22.1% בהתאמה). חשובה מכך העובדה שהעוינות והשימוש בלשון ביבים גסה היו שכיחים בתגובות לידיעות הקשורות במרכז מוסאווא לאין ערוך מאשר בתגובות לשנתון הסטטיסטי. גם אם מתעלמים מהטון הקיצוני ומהשנאה המאפיינים לא מעט תגובות עוינות, עדיין אין בכך כדי לבטל את משקלן הגבוה של התגובות השליליות. משקלן של אלה גדול ממשקלם באוכלוסייה של היהודים העויינים את הערבים, כפי שעוד יובהר להלן. בהרצאה שנשא בפני משפטנים ציין מי שניהן נשיא בית המשפט העליון, פרופ' אהרון ברק, את עמדתו הדו ערכית של הציבור הישראלי כלפי ערביי ישראל. אליבא דברק (אדלסון, 2009): "אם תשאל יהודי האם אתה בעד שיוויון עם ערבים הוא יגיד בוודאי, אם תשאל אם הוא בעד לזרוק את כל הערבים מפה, הוא יגיד וודאי. הוא לא רואה סתירה בין הדברים".

על-פי סקר שנעשה לפני כשנתיים על-ידי המכון הישראלי לדמוקרטיה (אריאן ועמיתיו, 2008) התמונה ברורה יותר: 56% מהציבור היהודי מחזיקים בדעה שערביי ישראל זכאים לשיוויון זכויות מלא; 47% מאמינים שערביי ישראל הם קרבנות אפלייה. במקביל מצהירים 56% מהנסקרים היהודים על תמיכתם במהלך ממשלתי שיעודד את ערביי ישראל לעזוב את המדינה. ראוי לציין שממצאים אלה שונים מאוד מממצאי סקר שערך פרופ' סמי סמוחה בשנת 2007 (סמוחה, 2008). בסקר שלו הצהיר שיעור גבוה בהרבה מהמשיבים היהודים, 71%, שיש לדאוג לשיוויון מלא בין יהודים לערבים בכל הנוגע לזכויות האזרח, תקציבי ממשלה והזדמנויות חינוך ותעסוקה. 50.4% מהנסקרים היהודים על ידי סמוחה הביעו את דעתם שיותר לאזרחים הערבים להתמנות כשרים בממשלה. שמה אין די בכך, 71% מהמשיבים היהודים גם הביעו דעתם שעל הממשלה לנקוט צעדים מיידיים למימוש השיוויון בין שני המיגזרים. כך או אחרת, משקל האזרחים היהודים בציבור הרחב העויינים את הערבים נמוך בהרבה מזה שבקרב כותבי התגובות. במילים אחרות, התגובות הן שופר לפלחים קיצוניים במיוחד בקרב האוכלוסייה. לפלחים אלה יש ייצוג יתר בתגובות (דרוב-היישטיין, 2003).

את התגובות השליליות ניתן לחלק לשלושה תחומים עיקריים:

1. 45.2% מהתגובות השליליות (110 תגובות) הביעו ספק באמיתות הנתונים, תוך מתן הסברים שונים ומשונים לכך שנתונים אלה אינם משקפים את המציאות. כגון: "כשלא משלמים מיסים ומקבלים תמיכה מהמדינה (ביטוח לאומי), אז כל משפחה ערבייה נחשבת ענייה. לא משנה שהם גרים בוילות ענק תלת-קומתיות, ללא תשלומי ארנונה, היטלי מדינה...מאוד קל לקבל שכר וכסף, לא להצהיר על זה לרשויות המס ועוד לקבל ביטוח לאומי...".

2. 44% מהתגובות התייחסו לעוני שבקרב הערבים כדבר שהערבים הביאו על עצמם, מסיבות שונות. אלו הן תגובות שמביעות עמדות ימניות ניציות ברובן, המדברות על העדר תרומה של הערבים למדינה, על תרומתם לטרור ועל הצורך בהגבלת הילודה בקרבן. כגון: "הפרדוקס הזה צריך להיפסק. הפלסטינאים המתגוררים בישראל כבר אינם אזרחי ישראל ואין להחשיב אותם בנתוני העוני. ראינו את נאמנותם למדינה בפרעות אוקטובר 2000 ובזמן המלחמה האחרונה שנציגם בכנסת חבר לאוייב והעביר מידע". "קשה גם לעבוד וגם לעשות פיגועים".

3. 10% מהתגובות הביעו עמדות ימניות קיצוניות, ללא כל הסבר: "חבל שכל כך מעט עניים...". "יש הסעות חינם לקטאר. שם אין עוני, ומשוועים לעובדים", "שיהיו עניים זו לא בעיה שלנו. ממת צריך לדאוג לאוייבים?", "הם לא שיכים לישראל לא צריך לדאוג להם".

השוואה משוקללת של התגובות לשתי קבוצות הנתונים

כדי לחדד את ההבדל במאזן הכולל של תמונת הכתובות, כונסו בלוח 3 מאזני התגובות לשני הפירסומים - שנתון יו"ש ופרסום מרכז מוסאווא - לפני גריעת התגובות הניטרליות, שניתן להגדירן שלא ממיין העניין לצורך ניתוח זה, ולאחריו. התמונה המתקבלת מדברת בעד עצמה. לגריעת התגובות הניטרליות תוצאות שונות בתכלית בשני המקרים שנבדקו. בעוד שמשקל התגובות השליליות על דו"ח מרכז מוסאווא לפני הקידוד הוא 71.1% ממשקלן של התגובות, הנה לאחר שיערוך המשקלים הוא מגיע ל-82.9%. בעוד שמשקלן של התגובות החיוביות לדו"ח זה הוא 14.6% לפני הקידוד, הנה לאחר שיערוך המשקלים הוא עולה במקצת ל-17.1%. במקרה של שנתון יו"ש התוצאה הפוכה. משקל התגובות השליליות עולה לאחר גריעת התגובות הניטרליות מ-22.1% ל-25%; ואילו משקל התגובות החיוביות עולה מ-66.3% ל-75%!

**לוח 3: השוואת התפלגות התגוביות לכתבות על שנתון יו"ש ודו"ח מוסאוא
לפני גריעת התגוביות הניטרליות ולאחריה**

דו"ח מוסאוא				שנתון סטטיסטי יהודה ושומרון				הקשר התגובה
אחוזים	ערך התגובות לאחר גריעת הניטרליות	אחוזים	שכיחות התגובות בפועל לפני הקידוד	אחוזים	ערך התגובות לאחר גריעת הניטרליות	אחוזים	שכיחות התגובות בפועל לפני הקידוד	
17.1	50	14.6	50	75.0	234	66.3	234	תגובת חיובית
-	-	14.3	49	-	-	11.6	41	תגובת ניטראלית
82.9	243	71.1	243	25.0	78	22.1	78	תגובת שלילית
100	293	100	342	100	312	100	353	סה"כ

דיון וסיכום

מאמר זה עסק בשתי סוגיות הקשורות הדדית: תגובות העיתונות והציבור לשני פירסומים שונים, שעניינם רמת-חיים ורווחת-חיים בשתי קבוצות אוכלוסייה - האחת נמנית עם הרוב היהודי; השנייה נמנית עם המיעוט הערבי, המייצג את "האחר". הפירסומים נדפסו על-ידי שני גופי מחקר שונים בישראל, האחד יהודי, משנהו - ערבי. על אף העובדה ששני הפירסומים עסקו בנושא שאופיו דומה, היו תגובות העיתונות והציבור שונות מאוד. תגובת העיתונות לשתי קבוצות הנתונים מטעימה את הנקודות הבאות: ראשית, העיתונות גילתה עניין גדול בהרבה בנתונים על האוכלוסייה היהודית מזה שגילתה בנתונים על האוכלוסייה הערבית.

מימצא זה אינו מפתיע. מחקרים רבים נערכו בסוגיית הסיקור של קבוצות מיעוט על-ידי המדיה (Ross, 1998; Campbell, 1995; Jakubowicz, et al., 1994). שוב ושוב נמצא, שדרך כלל נוטה המדיה להתעלם מקבוצות המיעוט או לסקר אותן בצורה עויינת. מאמרי העיתונות רומזים ש"האחרים" מהווים סכנה לסדר החברתי, שיש בקרבם סטייה ניכרת, שהם מעורבים במשברים חוזרים ונשנים ושתלאותיהם החברתיות והכלכליות הן פועל-יוצא של אשמתם הם (Avraham, 2003).

וולפספלד ועמיתיו (Wolfsfeld, et al., 2000) כבר ציינו שאת סיקור ערביי ישראל בעיתונות העברית מאפיינות אותן בעיות הטיפוסיות לטיפול המדיה בקבוצות מיעוט במקומות אחרים. הם מצאו שבתקשורת העברית בישראל יש סיקור מועט של האוכלוסייה הערבית. כך, למשל אותרו רק 106 פריטי חדשות בטלוויזיה שעסקו באוכלוסייה זו במהלך ארבע השנים שכיסה מחקרם. בממוצע, איזכור אחד בכל 14 יום. עוד מצאו במקביל, שרק כ-2% (!) מכלל הידיעות שפורסמו בעיתונות העברית באותה תקופה איזכרו את האזרחים הערבים של ישראל. לטענת וולפספלד ועמיתיו, אפילו ידיעות הקשורות בבחירות ונוגעות לערביי ישראל נגועות בגישה אתנוצנטרית (שם). הן עוסקות בשאלה איך "הם" ישפיעו "עלינו". על הדרת ערביי ישראל במדיה עמדו גם אבו ריא ועמיתיו (2002). מתוך נקודת מוצא זו משקפת המדיה את התפישה האתנוצנטרית של הציבור הישראלי היהודי, הממוקד בענייניו שלו ולא בענייני המיעוט הערבי הישראלי החי לצידו.

שנית, בניגוד לעיתונות, הציבור עצמו - באמצעות אין-ספור תגובות - הגיב בצורה אינטנסיבית לידיעות העוסקות בערבים, והביע עמדה שלילית ברורה כלפי המיעוט - ערביי ישראל. אם ניתן להאשים את העיתונות בהתעלמות מערביי ישראל, הרי בחלק לא מבוטל של כותבי התגובות ניתן להטיח האשמות כבדות פי-כמה. כבר לפני יותר מעשור נקבע שאתוס השיח הישראלי מאופיין בחילופי דברים ישירים וספונטניים (כתריאל, 1999). תגובות הן לעיתים תכופות "דוגרי" או "כסאח". מה שאופייני להן הוא סוגה של שיח החסר את האופציה של פשרה או קידום תובנה. לעיתים תכופות משקפות התגובות שיח אלים ותוקפני.

ממצאי מחקרנו מאששים ומטעימים ממצאים שהועלו כבר לפני כן. רמת חיים ורווחה-חיים הם נושאים חשובים הזוכים בהתעניינות ציבורית גדולה. למעשה, בבחירות לכנסת ה-17 בשנת 2006 היוו שני הנושאים את מוקד התעמולה של מפלגת העבודה (אריאן ושמיר, 2008). קודם לכן, כאשר נערכו במפלגה זו הבחירות הפנימיות לראשות המפלגה, זכה בהן עמיר פרץ בזכות הבטחתו להילחם על נושאים אלה. למעשה, גם כיום עודם נמצאים במוקד העניין הציבורי, כפי שניתן להסיק מתוך ממצאי סקר מדד השלום הנערך מדי חודש על-ידי אוניברסיטת תל-אביב ומכון הדמוקרטיה הישראלי. כך, למשל, נמצא שהשסע החברתי-כלכלי (המצלם את נושאי הרווחה החברתית ורמת החיים) נחשב בציבור לנושא השני בחשיבותו שעל הממשלה לטפל בו (יער והרמן, 2009, לוח 18). אף על פי כן, במקרה הנדון במאמר זה נקטה המדיה עמדה שונה כלפי שני מקורות הנתונים - היא גילתה עניין רב בנתונים על המתיישבים היהודים ביו"ש; היא גילתה עניין מועט בנתונים על ערביי ישראל.

התגובות המתייחסות לאוכלוסיית ערביי ישראל שיקפו את העמדה המסוייגת - לעיתים עויינת - של קבוצת הרוב היהודי למיעוט הערבי. גם בסקר שנערך בספטמבר 2010 החזיקו

64.5% מהמשיבים היהודים בדעה שלערביי ישראל יחס שלילי למדינה מבחינת ההתחייבות והרגשת ההשתייכות האישית (יער והרמן, 2010). מקור התגובות הוא, כנראה באותה קבוצה של כ-28% מאזרחי ישראל היהודים, המחזיקים בדעה שהמדינה מימשה בהצלחה את מדיניות השיוויון כלפי המיעוט הערבי (יער והרמן, 2009b). רבים משולחי הכתוביות החזיקו בדעה שהמצוקות החברתיות והכלכליות של ערביי ישראל ירדו על ראשיהם באשמתם הם. העיתונות התעלמה מהאוכלוסייה הערבית, היא לא הפגינה כלפיה דעה קדומה. מנגד, רבות מהכתוביות הן אנטי-ערביות ונגועות בעליל בדעה קדומה.

ממצא בולט נוסף של המחקר הוא שהתגובות משקפות את המציאות הפוליטית העכשווית בישראל: נטייה גדלה והולכת של המיגזר היהודי להביע תמיכה בתושבי יו"ש. כך, למשל, גילה סקר שנערך במאי, 2009 (יער והרמן, 2009c) ש-42.9% מהמשיבים החזיקו בדעה שיישובי יו"ש תרמו לחיזוק האינטרס הלאומי של ישראל, בעוד 47.6% החזיקו בדעה הפוכה וסברו שהיישובים הללו פוגעים באינטרס הלאומי (שם). מסתבר שהפער המספרי בין שתי הקבוצות אינו גדול. 53% מהמשיבים באותו סקר התנגדו לפינוי היישובים אם יותנה בכך השלום עם הפלשתינאים. רק 40.6% תמכו בפינוי היישובים (שם). מה שכונה השסע העמוק-מכל הקורע את האוכלוסייה היהודית בשאלת המדיניות כלפי השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים (Mnookin & Eiran, 2005) עדיין קיים, אבל משקלם היחסי של מתנגדי ההתיישבות ביו"ש פוחת. המחלוקת האידיאולוגית וקייטוב העמדות הפוליטיות כלפי הגבולות הטריטוריאליים של ישראל נוגעת בזהות הישראלית ובגבולות הקולקטיב הישראלי. השסע בין המצדדים בעמדות המנוגדות (הפרוטוגוניסטים) השליך את צילו על יחסי יהודים-ערבים בארץ, על יחסי חילוניים-דתיים ועל תומכי העמדות האידיאולוגיות השונות (Kimmerling, 1997; Kimmerling & Moore, 1985; ליסק והורוביץ, 1990; אברהם, 2001). היחס המספרי בין שני המחנות האידיאולוגיים השתנה.

במה שהוגדר כמסה מזהירה כתב הסופר עמוס עוז על הקרע הפנימי בנושא ההתנחלויות

(Oz, 1995):

"Hundreds of thousands of Israelis are convinced, intellectually and emotionally, that if Israel keeps hold of the occupied territories it will cease to exist - nothing less than that. Hundreds of thousands of other Israelis are convinced that if Israel pools out, it will cease to exist - nothing less than that... Both sides are armed with precedents and expert opinions, indications that appear to them infallible. Both sides sense an imminent catastrophe. Both sides share a sense of emergency."

התיקו בין שני המחנות הניצים אינו עומד עוד בעינו. כף המאזניים נוטה עתה לטובת מחנה הימין. 43% מאזרחי ישראל היהודים הגדירו עצמם בשנה שעברה כמי שמחזיקים בדעות פוליטיות הנמצאות ימינה למרכז. רק 28% הגדירו עצמם כמי שמחזיקים בדעות פוליטיות הנמצאות שמאלה למרכז (אריאן ועמיתיו, 2009, 100). 59% מהמשיבים בסקר דלעיל ציינו שהם מגלים עמדה אוהדת לפעילי הימין; רק 40% גילו עמדה אוהדת כלפי פעילי השמאל (שם, 101). למעשה עמדת הימין בציבור רחבה מאשר בכנסת. עם זאת, בכורת הימין התחורה בבחירות האחרונות שנערכו לכנסת ה-18 ב-10 בפברואר 2009. האגף הימני של הימין נעשה דומיננטי ברכוזו בידיו 38 מתוך 120 המושבים בה: 15 מושבים לישראל ביתנו, 11 מושבים לש"ס, חמישה מושבים ליהדות התורה, ארבעה מושבים לאיחוד הלאומי ושלושה מושבים לבית היהודי-מפד"ל החדשה. יחד עם 27 המושבים שיש לליכוד מקיפה קואליציית הימין 65 מחברי מהכנסת.

עליית הימין בישראל נחקרה על-ידי שורה של אנשי מדעי-החברה (Sprinzak, 1989; פדהצור, 2000). סיבות שונות הועלו על-ידי החוקרים לעליית הימין, הנקודה העיקרית הראוייה לאיזכור היא שבבחירות לכנסת ה-18 זכה האגף הימני של הימין להישג מהמעלה הראשונה. השינוי שהתחולל במפה הפוליטית מקיף, ומשקף תהליכים עמוקים שהתחוללו בחברה הישראלית. ישראל עברה תמורות חברתיות עמוקות, ביניהן עליית משקלם של הדתיים, המזרחיים, הרוסים והמתנחלים, שכולם לא ראו עיין בעיין עם המודל שעוצב לישראל על-ידי מחנה העבודה. כל מרכיבי החברה הישראלית הללו הקנו תמיכה רחבה לימין. זוהי התשתית האנושית לעלייתו בזירה הפוליטית. היסודות החברתיים שכונו את מחנה העבודה והקימו את מדינת ישראל הולכים ושוקעים (Mustafa & Ghanem, 2010). התמורה הזו בהלך הרוחות הפוליטי נשקפת בצורה ברורה מהתגובות. כפי שהסתבר ממחקרנו כ-40% מהתגובות שפורסמו בגיליון הארץ ברשת הגיבו בחיוב על שנתון הסטטיסטי ואהדו את מתיישבי יו"ש. הארץ נחשב שופרם של מתנגדי ההתיישבות ביו"ש. הוא תומך נמרץ ועקבי של ההשקפה שיש לפנות את שטחי יהודה ושומרון מטעמים אסטרטגיים, מוסריים ודמוגרפיים גם יחד. חרף עמדת העיתון העויינת את ההתיישבות ביו"ש, עשרות אחוזים מכותבי התגובות שנדפסו בעיתון זה גילו עמדה חיובית כלפי המתישבים. את מתיישבי יו"ש אין להגדיר עוד כאוכלוסיית שוליים. הם היו אוכלוסיית שוליים בשנות השבעים. לא עוד. המפלגות המייצגות את ההתיישבות האידיאולוגית באזור היו לא אחת שותפות לקואליציית השלטון, אף שקשיחותן האידיאולוגית הוליכה אותן שוב ושוב לפרוש מן הקואליציה (דורון ורוזנטל, 2008). כפי שכבר נאמר, הן מהוות עתה את לוז השדרה

של הממשלה הנוכחית. בשל קרבת אוכלוסייה זו למוקדי הכוח ובשל העובדה שההתיישבות באזור נוגעת בנושאים של חוץ ובטחון, הניצבים במרכז ההווה הישראלית; בשל העובדה שפעילות המתנחלים גוררת וויכות נוקב ומחלוקת באשר לתפקיד השטחים כערך דתי ולאומי, יש להתנחלויות סטטוס תקשורתי גבוה ונגישות קלה יחסית למדיה. הצגתם של המתנחלים כפריפריה מספרית וסוציולוגית מנוצלת על ידם לצרכים אסטרטגיים.

מחקרנו עסק בשני מסמכי-נתונים המתמקדים בנושאים דומים - רמת מחייה ורווחה חברתית בשני מיגזרי אוכלוסייה שונים. בנסיבות אחרות, ניתן היה לצפות לתגובות דומות מצד העיתונות והתגוביות. ברם, מאחר שהדו"ח האחד עסק באוכלוסייה יהודית ואילו הדו"ח השני עסק באוכלוסייה ערבית נמצאו הבדלים דרמטיים בתגובות.

ניתוח הטיפול של העיתונות הכתובה והמקוונת בשני הדיווחים - הדיווח על אוכלוסיית יהודה ושומרון והדיווח על האוכלוסייה הערבית - משקף את העובדה, ככל שמדובר באוכלוסייה הערבית של ישראל, שלא נעשה כאן לאורך השנים ניסיון לממש את מה שכינה בזמנו מדען המדינה ארנד ליפהרט "המודל ההסדרי" (Lijphart, 1968). המודל ההסדרי עליו מדבר ליפהרט הוא מסגרת שנועדה לאפשר קיום-יחדיו בשלום בין קבוצות או מיגזרי אוכלוסייה שונים בחברה הסובלת משסעים על רקע לאומי, אתני, תרבותי וכיו"ב. המסגרת בנוייה על העיקרון של שיתוף פעולה בין מנהיגי הקבוצות היריבות ועל נכונות הדדית לחתור להידברות, לפשרה ולהסדרים מוסכמים. אין צריך לומר שהיא מוותרת על הכרעות חד-צדדיות של קבוצת הרוב, היא משתפת את קבוצת המיעוט במוסדות המימשל ובהקצאת המשאבים הציבוריים, והיא מניחה לה להתנהל בחיי היום-יום על-פי השקפת עולמה. עיקרו של המודל הוא הידברות, פשרות וחתימה להסדרים מוסכמים.

המודל ההסדרי של ליפהרט אינו מופעל כאן (דון-יחיא, 2000). הגישה הרווחת בישראל היא גישה של הרחקה. ועובדה זו באה לידי ביטוי בהתעלמותה הרחבה של העיתונות מדו"ח מוסאנוא, ועוד יותר מכך, ברוח השלטת בתגוביות הקוראים על העובדות המובאות בדו"ח זה. ועל כך אין להתפלא.

מקורות

- אבו-ריא, ע., פירסט, ע., למיש, ד., שירן, ו., אברהם, א., אוסלנדר, ג. וקמה, ע. (2002).
הדרה ודימוי שלילי: אי-שוויון בתקשורת הישראלית. תל-אביב: האגודה לזכויות האזרח
בישראל.
- אברהם, א. (2001). ישראל הסמויה מעיני התקשורת: הקיבוצים, ההתנחלויות, ערי
הפיתוח והישובים הערביים בעיתונות. ירושלים: אקדמון.
- אדלסון, ד. (2009). אהרון ברק: יהודים רוצים שוויון - ולזרוק ערבים לים. *news, Ynet*,
חדשות, 25.06.
- אריאן, א., הרמן, ת., אטמור, נ., הדר, י., לבל, י. וצבן, ה. (2008). הדמוקרטיה
הישראלית במבחן השעה: מדד הדמוקרטיה הישראלית 2008. ירושלים: המכון הישראלי
לדמוקרטיה.
- אריאן, א., פיליפוב, מ. וקנפלמן, א. (2009). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים
שנה לעלייה מברית המועצות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אריאן, א. ושמיר, מ. (2008). הבחירות בישראל 2006. ירושלים: המכון הישראלי
לדמוקרטיה.
- דון-יחיא, א. (2000). פוליטיקה של הרחקה או פוליטיקה של הסדרה? ישראל ואזרחיה
הערבים. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. אינטרנט: [www.idi.org.il/](http://www.idi.org.il/ResearchAndPrograms/Shesa/Pages/Research_and_Programs_Shesa_PP_4.aspx)
ResearchAndPrograms/Shesa/Pages/Research_and_Programs_Shesa_PP_4.
asp, נדלה: 23/06/09.
- דורון, ג. ורוזנטל, מ. (2008). המלכוד האסטרטגי של מפלגות הימין הקיצוני בישראל:
כיצד מתגדילה ההתנגדות לנסיגה משטחי יו"ש ועזה את סבירות הנסיגה. סוגיות חברתיות
בישראל, גיליון 6: 44-67.
- דרוב-היישטיין, ג. (2003). קולות מהציע. העיין השביעית, 43. אינטרנט:
www.the7eye.org.il/articles/Pages/article4309/aspex, נדלה ב-25/9/10.
- הכט, י. (2003). המאבק על ההגמוניה בשוק התוכן המקוון - המקרה של הטוקבק.
ב"מגזין ברשת" של איגוד האינטרנט הישראלי.
- הכט, י. (2004). השיח המקוון- כמתווך חברתי. ב"מגזין ברשת" של איגוד האינטרנט
הישראלי.
- יער, א. והרמן, ת. (2009). מדד השלום. תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב, מכון תמי
שטיינמץ לחקר השלום.
- יער, א. והרמן, ת. (2010). מדד השלום. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מכון תמי

- שטיינמץ לחקר השלום.
 כספי, ד. (1997). עמודי התווך של הדמוקרטיה הישראלית. בתוך: ד. כספי (עורך).
תקשורת ודמוקרטיה בישראל. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
 כתריאל, ת. (1999). מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל. חיפה: אוניברסיטת
 חיפה וזמורה-ביתן.
 ליסק, מ. והורוביץ, ד. (1990). מצוקות באוטופיה. ת"א: עם עובד.
 סואן, ד. ונאמן-חביב, ו. (2008). שנתון סטטיסטי יהודה ושומרון 2007. אריאל: המרכז
 האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומרכז המו"פ האזורי השומרון ובקעת הירדן.
 סמוחה, ס. (2008). מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2007: עמדות כלפי מסמכי החזון
 הערביים. מאמר שהוצג בכנס חיפה השני לאחריות חברתית בנושא "של מי האחריות
 הזאת?" אוניברסיטת חיפה, 9.4. אינטרנט: [http://soc.haifa.ac.il/~s.smoocha/](http://soc.haifa.ac.il/~s.smoocha/download/Arab_Visionary_Documents_in_Index_2007pdf)
 27/06/09, נדלה: download/Arab_Visionary_Documents_in_Index_2007pdf
 פארס, א. (2007). הצרכים התקציביים של האזרחים הערבים לקראת גיבוש תקציב
 המדינה לשנת 2008. נצרת: מרכז מוסאוא.
 פדחצור, ע. (2000). מפלגות הימין הקיצוני בישראל: מצמיחה לדעיכה? תל אביב: רמות.
 פילק, ד. (2005). פופוליזם והגמוניה בישראל. תל-אביב: רסלינג.
 פירסט, ע. ואברהם, א. (2003). ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העבריים: השוואה
 בין סיקור "יום האדמה" הראשון (1976) לבין סיקור "אינתיפאדת אל-אקצא" (2000).
 ת"א: אוניברסיטת תל-אביב.
 פרי, י., צפתי, י. וטוקצ'נסקי, ר. (2005). צריכת חדשת באתרי האינטרנט. מדד אמון
 הציבור בתקשורת, דו"ח מס' 4. מכון הרצוג, אוניברסיטת תל-אביב.
 קימרלינג, ב. (1995). בין מדינה לחברה, סוציולוגיה של הפוליטיקה, חלק א'. ת"א:
 האוניברסיטה הפתוחה.
 שפרינצק, א. (1995). בין מחאה חוץ פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל.
 ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- Avraham, E. (2000). Dynamics in the new coverage of minorities: The case of
 the Arab citizens in Israel. *Journal of Communication Inquiry*, 24: 117-133.
 Avraham, E. (2003). Press, politics, and the coverage of minorities in divided
 societies: The case of Arab citizens in Israel. *The International Journal of
 Press/Politics*, 8, 4: 7-26.

- Ben-David, B.M. & Folkman, A. (2010). *Readers' comments (talk-backs) in the Israeli-Palestinian conflict in Canadian news-websites: A lightning-rod for extreme views vs. a ban on free discussions*. A paper presented at the 26th annual meeting of the assn. For Israeli studies, Toronto. ON.
- Berger, P.L. & Luckman, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Campbell, C.P. (1995). *Race, myth and the news*. Thousand Oaks, CA.: Sage.
- Cohen, S., & Young, J. (Eds.) (1973). *The Manufacturing of News: A reader*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Croteau, D. & Hoynes, W. (1997). *Media/society: Industries, images and audience*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge.
- Curran, J. (1991). Rethinking the Media as a Public Sphere. In P. Dahlgren & C. Sparks (Eds.), *Communication and Citizenship: Journalism and The public Sphere in The New Media Age*. London: Routledge.
- Davis, D.K. (1990). News and Politics. In D. Nimmo & D.L. Swanson (Eds.): *New directions in political communication: A resource book* (pp 147-184). Newbury Park, CA: Sage.
- Durocher, D. (1998). Strengthening the bond. *American Journalism Review*, 20, 5: 1-11.
- Ferree, M. M., Gamson, W.A., Gerhards, J., & Rucht, D. (2002). Four Models of the Public Sphere in Modern Democracies. *Theory and Society*, 31, 289-324.
- File, D. & Lebel, U. (2005). The post-Oslo Israeli populist radical right in comparative perspective: leadership, voter characteristics and political discourse. *Mediterranean Politics*, 10, 1: 85-97.
- First, A., 1998. Who is the enemy? The portrayal of Arabs in Israeli-television news. *Gazette*, 60, 3: 239-251.
- Galily, Y. (2008). The (Re)Shaping of the Israeli Sport Media: The Case of Talkbacks. *International Journal of Sport Communication*, 1, 273-285.
- Gamson, W.A., Croteau, D., Hoynes, W. & Sasson, T. (1992). Media images and the social construction of reality. *Annual Review of Sociology*, 18: 373-393.

- Gieber, W. (1964). News is what Newspapermen Make It. In L.A. Dexter and D. Manning (Ed.), *White People, Society and Mass Communications*. New York: Free Press.
- Haas, T. (1999). What's 'public' about public journalism? Public journalism and the lack of a coherent public philosophy. *Communication Theory*, 9, 3: 346-364.
- Habermas, J (1979). *Communication and Evolution of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry Into a Category of Bourgeois Society*. Oxford: Polity Press..
- Habermas, J. (1992). Further reflections on the public sphere. In C. Calhoun (Ed.): *Habermas and the public sphere*, pp. 421-461. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jakubowicz, A., Goodall, H., Marin, J., Mitchell, T., Randall, L. & Seneviratne, K. (1994). *Racism, ethnicity and the media*. St. Leonards, Australia: Allen & Unwin.
- Kimmerling, B. (1985). Between the Primordial and Civil Definitions of Collective Identity, in E. Cohen (Ed.), *Comparative Social Dynamics* (pp. 262-283). Boulder, CO: Westview.
- Kimmerling, B., & Moore, D. (1997). Collective Identity as Agency and Structuration of Society - The Israeli case. *International Review of Sociology*, 7, 25-49.
- Kohn, A. & Neiger, M. (2006). *To talk and talkback: Analyzing the rhetoric of talkbaks in online journalism*. Paper presented at the Israel Communication Association Conference, The Hebrew University, Jerusalem.
- Lasica, J.D. (2003). What is participatory journalism? *Online Journalism Review*, August 7. Internet: www.ojr.org./ojr/workplace/1060217106.php . Retrieved: 28/8/10.
- Lieberman, T. (2001). Lifting the veil: In a Gilded Age some are reporting about the less fortunate. *Columbia Journalism Review*, 39, 5: 57.

- Liebes, T. & Kampf, Z. (2009). Black and white and shades of grey: Palestinians in the Israeli media during the second intifada. *The International Journal of Press/Politics*. 14, 4 (October): 434-453.
- Lijphart, A. (1968). *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: UCLA Press.
- Lowery, W. & Anderson, W. (2005). The journalist behind the curtain: Participatory functions on the internet and their impact on perceptions of the work of journalism. *Journal of Computer-Mediated communication*. 10, 3, Article 13.
- Mnookin, R.H. & Eiran, E. (2005). Discord "behind the table": The internal conflict among Israeli Jews concerning the future of settlements in the West Bank and Gaza. *Journal of Dispute Resolution*, 1: 11-44.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. New York: Verso.
- Mustafa, M. & Ghanem, A. (2010). The empowering of the Israeli extreme Right in the 18th Knesset elections. *Mediterranean Politics*. 15, 1 (March): 25-44.
- Nerone, J. & Barnhurst, K.G. (2001). Beyond modernism: Digital design, Americanization and the future of newspaper form. *New Media and Society*, 3, 4: 467-482.
- Oz, A. (1995). Whose Holy Land? Divided Israel in Palestine, in Israel, Palestine, and Peace essays (pp. 78-82). New York: Harcourt, Brace & Co.
- Parenti, M. (1986). *Inventing reality: The politics of the mass media*. NY: St. Martin's.
- Park, R. E. (1923). The Natural History of the Newspaper. *American Journal of Sociology*, 29, 273-289.
- Rinnawi, K. (2007). De-legitimization of media mechanisms: Israeli press coverage of the Al Aqsa intifada. *International Communication Gazette*. 69, 2 (April): 149-178.
- Ross, K. (1998). Making race matter: An overview. In B. Franhlin & D. Murphy (Eds.): *Making the local news*. London: Routledge
- Shils, E. (1961). Centre and Periphery. In *The Logic of Personal Knowledge*:

- Essays Presented to Michael Polanyi*, (pp. 117-130). London: Routledge & Kegan Paul.
- Shils, E. (1988). Center and periphery: An idea and its career, 1935-1987. in L. Grenfeld & Mi. Martin (Eds.): *Center ideas and institution*, pp. 250-288. Chicago: University of Chicago Press.
- Shoemaker, P.J. & Reese, S.D. (1996). *Mediating the message*. NY: Longman.
- Sikron, F., Baron-Epel, O. & Linn, S. (2008). The voice of lay experts: Content analysis of traffic accidents "talk-backs". *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 11, 1: 24-36.
- Sprinzak, E. (1989). The emergence of the Israeli radical right. *Comparative Politics*, 21, 2: 171-192.
- Sprinzak, E., (1991). *The ascendance of Israel's radical right*. New York: Oxford University Press.
- Sprinzak, E. (1998). Extremism and violence in Israel: The crisis of Messianic politics. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 555: 114-126.
- Tuchman, G. (1978). *Making News*. New York: The Free Press.
- Van-Dijk, T. A. (1988). *News as Discourse*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Van Dijk, T.A. (1993). Stories and Racism, in *Narratives and social control: Critical perspectives*. Internet: www.dicourses.org/OldArticles/Stories%20and%20racism.pdf Retrieved: 26/9/10
- Weber, M. (1921, 1946). Politics as a Vocation. In H. Gerth & C.W. Mills (Eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology* (pp. 77-128). New York: Oxford University Press.
- White, D.M. (1950). The "Gate Keeper": A Case Study in the Selection of News. *Journalism Quarterly*, 27, 383-390.
- Witt, L. (2004). Is public journalism morphing into the public journalism? *National Civic Review*, Fall, 49-57.
- Wolfsfeld, G. (1997). *Media and political conflict: News from the Middle East*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Wolfsfeld, G., Avraham, E., & Aburaiya, I. (2000). When Prophecy Always Fails: Israeli Press Coverage of the Arab minority's Land Day protests.

Political Communication, 17(2), 115-131.

Yadgar, Y. (2003). From 'true peace' to 'the vision of the new Middle East':

Rival images of peace in Israel. *Journal of Peace Research*, 40, 2 (March): 177-193.

הערות

* המחברים מבקשים להביע את תודתם לד"ר מירה משה, שסייעה בהרחבת המרחב הביבליוגרפי שנדרש למחברים בתחום הטיפול בהיבט התקשורתי של נושא המאמר. המחברים מודים לה גם על הערותיה המועילות.

קצות ציר אורך בישראל: מקרי הגליל והנגב (הגיגים על הסוציולוגיה של פיזור האוכלוסין)¹

◀ גדעון מ. קרסל

פתח דבר

מדינה צרה וארוכה היא צ'ילה. גבולותיה המדיניים צרים וארוכים. קשה למצוא כמותם, אף שיש מדינות הדומות לה: וייטנאם, לאוס, איטליה, ניו-זילנד, ועוד. יש ולמבנה הפיסי-גיאוגרפי מקביל גם שוני אקלימי ואתנוגרפי. או-אז מתחייבת מכך התאמת מינהלות ואמצעי שלטון מיוחדים. ביזור אוכלוסין במדינות צרות וארוכות גורע מכוח הניהול הממלכתי והאזורי גם יחד.

כך או אחרת, במדינות צרות וארוכות יש למחוזות הקצה לא אחת בעיות פיתוח: הם אינם קורצים ליוזמה הפרטית, לפיכך הם תלויים בשלטון המרכזי.

מוסדות היישוב העברי בארץ-ישראל בטרם היות המדינה, הכווינו השקעות הון ואוכלוסין לקצות הארץ על מנת לקדם ביזור ופיתוח בשם האינטרס הלאומי. מדיניות זו נמשכה גם לאחר קום המדינה. דא עקא, שבהדרגה נחלשה שמירה זו על האינטרס הלאומי, והמימסד נוטה עתה לאשרר מה שקרוי צימוח "סטיכי", אותו מובילות השקעות פרטיות. בשטח קיימת אינטראקציה בין הון לשלטון, ושותפות זו מולידה לעיתים שינוי קווי מיתאר התיכנון לטובת האינטרסים הפרטיים, על חשבון האינטרס הציבורי. ההון הפרטי נוגס בנכסי הכלל הן לאורך רצועת החוף והן על רוכסי ההרים. רצועות חוף הופכות מגרשי בנייה, וגישת נופשים, טיילים ומתרחצים נחסמת עד לקו המים. בדיעבד, נהירת ההשקעות למרכז על חשבון הקצוות מקבלת אף היא גושפנקה ממלכתית.

שוק הנדל"ן המתכווץ בקצוות הולך ומשפר את ערכיו במרכז. אוכלוסיית אזור המרכז גדלה והולכת במונחים מוחלטים ויחסיים כאחד על חשבון חבלי הפריפריה. מאוד ייתכן שפקידי מינהל המקרקעין עדיין מבקשים לחזק את אזורי השוליים. ברם, תנועות האוכלוסייה בפועל מדברות בעד עצמן. והן אינן עולות בקנה אחד עם תוכנית המיתאר הארצית (תמ"א 35²). כוונת המדינה לבסס את אזורי השוליים אינה מתממשת הלכה למעשה. קצב צמיחתו של אזור

המרכז גדול מכל התוכניות. מסתבר שהאזרחים קשובים לאינסטיטוט, לא לאידיאולוגיה. המציאות מלמדת שעדיף המעבר אל המרכז על פני מעבר מן המרכז.

א.

סקירת המצב בארצות הצרות והארוכות מלמדת, שלעיתים יש בריחוק הגיאוגרפי שבין הקצוות להסביר הבדלים באיכלוס, שוני אתני, לשוני ותרבותי, התנהלות משקית-כלכלית שונה, ופער בין פיגור מצד אחד, לפיתוח ומודרניזציה מצד שני. זהו המצב, למשל, בוויטנאם, בה הופרדו החבל הצפוני והחבל הדרומי לאורך קו-הרוחב ה-17 בשנת 1951, ושוב ואוחז מחדש בשנת 1973 בתום מלחמת דמים של שנים, שהפרידה ביניהם מדינית, חברתית, כלכלית וצבאית. עד היום ניכר בין שני החבלים פער של פיתוח הוא הדין גם באיטליה. כמאה וחמישים שנה חלפו מאז איחוד איטליה, ה-Risorgimento. ועדיין יש הקוראים בצפון לחלוקה מחדשת שתשחרר אותם מהדרום. יש אפילו מפלגה צפונית שהפכה זאת לציר מצעה. מלוא יחסם של הצפונים לדרומיים מתבטא בכך שלעיתים הם מכנים את אחיהם בדרום טרוני (צמודי-קרקע, מי שעניהם כבושות בקרקע) או מצו-ג'ורנו (מי שגודשים בצהרי היום את בתי-הקפה במקום לעבוד), או אפילו ערבים (על שום שניכר בהם חותם הכיבוש הערבי בשנים 828-902).

ב.

בישראל הקטנה, הצרה והארוכה, טרם התפתחו הבדלי לשון לכלל שוני דיאלקטי (אם כי בראשית ההיסטוריה של היישוב החדש התפתחה מין עגה גלילית מיוחדת) בין קצות קו-האורך. אדרבא, מה שמבדיל מדגמים ממוצעים של ירושלמים ותל-אביבים (ציר הרוחב) הוא משמעותי יותר ממה שמבדיל אוכלוסיות המתגוררות בקצות קו-האורך, באילת ובמטולה. חרף השונות באיפיוני הסובב הפיסי ותנאי הפרנסה שם וכאן, דומים זה לזה הקצוות במרכיביהם האנושיים ובבעיותיהם הקיומיות. המצוקות המשותפות לתושבי הגליל והנגב (בטיטו ויחזקאלי, 2010) מקרבות אותם זה לזה, ומעמתות את שתי הקבוצות כאחת עם מרכזי השלטון הנמצאים על ציר הרוחב.

נקל למצוא לכך דוגמאות:

1. עובדי שירות הדואר המופרטים בישרו בזמנו למעסיקיהם החדשים, כי יחסכו לעצמם עמל וטורח, ולא יחלקו את פריטי הדואר ליושבי הגליל והנגב אלא לאחר שישופרו תנאי שכרם.

2. שירותי ההצלה של מד"א הצהירו בזמנו בפני מעסיקיהם, שלא יעשו שימוש במסוק לחילוץ נפגעים אלא באזור המרכז בלבד. משמע, הם לא יטרחו לחלץ נפגעי תאונות בגליל או בנגב, שכן הדבר כרוך בהוצאה יתרה, המחייבת פיצוי כספי מיוחד. שמא אין די בכך, הנה לפרקים מזומנות שוקלים פקידי האוצר צמצום מרכיבי סיבסוד הניתנים לאוכלוסי הפריפריה מכוח החלטות הממשלה. משמע, שוב ושוב מניחים לתושבי השוליים שיסתדרו בכוחות עצמם. הרי הם בחרו בחירה חופשית להתגורר שם. הואיל וכך, שיסתדרו כמיטב יכולתם.
3. סיבסוד הטיסות ממצפה רמון שבדרום וממחניים שבצפון לשדה דוב שבתל-אביב בוטל יום בהיר אחד ללא התראה.
4. הנסיגה הכלכלית שפקדה את המשק הישראלי עקב המשבר העולמי בשנת 2008/9 מצאה את ביטוייה מייד באבטלת-יתר בגליל ובנגב, משם עקרו עובדים למרכז הארץ.

במקום להשקיע בפיתוח אזורי קצות קו-האורך, מציעים השלטונות לפתור בעיות באמצעות מיזמי תחבורה. אלה אמורים לעודד יוממים לבוא מצפון ומנגב לעשות את סידוריהם ולערוך את קניותיהם בכרך הגדול. ואת העמדה הזאת מגבים בעזרת אמצעי התקשורת ובפנייה לציבור הרחב. איך עושים זאת? ב"מטה קסם": באמצעות שיכלול אמצעי הנגישות אל המרכז למען המתגוררים בקצוות. מאז נעלמה העיתונות המפלגתית-אידיאולוגית, שדגלה והטיפה ליישוב שממות הארץ, באה תחתייה עיתונות מופרטת, מודפסת ומשודרת בבעלותם של טייקונים כאלה ואחרים, שעניינה בעיקר לעשיית רווחים. לשון אחר, היא מביאה לציבור הקוראים דברים בשם אנשי ההון המממנים אותה. זה גם ההסבר לשכיחות ההטפה להרחבת מערכת הכבישים ומסילות הברזל אל הפריפריה. כך תוקל משם "הקפיצה" לשוקי ערי-המרכז. כך גם תיחסך השקעה "לא נחוצה" בפיתוח אזורי הקצוות.

ג.

לערי המרכז יש כוח משיכה משל עצמן, שבא להן בזכות מיקומן. שמא לא די בכך, נוסף להן כוח משיכה בזכות משרדי השלטון החשובים הנמצאים בהן והנחוצים לאזרח לסידוריו השונים. יש בהן גם שירותים ומוצרי צריכה שאינם במקומות אחרים. הציבור נוהה, איפוא, למרכזי השירותים, העסקים והבידור בערים אלה, ופניו קדימה, *vis a fronte*. לכן גם האבטלה נמוכה בערי המרכז, ותנאי הפרנסה נוחים שם יותר. בערי המרכז מתרכזות גם המישרות עם ההטבות השוליות (*fringe benefits*) הגבוהות. רווחי הטבות שוליות אלה

מקורם בכיסו של המעסיק או מסוגי תשר שונים, שמעניקים מקבלי השירות. והן עלולות ככל שמיקומו של המשרד מרכזי יותר.

מבחינות רבות אך טבעי הוא, שלכרך יש יותר להציע מאשר לעיר השדה. יש אומנם גם כאלה המפנים את עורפם לכרך בחיפושם אחר שלוות הטבע והיחסים הראשוניים, מעבר לערפיח והרחק משאון הרחובות. אלא שדעת הרוב נתונה למיכסום ההכנסה, לזמינות השווקים, למיטב הסחורות והשירותים, לצמידות למרכזי ההתרחשויות. ההשקעות בנכסי דלא נידי בערים גבוהות מאשר באזורים הכפריים. בזמנו היפנה "הלב הציוני" את הבריות מהעיר אל הכפר, ליישוב שממות הארץ ולפיזור האוכלוסין. אווירה של כדאיות חומרית קטעה זאת.

החכם מסיח מן הדעת ניסיונות של פוליטיקאים "לעבוד עליו" ולערבו במיזמים חברתיים, שאין בהם רווח חומרי. רוח הזמן היא עתה אחרת, והעדפות הפרט נקבעות כיום עפ"י מושכלי ה-new age והרוח הגלובאלית הנושבת בכל.

מלכתחילה לא הייתה מורשת הדורות צו ראשוני בארץ. תנועות ההתיישבות הפועליות נבדלו בהבנת יעדי הציונות מהיישוב החרדי הישן ומהוגי התנועה הרוויזיוניסטית. זאב ז'בוטינסקי כפר בעדיפות ההשקעה בפריפריה על בניין המרכזים העירוניים (צחור, 2002). בזאת התריס כנגד מנהיגי "ההתיישבות העובדת", שהאדירו את חשיבותם של חלוצי יישובי-הספר ומפריחי השממה. בזמן "תקופת היישוב", בטרם היות המדינה, הציעו אזורי הספר אתגר, שנענו לו אמיצי-לב, חלוצים שמתחו את גבולות הארץ בבניית בתיהם הרחק מהמרכז.

מאז קום המדינה והעלייה ההמונית, הפנתה המדינה עולים חדשים ליישובי השוליים. בכך סימנה לחולשה גם אותם וגם את שכניהם החלוצים. קריית-שמונה וחצור הגלילית גרעו ממוניטין החלוציות של כפר-גלעדי ומנרה, בדיוק כפי שעוללו ירוחם ודימונה לרביבים ומשאבי-שדה. בדעת הציבור טושטשו סימני ההיכר שבין חלוצי "אדמה ללא צל", כובשי השממה, לבין אומללי העליות החדשות, שמצאו עצמם נידחים לחיות על כורחם ביישובי הספר.

ברבות השנים הסתמן תהליך דינמי, שבעקבותיו גדל מספר "המצליחנים" בקרב תושבי הפריפריה שהצליחו להיחלץ מארץ-הגזירה באמצעות חסכוניות שהושגו בזכות עלות החיים הזולה באזורי הקצוות. הם רכשו נדל"ן בערי החוף, בחיפה ובקריות, באשדוד ובבת-ים. הביקוש היורד לדיור בפריפריה תרם להוזלת מחירי הנדל"ן בחצור הגלילית ובעיירות הנגב; הוא חזר ותרם לייקור המגורים בערי המרכז. ההגירה השלילית מאזורי השוליים גדלה עם השנים. מובן מאליו שהיא הכתימה את הנותר בביתו השכוח כ"לא יוצלח". וכך, חוזר חלילה, האיצה גם בו להיחלץ מאזור הספר ולעבור למרכז, כמו שכניו בשנים שחלפו. גם מי שנחה דעתו מעולמו השקט, שקל חילוץ ילדיו לערי המרכז, לשיפור דימויים העצמי וסיכוייהם בחברת העתיד של ישראל.

ד.

שלושה תנאי יסוד משמשים בשיקולי המשפחה הצעירה המגיעה לאזורי הגליל או הנגב: **תעסוקה** בשכר המותיר חיסכון; **דיור** מוזל, מתקבל על הדעת, להעביר בו תקופת שנים בנוחיות יחסית; **מוסדות חינוך** התחלתיים לילדים עד תום שלב בית הספר היסודי. משפחות צעירות ומוביליות תגענה להתגורר ביישובי הצפון או הדרום **לפרק זמן קצוב** אם הדבר יהא כדאי להן. על פי רוב, לטווח הארוך הסידור המועדף עליהן הוא שיבה לאזור המרכז. הן תעבורנה לפריפריה בזכות הסיבסוד המקובל לשוכני אזורי-הקצוות, המאפשר חסכונות "שירפדו" את שובן לאזור המרכז. סיבסוד מערכות השכר והדיור בקצוות בטרם שופרה בהם רמת החינוך, יש בו כדי להאיץ עקירה לאזור המרכז בהגיע הילדים לגיל החינוך התיכון. הקלה במיסוי וכן סיבסוד הדיור והוצאות הקיום (מחיר המוצרים לצרכן באזורי הקצוות יקר בשל עלות ההובלה) החזירו למתיישב מעט מההוצאה היתרה שלו, הנובעת מהנסיעות שהן פועל-יוצא של ריחוק היישובים. כאמור, המדינה גם סיבסדה טיסות ממחניים וממצפה רמון.

ניתן, אפוא, לומר שבמרוצת שישים שנות קיומה של המדינה עוצבו שני קטבי-הארץ-הצפון והדרום - כנתמכי סעד. נוצר כאן קודקוד אחד ולו שתי שלוחות-קצה, בנגב ובגליל. עם זאת, המדינה בנתה דיור עממי ופיתחה שירותי ציבור במרכזים קהילתיים שבקצותיה. גם "חברת העובדים" של ההסתדרות הכללית, בניגוד ליעדיה שמתוקף היותה איגוד מיקצועי, אך כנגזר ממהותה כתנועה חברתית, כמו התחרתה במדינה בהקמת אולמי-תרבות, סניפי קופות-חולים ובנק הפועלים. אלה תמיד הגיעו ראשונים לקצוות, עוד בטרם הצדיקו לקוחותיהם השקעות נושאות רווחים.

צפי שפותח בפקולטות ללימודי העיר והאזור בארץ קבע, כאילו אוכלוסייה של 40,000 תושבים בעיר יוצרת מפתן של מה שקרוי "נקודת המראה כלכלית" (economic take off point). משמע, בהגיעה לסף אוכלוסייה כזה הולכת העיר ומשתחררת מהצורך בסיבסוד. מכאן ואילך יקבעו ויהיו תקפים בה חוקי שוק הנדל"ן. כדוגמה לכך הובאה דימונה. כאשר קרבה אוכלוסייתה לגודל האופטימלי חזו נהירת משקיעים חיצוניים מיישובי האזור אליה. צמיחתה של דימונה שימחה את פרנסיה ואת אנשי הרשות המקומית. אלא שהעיר לא עברה את סף האיכלוס האופטימלי אחרי ככלות הכל. במרוצת שנות השמונים היא חזרה ונסוגה. זאת לאחר שנסגרו בה מפעלים שונים ופוטרו פועלים רבים. התפתחות זו ערערה את התחשיבים האופטימיים. כדרך העולם, הדירות המתפנות הולידו דמורליזציה והחישו עקירה אל מחוץ לעיר.

חזון של נירמול כלכלי וטלטלה קיצונית בין פסימיות לאופטימיות פקדו גם את פרנסי

מצפה רמון במהלך עשרות שנות קיומה (היא נוסדה כמחנה עבודה בשנת 1951 וקיבלה מעמד של יישוב קבע בשנת 1956). פעם, לפרק זמן קצר, לאחר שנפרץ "מעלה העצמאות", כשהכביש הראשי לאילת עבר דרכה, נפתחו בה עסקי מלונאות ואירוח, שירותי הסעדה לעוברים ושבים, מוסכים לתיקוני רכב וכיו"ב. אלא שפריצת "מעלה פרס" המקשר את דימונה עם הערבה, ייתרה את הכביש הישן והפנתה את עיקר התנועה אליו. כיום עוקפת התנועה ברובה את כביש מצפה רמון, הצניפים והפראן, היפה אך האיטי. מצפה רמון שוב נותרה באמצע שומקום. תושבים שנטשו את היישוב הותירו בו חלל ריק. יש במצפה רמון דירות פנויות למאות. אלו קראו לפולשים, צעירים לא-קרואים, שאף עשו שימוש וונדלי בפריטי ריהוט ומשקופים כחומר בעירה לחימום בימי החורף הקרים. משום כך הרסו חברות הבנייה ("עמידר" הממשלתית ו"עמיגור" הסוכנותית) "מבנים מזדקנים" בני עשר שנים. הריסות הבתים נערמו בוואדי השכן, ובכך סימנו לוותיקי היישוב מה יהיה על ביתם אם יפנוהו.

ה.

משנות השמונים למאה שחלפה ותום המלחמה הקרה שבין הקפיטליזם והקומוניזם, התעצמו מגמות האינדיווידואליזם ופשטו ממערב מזרחה, אל ארצות הסוציאליזם והסוציאלי-דמוקרטיה, לרבות ישראל. "השכל הישר" מדרבן מאז ל"מימוש עצמי", ולו גם במסלול אידיאוסניקרטי, מנוכר וזך ממחוייבות לזולת, שאינו מחובר כלל לשירות לחברה. "האתוס הציוני שינה כיוון", אומר זאב צחור (2002). "פראייערים" שפעם יצאו להגשמה לפריפריה, נשאבים כיום אל מרכז הארץ. רבים מהם נשאבים אחר כך ממרכז הארץ המתבוססת בצרותיה, אל מעבר לים, לחיות מחוץ לגבולותיה. הפרטת החזונות הלאומיים התעצמה במקביל לפתיחת ארצות המערב להגירת יהודים. אלה מתקבלים שם עכשיו בברכה.

דגם "הגלובליזציה" לא הועתק במושגים דומים מהעולם הנוצרי אל הגוש הקם כנגדו, עולם האיסלאם. הטפתו של זה האחרון מופנית כתוכחה לפרט, כדי לסחוף וללכד המונים בנכונות להקרבה טוטאלית. שלב מכין לקרב הצפוי, המכריע, להשתתף צדק איסלאמי בתבל. הקריאה לקרב ולהקרבה מבטלת, כמובן, את מסר הפרטיות. אדרבא, היא מטעימה מות קדושים (שהקאא) כדי להשתית את דבר אללה. אופי המאבק הבינגושי המעוצב עתה, לאחר תום המלחמה הקרה ופירוק ברה"מ ההיסטורית (1989), מותיר בעינו את רעיון "קרב אחרון במלחמת עולם", ששירת בזמנו את "עולם המחר" הסוציאליסטי. כיום מאצילים את דימוי "הקרב האחרון" לצורתו הנשכחת של הג'יהאד באותו צלם שהוענק לו על-ידי מוחמד עבדאללה וחובריו בני השבטים הקדמונים של חצי האי ערב.

.1

המימסד הפוליטי המכהן עתה בארץ אינו חזק דיו, או אינו מעוניין לאמיתו של דבר לעודד רצונות פרטיים להתיישבות באזורי הקצוות - בגליל או בנגב. המדינה אף אינה מוצאת לנכון לסייע למתיישבים הבאים שמה מרצונם ובאמצעיהם הם. היא אינה תומכת בחלוצים הבונים ומקימים משקים בתנאי בראשית לצד צירי הכבישים בפריפריה. בין כביש 40, הפרוס מצפון לדרום בלב הנגב, ועד גבול מצרים, יש ציר אורך של 60 - 70 ק"מ, המשמש לפרקים לאימונים צבאיים. בדוחק משמשת רצועה זו גם לרעיית עדרים בשולי הכביש. לאורך אותו כביש 40 מתגוררות מזה חמש-עשרה שנים משפחות של מגדלי צאן, מפיקי גבינות ובשר, וכן כורמי גפנים וזיתים. המשפחות הללו מציעות גם חדרי אירוח למבקרים בקרואנים. שום תוכניות מיתאר לא הוכנו בשבילם. על כן נאסר עליהם לבנות מבני-קבע של בטון ואבן. המופקדים על חוקי הבנייה - פקחים, שוטרים ושופטים - אינם רשאים להפשיר קיפאון ולהכשיר נקודות יישוב חדשות. לשם כך יש צורך ברשויות התיכנון של משרדי הממשלה ומינהל מקרקעי ישראל. אבל איך ייחלץ שירות המדינה מקיבעון מחשבתי, המעכב, או עוצר, בעדו לייסד, או לעבות יישובים בדרום ובצפון? כיצד יהגו בטובת יישוב הארץ בפריפריה אלה השתולים בנוף העירוני בלב אזור המרכז? איך ניתן לדרוש כישרון לשיפור תנאי הקיום של משפחות הקושרות עצמן ליישוב הר הנגב, ממי שספון בנחיות בדירתו בתל-אביב?

סיכום

אדישות הציבור נוכח הנהייה הצנטריפטאלית, מעידה לכאורה שתם עידן החלוציות והגיע זמנה של ההפרטה. טוב יעשה מי שעושה לביתו כראות עיניו. אדישותו של שירות המדינה לגבי הנושא מרמזת על כך, שעניינם של הפקידים במתרחש מתמצה בעצם בקידום האינטרסים של שועי-הארץ, המתגמלים אותם כגמולם. הסבר אפשרי אחר הוא, שצמצום התערבותה של המדינה נבעשה הוא העתק הנוהג הקיים כיום בארצות המערב. זהו שוב סגנון "העידן החדש", המתיר ודוחף את הפרטים לעשיית רווחים. מצעי הבחירות החברתיים הומרו במצעים המאדירים סיכויים של התעשרות קלה למוכשרים לכך.

גם אם איכלוס הגליל והנגב הוא לטובת הכלל, וגם אם מטות של מפלגות שנבחרו על-ידי וועדה מסדרת היו עושים זאת ביעילות, יש לראות בכך כיום חלומות באספמיא. זוהי התפתחות רגרסיבית. קשה להניח שניתן להחזיר את החברה הישראלית למקום שממנו יצאה זה מכבר. ההכרעה בין "פלטפורמות" אידיאיות לבין סיפורי מצליחנים היא מאחורינו, ולא האידיאות ניצחו... התקשורת הקנתה את העדיפות למצליחנים, לטוב או לרע. הקישור בין

ההון הפרטי למזל אומר, שההון משקף את חוכמת החיים ועזרת האל. על הפרט להסכין לתפישה, על פיה מה שמצוי בכיסו משקף את ערכו החברתי כמו גם את ערך-השוק שלו, הן בעיני הבריות והן בעיני הבורא. המודל האמריקני שולט כאן בכיפה. כל דפוס מהעבר חסר כאן סיכוי.

על חיזוק אזורי הפריפריה מלמדים זכות רק דוברים מועטים, בהם תושביהם, שמספרם פוחת והולך, שהונם דל ביחס לריכוז ההון שבאזור המרכז, ושההגירה מהם לעבר המרכז היא בעצם אילוץ קיומי.

מנהיגי הקצוות, המככבים לעיתים כשרים בממשלת ישראל, פקידי שירות המדינה ונבחרי הציבור בכנסת, כולם אינם חזקים די הצורך לעמוד בפני רוח הזמן ולמנוע תהליכים הפוקדים את הציבור הכנוע למראות ולקולות המגיעים מקצה מערב. כדי להחליף את מצעי הבחירות המאדירים את כשרונם של בעלי ההון הפרטי בכשרונם של שליחי הציבור שיעשו למען טובת הכלל, נחוצה שיבה למטות מפלגות ולוועדות מסדרות בנוסח-של-פעם, שיקבעו את רשימת המועמדים לכנסת בצורה אחרת מזו שהם נבחרים בה כיום. ברם, היום אנו מצויים בעידן אחר של סיפורי אישיות המופצים בעזרת אמצעי התקשורת תמורת כסף רב; בעידן שבו בעל הון אחד מתחרה בבעל הון אחר, וכולם נאחזים בשלטון על פי המודל האמריקני. כל דפוס עבר אחר הוא חסר סיכוי.

לחיזוק אזורי הפריפריה אין עתה דבר זולת תושביהם המעטים ביחס, שמשאביהם הכספיים דלים ביחס להון הנצבר באזור המרכז הצפוף.

מקורות

בטיטו, מ' ויחזקאלי, צ' (2010): שמונה מתחת לאפס. 7 ימים, ידיעות אחרונות, 19.2.200.
צחור, ז' (2002): מרכז ופריפריה בישראל: היסטוריה ומציאות. מקרוב: 10: 152-161.

הערות

¹ מאמר זה מבוסס על הרצאה שנישאה ביום העיון התשיעי למעמד הפריפריה בתודעה הישראלית בקיץ 2008.

² תוכנית תמ"א 35 היא תוכנית מיתאר ארצית שאושרה בסוף שנת 2005. התוכנית שמה דגש על פיתוח הערים בישראל, על בלימת תופעת הפירבור, על קידומה של התחבורה הציבורית, על חידושם ופיתוחם של היישובים הקיימים, על שמירה על איכות הסביבה, ועל מתן עדיפות לפיתוח הנגב והגליל כמו גם ירושלים.

זרקור אל ספרים חדשים

■ אייזנשטדט, ש"נ (2010). ריבוי המודרניות. ירושלים: מכון ון ליר

הספר ריבוי המודרניות הוא ספרו האחרון של פרופ' אייזנשטדט המנוח, הנחשב מניח היסודות לסוציולוגיה הישראלית החדשה. הספר ראה אור זמן קצר לאחר מותו. הוא מציג גישה חדשה לחקר המודרניות. בניגוד לדעה הרווחת מודגש בו כי במקומות שונים התפתחו דפוסי מודרניות שונים. ארצות הברית, מדינות אמריקה הלטינית, יפן, הודו, ישראל ומדינות וחברות אחרות - אף אחת מהן לא העתיקה את דפוס המודרניות הראשוני כמות שהוא, ובכל אחת מהן התפתחו דפוסי מודרניות אופייניים לה.

אמנם לדפוסים הללו יש, לדעת המחבר, קווי יסוד משותפים המצדיקים את הנטייה לראות במודרניות ציוויליזציה ייחודית שהתגבשה בעיקר במערב אירופה, אבל חשוב להדגיש את רבגוניותם של הדפוסים שהתפתחו בכל מקום ומקום. חשיבות מיוחדת נודעת לדבריו להתפתחות דפוסי המודרניות בארצות אסיה כדוגמת יפן, ובעיקר הודו - שהיום היא המדינה המודרנית הגדולה בעולם. הספר סוקר את הגישות הקלאסיות לחקר המודרניות ומציע ניתוח מעמיק של הנחות היסוד הפוליטיות והתרבותיות של הדגם האירופי הראשוני, על היבטיו היצירתיים החיוביים ועל הפוטנציאל ההרסני הטמון בו. כמו כן, הספר מתאר בהרחבה את ביטוייה המגוונים של ליבת המודרניות במדינות השונות, אגב השוואה מאירת עיניים ביניהן, ומנתח כמה מהתפתחויות העת האחרונה על רקע תהליכי הגלובליזציה. פרופ' שמואל נח אייזנשטדט הוא בכיר חוקרי הסוציולוגיה הישראלית ומגדולי החוקרים של הסוציולוגיה העולמית בת זמננו. בזירה האקדמית הבינלאומית נחשב אייזנשטדט למי שבמפעלו המחקרי האדיר תרם יותר מכול להפיכתם של מדעי החברה לרב-תחומיים ולעל-מקומיים, למי שקשר יותר מכל סוציולוג אחר בן זמננו בין תיאוריה סוציולוגית למחקר היסטורי-אמפירי, ולמי שעמל רבות לקידום הפרשנות המרובה והמשווה בין זמנים ובין תרבויות. חלק מרכזי בעבודתו מיוחד לציוויליזציה היהודית ולחברה הישראלית. במשך יותר מחמישים שנות מחקר פרסם אייזנשטדט עשרות ספרים ומאות מאמרים. מחקריו זיכו אותו בפרסים רבים, בהם פרס מקאיוור (McIver) של האגודה הסוציולוגית האמריקנית (1966).

בספר שלושה שערים ותשעה פרקים.

■ **אבו רביעה-קוויזר, ס. ווינר לוי, נ. [עורכות] (2010):**

נשים פלשטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות. ירושלים: מכון ון ליר.

הספר מבקש להציע קריאה מחודשת של המושגים "התמודדות" ו"סוכנות" בהקשר של נשים פלשטיניות אזרחיות ישראל. הספר מאיר את דרכי ההתמודדות הייחודיות של נשים אלו כמשקפות הן מקורות כוח תרבותיים, כפי שמקובל להראות בשיח הפמיניסטי המזרח-תיכוני, והן מקורות כוח הנגזרים ממצבן הלאומי הייחודי, קרי מהאפשרויות הטמונות במרחב הישראלי דווקא. המושג "התמודדות" מתייחס לאסטרטגיות הנקוטות בידי הנשים הפלשטיניות לנוכח מבני כוח מרובים, פלשטיניים וישראליים, המכתיבים את תנאי חייהן, את זהותן, וכן את מרחבי הסוכנות הזמינים להן - כגון מדינה, פטריארכיה, משפחה, זוגיות, נישואים, השכלה ומרחב. אסטרטגיות אלו מתבטאות בהתנהלות דיאלקטית בחברה הפלשטינית, בחברה הישראלית ובמרווח שביניהן. עם זאת, לעתים נבצר מנשים לשאוב כוח מהמרחבים התרבותיים (פלשטיניים או ישראליים), והן פונות להתמודדות פסיכולוגית פנימית, המסתייעת בעולם הנפש הפרטי.

האפשרות לנוע בין רבדים חברתיים לפסיכולוגיים תלויה במידת הקשיחות או הרפיון של מבני הכוח והשליטה שעמם הן מתמודדות. הספר מבקש להשמיע את הקול הנשי הפלשטיני החבוני ולבטא את ניסיון חייהן של נשים פלשטיניות. נובעת ממנו התובנה שמשמעות הדיכויו, אורחות החיים וההתמודדות היומיומית היא תלוית הקשר ומשתנה לפי המיקום הגיאוגרפי, הפוליטיקה, התרבות והחברה. באמצעות ייצוגם של קולות רבים מבעד לעמדות מחקריות ממגוון דיסציפלינות, מתבהרת המשגה חברתית-תרבותית של אופני ההתמודדות של נשים פלשטיניות בישראל ונחשפים שלל היבטים של התמודדות, סוכנות וזהות של נשים אלו.

■ לומסקי-פדר, ע., רפפורט, ת. [עורכות] (2010):
 נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג. ירושלים: מכון ון ליר

הנראות של המהגר כרוכה בזיהוי כזר ובסיווגו כאחר. מהגרים עסוקים תמיד בשאלות כמו האם מזהים אותי? באילו סימנים? האם אני יכול להסתתר או להיטמע? ואולי כדאי דווקא להפגין את ניראותי ולהדגיש את שונותי? המקומיים גם הם אינם אדישים לניראותם של המהגרים, והם עסוקים בשאלות כמו מי רשאי להיראות במרחב הציבורי ומי אינו רשאי? מהי נראות תקינה, וכיצד יש לפקח עליה? הספר נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג מציע מסגרת מושגית חדשה לחקר ההגירה בכלל וה"שיבה הביתה" האתנו-לאומית בפרט. נראות בהגירה מתרחשת בנקודת המפגש שבין הגוף הנצפה למבט הצופה, בין המהגר למנגנוני הכלה והדרה ובין המייצג למיוצג. כוחה של המשגה זו שהיא מבטלת את הדיכוטומיה בין רואה לנראה וממחישה כי המיקום ב"שדה הראייה החברתי" המרובד הוא גמיש ופתוח לתמרון. בד בבד, ההמשגה מדגישה את המשמעות הפוליטית-האתית של הנראות הנוגעת להכרה או לחוסר הכרה בקיומו של האחר ולאחריות או לחוסר האחריות המוסרית כלפיו. הספר, פרי עבודתם של חוקרים וחוקרות מתחומי ידע שונים, פורש מגוון רחב של מאמרים העוסקים בחברה הישראלית מבעד לעדשה המושגית "נראות בהגירה". המאמרים בספר דנים במבטה של המדינה, ב"גוף המהגר", ב"סוכני נראות", בפרקטיקות של נראות ואי-נראות שנוקטים המהגרים, ובמאבקם על נראות דרך ייצוגים תרבותיים ופוליטיים בתהליך התמקמותם בחברה החדשה. סוגיות אלו נבחנות באמצעות חקר קבוצות מהגרים שונות בחברה הישראלית: רוסים, קווקזים, אתיופים ומהגרי עבודה.

■ אריאן, א. והרמן, ת., בסיוע לבל, י., פיליפוב, מ., צבן, ה. וקנפלמן, א. (2010): מדד הדמוקרטיה הישראלית 2010: ערכים דמוקרטיים בישראל הלכה למעשה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה

ספר זה הוא האחרון שהופיע בסדרה ארוכה של ספרים המסכמים מדי שנה את הלוח הרוחות בציבור הישראלי בשורה של שאלות יסוד. הוא מנסה לעמוד על "הדופק הדמוקרטי" של אזרחי ישראל, ומצביע מפעם לפעם על נקודות תורפה בולטות בתודעה הדמוקרטית של הציבור. ארבע הנקודות הבולטות שהוארו בספר זה על סמך הסקר שנערך השנה הן:

- 60% מהציבור בישראל כיום סבורים כי מספר מנהיגים חזקים יכולים להואיל לישראל יותר מכל הדיונים והחוקים.
- 76% מהציבור בישראל סבורים כי צריך רוב יהודי לקבלת החלטות גורליות למדינה.
- 70% בציבור בישראל סבורים כי בשום מצב אין להצדיק שימוש באלימות כדי להשיג מטרות פוליטיות.
- מוסד נשיא המדינה ממשיך לשפר את תדמיתו והשנה 70% מביעים בו אמון.

מדד הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה משלב נתונים מסקר דעת קהל הכולל מרואיינים יהודים וערבים. סקר השנה שנערך במרס 2010 התמקד ביחס שבין התמיכה התיאורטית של הציבור בערכים דמוקרטיים לבין ההתייחסות לבעיות ממשיות והתנהגויות בפועל. בנוסף כולל המדד השוואה בין עמדות הציבור בישראל כיום לעמדותיו בשנים עברו וכן בהשוואה בין ממצאים מישראל לממצאים של מכוני בחו"ל בנושאים דומים בדמוקרטיות אחרות.

המדד נעשה במסגרת מרכז גוטמן לסקרים של המכון הישראלי לדמוקרטיה, על ידי צוות בראשות פרופ' אשר אריאן ז"ל, שנפטר השנה, ופרופ' תמר הרמן, ובסיוע יובל לבל, מיכאל פיליפוב, הילה צבן ואנה קנפלמן.

■ הרצוג, א. וולדן, צ. [עורכות] (2010):
 על גב המורות: כוח ומיגדר בחינוך. ירושלים: כרמל. 368 עמ'.

ספר זה צמח מדיוני פרלמנט נשים, גוף שבו מעורבת קרן פרידריך אברט שטיפטונג הגרמנית מראשית דרכו.

ההבנה העיקרית העולה מהספר היא שיש לבחון את הקשר בין חינוך למיגדר במונחים פוליטיים וכלכליים. כותבי המאמרים בספר מייצגים מיגוון רחב של התנסויות בהוראה ובמחקר. לדידה של פרופ' פרנסס רדאי, שקראה את הספר חשיבותו נעוצה בכך שהוא חושף את עומק הניצול ההולך של הנשים וגדל במערכת החינוך. הוא חושף סיפורן של ממשלות המזניחות בצורה צינית את האינטרסים של הנשים הן בתפקידי הוראה והן בתפקידי הורות. עוד חושף הספר גישות סטריאוטיפיות, הפוגעות במערכת החינוך, ובאות לידי ביטוי בדרג מקבלי ההחלטות במשרד החינוך, באקדמיה ובתקשורת גם יחד.

הספר מצביע על כך שלניצול המורות מצטרפת תופעה מדאיגה של הטלת האחריות לכל תחלואי החינוך על שכמן. תופעה זו מוכרת גם מתחומים אחרים של הניתוח הפמיניסטי, כגון באלומות נגד נשים. גם שם וגם כאן מאשימים את הקורבן. בסופו של דבר יוצא הספר בהאשמה חמורה - הסתדרות המורים, המונהגת על ידי גברים, נשלטת למעשה על-ידי ראשי האוצר והממשלה. הדבר מוליך לקיצוץ חוזר ונישנה בתקציבי החינוך. הקיצוצים החוזרים ונשנים נעשים על גב המורות והתלמידים גם יחד!

הספר מחזיק חמישה עשר מאמרים.

■ לב-אלג'ם, ש. (2010):

**ניצבים בקדמת הבמה: מחאה, חגיגה וחתרנות בתיאטרון הקהילתי:
חיפה: פרדס.**

הספר מספר את סיפורם של שחקנים חובבים, אנשים מהשורה, בעיקר מזרחים, המתגוררים בשכונות בשולי ערים גדולות. במשך יותר משלושים שנה הם מחוללים שינוי בחייהם באמצעות התאטרון, ובו בזמן יוצרים תאטרון פוליטי יחיד מסוגו בארץ. התאטרון הקהילתי נותר בשולי השיח הציבורי לאורך השנים, לא מפני שהוא תאטרון 'חובבני', כפי שנוהגים להצטדק אניני הטעם, בעלי ההון התרבותי, אלא מפני שבתאטרון הקהילתי צפון איום מתמיד על השקט החברתי. באמצעות דפוס פעולה תרבותי זה השחקנים המקומיים מצליחים לבטא את קולה המושקט של קהילתם ולחשוף בפומבי סתירות ואי-התאמות בחברה. לעתים החשיפה הבימתית גלויה ורדיקלית ולעתים סמויה וחתרנית, אך היא תמיד מאיימת לשבש ולפרוע את הסדר החברתי המוביל. הספר מתאר את התפתחות המודל התאטרוני והאסתטיקה הפוליטית של התאטרון הקהילתי, ונד בוד מספר על התהליך שעבר הסובייקט המזרחי, השחקן הראשי בתאטרון זה, במאבקו על זהותו ומקומו בחברה הישראלית.

הספר מתאר את ההיסטוריה 'מלמטה' של תאטרון שוליים פוליטי, של חיי היומיום של המזרחים ושל הפרספקטיבה המיוחדת שבה הם מתבוננים בעצמם, בקהילתם ובחברה הישראלית. בסופו של דבר, בתאטרון שהם יוצרים השחקנים המזרחים אינם חותרים להיבדלות סקטוריאלית או להרס הפרויקט הציוני, אלא מבקשים לשכתב בו את אותם החלקים שעיצבו אותם כניצבים אילמים בחברה. בתאטרון הקהילתי, לעומת זאת, הם ניצבים בקדמת הבמה ומציגים את עצמם כמחזאים ושחקנים יצירתיים המסוגלים להיות שותפים פעילים ושווי זכויות ויצירה על במת התאטרון ועל במת החיים כאחת.

ד"ר שולמית לב-אלג'ם, מרצה בכירה בחוג לתאטרון באוניברסיטת תל אביב וראש התכנית הפקולטתית לתואר שני בלימודי הבעה ויצירה באמנויות. בהכשרתה המקצועית גם שחקנית, מנחה ובמאית בתאטרון הקהילתי. מחקריה על התאטרון הקהילתי, התאטרון הפוליטי, התאטרון הפמיניסטי והתאטרון החינוכי והטיפולי התפרסמו בכתבי עת מובילים בארץ ובעולם. לאחרונה הופיע ספרה *Power Theatre in Co-Communities: Articulating* בהוצאת הספרים של Palgrave Macmillan.

■ רימלט, נ. (2010):

הפמיניזם המשפטי מתיאוריה למעשה: המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית. חיפה: פרדס. 287 עמ'.

עד כמה יכול המשפט לשמש כלי יעיל בידיהן של נשים לצורך קידום מעמדן בחברה? מהי מידת ההשפעה שהייתה בפועל לשיח הפמיניסטי על השיח המשפטי? האם הוגשמה היומרה הפמיניסטית לקדם את השוויון בין המינים באמצעות רפורמות משפטיות נקודתיות? ספר זה מניח בסיס מקיף לעיון ודיון בשאלות אלו באמצעות ניתוח התוצרים המרכזיים של המאבק הפמיניסטי לשוויון בארצות הברית ובישראל. בעשורים האחרונים הפך הפמיניזם המשפטי לפרויקט מעשי שאת תוצריו אפשר למצוא בחקיקת הכנסת ובפסיקת בית המשפט העליון בסוגיות מגוונות הנוגעות למעמד האישה ולעקרון השוויון בין המינים. התיאוריה הפמיניסטית כיום אינה אפוא רק מצע לביקורת המשפט, אלא גם אמצעי להבנת מקורם של הסדרים משפטיים עכשוויים הנוגעים לנשים, הסדרים שהתגבשו בהשפעתו ובעידודו של השיח הפמיניסטי.

חלקו הראשון של הספר מציג את השלבים המרכזיים בהתפתחותה של המחשבה הפמיניסטית המשפטית בארצות הברית, וכל התפתחות תיאורטית נבחנת בזיקה לסוגיות משפטיות שעליהן ניסתה להשפיע. חלקו השני של הספר בוחן את התפתחותו של עקרון השוויון בין המינים במשפט הישראלי, ומצביע על הקשר שבין התפתחויות אלה לבין צמיחתו וגיבושו של שיח פמיניסטי תיאורטי ומעשי במדינת ישראל. בין היתר מתמקד הספר בכמה מן הרפורמות המשפטיות הבולטות שהיו תוצר ישיר של פעילות פמיניסטית בישראל: עיגונו בחוק של עקרון העדפה מתקנת לנשים, מתן זכות לחופשת לידה גם לגברים, חקיקת החוק למניעת הטרדה מינית, ושילוב נשים בתפקידים קרביים בצבא. ניתוח זה, שבמרכזו החיבור בין תיאוריה לאקטיביזם משפטי בתוך השיח הפמיניסטי, מוסיף נקודת ראות ביקורתית לאופן שבו צריך להעריך את פועלו של השיח הפמיניסטי. הוא גם מעלה הרהורים באשר לטיב היוזמות המשפטיות שבקידומן עוסק כיום הפמיניזם המשפטי ולכיוון שאליו הוא מוביל את המאבק לשוויון האישה.

ד"ר נויה רימלט היא מרצה בכירה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה. היא עוסקת בניתוח פמיניסטי ביקורתי של המשפט ופרסמה מאמרים רבים בתחום זה בארץ ובחו"ל.

■ כץ, ח. וצפדיה, א. [עורכים] (2010):

מדינה מפקירה, מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008.
אבן יהודה: רסלינג.

מהי דמותה של המדיניות החברתית-כלכלית של ישראל? לא קל להשיב על שאלה חשובה זו, אף שהכול מושפעים ממנה בצורה כזו או אחרת. בעזרת שני מושגים - הפקרה והשגחה - שלכאורה הם מנוגדים זה לזה, מספק ספר זה תשובה מפורטת. הדגשת החיבור ולאן דווקא הניגוד בין המושגים מאפשרת בחינה ביקורתית של המדיניות החברתית-כלכלית של ישראל מאז הרפורמות הכלכליות בשנות ה-80 ועד המשבר הכלכלי של שנת 2008. תחומי מדיניות חברתית-כלכלית רבים נסקרים בספר, פרי עטם של חוקרים וחוקרות שנרתמו לתת תשובה לשאלה המטרידה בדבר דמותה של המדיניות החברתית-כלכלית של ישראל. מדבריהם עולה שמדיניות של הפקרה ומדיניות של השגחה משלימות ואף מאפשרות זו את זו. יישומן המשולב הוא זה המאפשר את מימוש עוצמתה של המדינה ומבטיח את האוטונומיה שלה, בעיקר ביחס לקבוצות שונות באוכלוסייה, שערכן הכלכלי נתפס כנמוך, כלומר שאינן זכאיות לאיכות חיים. השילוב בין מדיניות של הפקרה לזו של השגחה מאשר מחדש את הסדר החברתי

ההיררכי שנוצר בישראל מאז הקמתה.

בספר מובאים 17 מאמרים מטלטלים בנועותם, הסוחפים את הקוראים והקוראות בנבכי מדיניות הרווחה של ישראל. המאמרים מכונסים בארבעה שערים: השער הראשון חותר לפענח את צופן מדיניות

ההפקרה וההשגחה; השער השני דן בטכנולוגיות השלטוניות המיועדות לבסס הפקרה והשגחה; השער השלישי עוסק בשיח על מדיניות ההפקרה וההשגחה; והשער הרביעי עוסק באלה הנמצאים בחצר האחורית של החברה.

העורכים: ד"ר חנה כץ היא מרצה במחלקה למנהל ומדיניות ציבורית ובמחלקה לעבודה סוציאלית במכללת ספיר. חברה בפורום רווחה שלמרכז טאוב. עבודתה האקדמית עוסקת במדינת הרווחה, מדיניות חברתית, תפיסות עוני, רשויות מקומיות, בין-תחומיות והזיקות ביניהם.

ד"ר ארז צפדיה הוא מרצה בכיר במחלקה למנהל ומדיניות ציבורית במכללת ספיר. מחקריו ופרסומיו מתמקדים בניתוח ביקורתי של מדינות מרחבית; פעיל בארגונים לשינוי חברתי.

■ חקק, י. קסן, ל. וקרומר-נבו, מ. [עורכים] (2010):
הכל מדיד? מבטים ביקורתיים על דירוג וכימות.
באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

בישראל של ראשית המאה ה 12 מהווים המדידה, הכימות והדירוג חלק בלתי נפרד מחיי הכלכלה והחברה, והם מרכזיים גם בתחומי המדע, החינוך והיצירה האמנותית. למרות מרכזיותם, השלכותיהם המגוונות כמעט שלא זכו לבחינה ביקורתית שיטתית. השימוש התדיר בכלים אלה לצרכי שיפוט והערכה מבוסס על ההנחה כי מדובר בכלים ניטראליים בעלי אופי טכני בלבד ונעדרי כל היבט אידיאולוגי או ערכי.

קובץ המאמרים בספר זה, בא להעמיד בסימן שאלה הנחות אלה. הוא בוחן את המדידה, הכימות והדירוג בהקשריהם הרחבים ומתוך ראייתם כתופעות תרבותיות וחברתיות תלויות מקום וזמן. תשומת לב מיוחדת ניתנת להקשר הישראלי ולאופנים שבהם משמשים כלים אלה למטרות של עיצוב פני החברה, ניהול ושליטה של אוכלוסיות וחלוקת משאבים או מניעתם.

כותבים בספר: יאיר ברק, רז חן מוריס, מיכאל זכים, ענר גוברין, אריה קרמפף, איתן לייבלר, שחלב סטולר – לים ושפרה שוורץ, מוטי נייגר, גבי וימן, יוחאי חקק, גד יאיר.

על העורכים: יוחאי חקק הוא מרצה בכיר בביה"ס למדעי הבריאות והעבודה הסוציאלית באוניברסיטת פורתסמות באנגליה.

לאה קסן היא נשיאת מכללת לוינסקי לחינוך ופרופ' במחלקה לעבודה סוציאלית על שם שפיצר באוניברסיטת בן גוריון בנגב.

מיכל קרומר נבו היא ראש המרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה ומרצה בכירה במחלקה

לעבודה סוציאלית על שם שפיצר באוניברסיטת בן גוריון בנגב.

■ **שנהב, י. (2010): במלכודת הקו הירוק - מסה פוליטית יהודית.**
תל אביב, עם עובד. 230 עמ'.

הקו הירוק, קו אדמיניסטרטיבי שרירותי ששורטט בהינף קולמוס בהסכמי רודוס בשנת 1949, נעשה אבן יסוד בפוליטיקה הישראלית: הפתרון של שתי מדינות, ישראל ופלסטין, השוכנות זו לצד זו משני עבריו, הוא "השפן בכובע" של השמאל הישראלי, והוא מתרוצץ, על גרסאותיו השונות ("הפרדה", "תיקוני גבול") בין בירות אירופה ואמריקה כפתרון קסם - או מקסם שווא. שכן שוב ושוב נכשלות כל ועידות השלום, ממזריד ואוסלו עד קמפ דייוויד ואנא פוליס, ופעם אחר פעם מנמקת ישראל את הכישלון בסיסמה "אין פרטנר".

במסה חריפה ואקטואלית זו מניח פרופ' יהודה שנהב, באופן שיטתי ובהיר, יסודות להבנה אחרת של הסכסוך: הוא מראה עד כמה ההסתכלות עליו מנקודת המבט של מלחמת 1967 מחמיצה את המבט הפלסטיני, המופנה אל מלחמת 1948 כמלחמה שעדיין לא הסתיימה. בעמדתו של שנהב טמון כוח רב לגבי היהודים: היא מעלה שאלות נוקבות לגבי המוסריות שבפינוי התנחלויות, תובעת להכיר במשקעים

התיאולוגיים הטבועים בציונות, ומפנה את המבט אל זכויות היהודים במרחב. שנהב מגלה בספרו בריתות פוטנציאליות חדשות, מפתיעות, בין השמאל לימין, בריתות שפותחות פתח לארגון מחדש של המפה הפוליטית בישראל ולערער ההבחנה המקובלת בה בין "שמאל" ל"ימין".

יהודה שנהב הוא פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת תל-אביב ועמית מחקר במכון ליר בירושלים. במשך עשור (2009-1999) ערך את כתב העת תיאוריה וביקורת.

■ שחר, א. (2010): כלי אדם: שימוש בבני אדם לביצוע עבירות והנהגת ארגוני פשיעה. תל אביב: עם עובד. 221 עמ'.

שימוש באדם ככלי לביצוע עבירה, להבדיל מביצועה באופן ישיר או באמצעות חפץ כגון אקדח או מקלדת מחשב, מכניס גורם אנושי מסבך לחשיבה המוסרית והמשפטית. הספר כלי אדם מציע לקורא ניתוח מרתק של גורם אנושי זה ושל השפעותיו על המשפט הפלילי. דפיו של הספר מגוללים תופעות כגון כפיית אדם לבצע עבירה; נקיטת אמצעים של הטעיה והסחה הגורמים לאדם לבצע עבירה שלא ביודעין; מתן פקודות לא חוקיות ושימוש בקטינים לביצוע עבירה.

מקרה מיוחד של שימוש בכלי אדם לביצוע עבירות הוא הנהגה של ארגוני פשיעה. אופיים המיוחד של ארגוני הפשיעה, הפועלים כמנגנון המורכב מ"ברגים" ומ"מנוע" אנושיים, יוצר מקלט למנהיגיהם ואף פוטר אותם מעונש. לראשונה בתולדות המחקר המשפטי בישראל מוצעת בזה אנליזה של המבנים השונים שלובשים ארגוני הפשיעה, המעמידה את מסקנותיה כגורם מכריע בשאלת אחריותו של השליט המושך בחוטים למעשיהם של זוטרי הארגון - המבצעים את העבירות בפועל.

ד"ר שחר אלדר הוא מרצה למשפט פלילי בקריה האקדמית אוננו.

■ רבינוביץ', ד. וורדי, א. (2010):

כוחות מניעים: כביש חוצה ישראל והפרטת תשתיות אזרחיות בישראל. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 221 עמ'.

כביש חוצה ישראל הוא הכביש הראשון בישראל, שהנסיעה בו כרוכה בתשלום אגרת-מעבר. הוא גם פרויקט התשתיות הראשון, שבנייתו ותיפעולו הופקדו בידי תאגיד פרטי, שמטרתו עשיית רווח כספי. שתי עובדות אלו משקפות את המהפך הניאו-ליברלי, שהתחולל בישראל בשני העשורים האחרונים.

הספר בוחן מבעד לסיפורו של כביש חוצה ישראל את ההשלכות החברתיות, הסביבתיות, הכלכליות והפוליטיות של מהפך זה. באמצעות תיעוד מקיף ומפורט של תהליך התכנון וההקמה של הכביש, הוא מראה עד כמה רבה השפעתם של התאגידים בעלי העניין על תהליכי קבלת ההחלטות הפוליטיות ועל מערכות התכנון עצמן.

הספר עושה שימוש בכלים תיאורטיים מתחום הכלכלה הפוליטית, ומאיר בעזרתם אחדות מסוגיות הליבה, שהוחטאו במהלך הוויכוח הציבורי, שהתעורר סביב סלילת כביש זה.

■ הכהן, ד. וליסק, מ. [עורכים] (2010): צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל. ירושלים: מוסד ביאליק ומכון בן-גוריון.

אסופת המחקרים בוחנת צומתי הכרעות בשנות המדינה, שבפרספקטיבה היסטורית היו להן השלכות מרחיקות לכת על החברה בישראל.

פרקי הספר עוסקים בהיבטים אחדים: הכרעות שהתקבלו בהסדרי חקיקה, דוגמת חוק שיפוט בתי דין רבניים וחוק חינוך ממלכתי; החלטות שלא נוסחו בחוק, כמו דרכי פעולתו של המימשל הצבאי או אי-גיוס בחורי ישיבה לצה"ל ומדיניות פיזור האוכלוסין. לצד החלטות שעברו הליכי חקיקה וכאלה שלא נוסחו בחוק, נדונות בספר גם נקודות מפנה בחברה הישראלית, כמו סוגיית הקמתם של יישובים מעבר לקו הירוק, החלטות בעלות השלכות פוליטיות, מדיניות ואידיאולוגיה, השבות ועולות על סדר היום הציבורי עד היום.

בספר מוצגות גם פרשיות מפתח בעלות משמעות פוליטית וציבורית, דוגמת הדחתו של לוי אשכול מכהונת שר הביטחון ערב מלחמת ששת הימים, או הסכם אוסלו. מחקרים אחרים עוסקים בהשפעתן של תנועות-מחאה חברתיות ותרבותיות, כמו גם בהתארגנויות ספונטניות של אזרחים, שתבעו מהממשלה לשנות את מדיניותה.

המחקרים שנקבצו באסופה מציגים פסיפס של הכרעות, החלטות וקווי מדיניות, שהתקבלו בסוגיות שונות בשישים שנות המדינה. המכנה המשותף להן הוא העדר מדיניות ברורה ונהלים מסודרים באשר לדרך קבלת ההכרעות ויישומן. דרכי התנהלותם של מקבלי ההחלטות, אופי ההכרעות והשלכותיהן הם מסימני צמיחתה הבולטים והייחודיים של החברה הישראלית.

■ בר אור, ג. (2010): חיינו מחייבים אמנות.

ירושלים: מוסד ביאליק, מכון בן גוריון.

הספר 'חיינו מחייבים אמנות' מבוסס על מחקר העוסק במקומה של האמנות בתפיסת העולם של הקיבוץ - נושא רב-עניין בשיח הציבורי בישראל. הספר מתמקד ביחסן של שתי התנועות הקיבוציות הגדולות לאמנות היפה, למוזיאון לאומנות ולאמן, ומנתח את הזיקה ההדוקה בין שאלות אלה להגדרת מקומו של עולם היחיד בחברת הרבים - השונה בכל אחת מהתנועות הקיבוציות. בהקשר זה גם מוצגים מקומה של 'האישיות בהיסטוריה' ומעמדו של 'המשוגע לדבר' זה שבכוח היוזמה והפעולה שלו מצליח להשפיע על דעת הקהל ולחולל שינויים, וזה שבנסיבות המשתנות ובחילופי העיתים נחשף בקוצר ידו, הללו, 'המשוגעים לדבר', לבשו פנים שונות בכל אחת מהתנועות הקיבוציות.

הספר מגולל את השיקולים האידיאולוגיים והצעדים המעשיים שננקטו בייסודם ובהפעלתם של שני מוזיאונים מרכזיים: המשכן לאומנות עין חרוד ובית וילפריד ישראל בקיבוץ הזורע, ומשווה בין הקמת המוזיאון בתנועת הקיבוץ המאוחד, הלוא הוא המשכן לאומנות עין חרוד, ובין בניית בית וילפריד ישראל שבתנועת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, ובתוך כך חושף את ההבדלים ברוח ובתפיסות התרבות בין שתי התנועות הקיבוציות הגדולות.

ההבדלים האלה משתקפים גם באדריכלות, כפי שעולה מניתוח המבנים האדריכליים של שני המוזיאונים. גליה בר אור מנתחת את האופן שמתגשמים אידיאולוגיה, רעיונות, חזונות ותפיסות חברתיות ותרבותיות במבנה הפיזי של שני המוזיאונים ודנה במקומם כאתר משמעותי להתמודדות עם מצב חברתי של שינוי וכאתר התדיינות עם שאלות של זיכרון, זהות פרטית ותודעה קולקטיבית.

בנושא ובתיאורו לפרטיו, תיאור שנסמך על שפע מקורות היסטוריים, משתקף הרקע החברתי-היסטורי בארץ בשלהי המנדט הבריטי ובימי המפנה החד בתקופת ראשית המדינה. נושא המחקר - מוזיאונים בקיבוץ - כרוך במהודק בנטיות הפוליטיות והחברתיות של הזרמים הפוליטיים המובילים בתקופה המכוננת של הציונות, זרמים שהתקיימו בעצם תהליכי ההגשמה בהתיישבות העובדת, והוא זורע אור, לראשונה, על הנטיות הפנימיות של מגזרים מרכזיים בתקופה.

ד"ר גליה בר אור היא אוצרת ומנהלת משכן לאמנות עין חרוד, חברת קיבוץ עין חרוד, ומרצה במכללת אורנים. היא אצרה תערוכות רבות בארץ ובחוץ לארץ ופרסמה עשרות ספרים וקטלוגים בנושא אמנות ישראלית.

■ לימור, נ. (2010): רגולציה - המיגזר השלישי:
תל אביב: ספרית פועלים. 310 עמ'.

התגברות הרגולציה במדינות המערב ובישראל היא ביטוי של מדיניות הרווחה, המכוונת להקטין את מעורבות המדינה ואחריותה, במטרה להעמיק את ההפרטה של שירותים חיוניים בתחומים אזרחיים שבעבר המדינה הפעילה והייתה אחראית להם.

תכלית הרגולציה היא להטיל את העשייה והאחריות על כוחות השוק. בעיקר, על ארגונים הפועלים ללא מטרות רווח (עמותות ומלכ"ים), שהם ארגוני המיגזר השלישי וארגונים וולונטריים אחרים, המהווים את התשתית הארגונית של החברה האזרחית. הפעלת רגולציה נועדה לשמש אמצעי לביצוע מדיניות ויסות, ושליטה של המדינה על שוק השירותים החברתיים שתהליכי ההפרטה מיסדו, כמו למשל בתחומי החברה, הבריאות, הרווחה, החינוך והתרבות.

המאמרים באסופה זאת הם פרי עטם של טובי המומחים בתחום הרגולציה בכלל, ורגולציה של המיגזר השלישי בפרט. הם פורשים בפני הקורא היבטים תיאורטיים, ביקורתיים ומעשיים, המבוססים על הניסיון שנצבר בעולם באשר להפעלת רגולציה כלפי המיגזר השלישי.

הספר מיועד לפעילי חברתיים, חברי עמותות ומלכ"ים פעילי המגזר השלישי, לסטודנטים ואנשי אקדמיה העוסקים במדיניות ציבורית, במינהל ציבורי ובפעילות וולנטרית. ד"ר ניסן לימור הוא מומחה בעל מוניטין בתחום המיגזר השלישי. מלמד לתואר שני באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת בן-גוריון. בעבר כיהן כמנכ"ל המועצה להשכלה גבוהה, כמנכ"ל בית הנשיא המדינה, והיום הוא יו"ר ועדת הסטנדרטים של ארגוני המגזר השלישי.

■ **Ichilov, O. (2010):**

The retreat from public education. New York: Springer.

This book provides a critical analysis of the implementation of market ideology and practices in education. The social and educational consequences of the most characteristic market practices, such as parental choice and the involvement in schools of for-profit and not-for-profit organizations, are examined via the prism of both modern democratic theory and the discourse of rights.

It is argued that current social forces, such as globalization and the preeminence of postmodern and multicultural ideologies, changed both the role of government and of citizens in democracy, paving the road for the introduction of markets in all public spheres. The book examines the Israeli case-study of the rise and decline of public schooling, offering unique opportunity to appreciate the centrality of public schools in the process of nation building and the erection of democracy.

The conclusion is that markets in education defy the democratic purpose of public schools, and violate children's right to equality education.

■ **Ben-Yehuda, N. (2010): Theocratic democracy: The social construction of religious and secular extremism. Oxford: Oxford University Press.**

The State of Israel was established in 1948 as a Jewish democracy, without a legal separation between religion and the state. Ever since, the tension between the two has been a central political, social and moral issue in Israel, resulting in a cultural conflict between secular Jews and the fundamentalist, ultra-orthodox Haredi community.

What is the nature of this cultural conflict and how is it managed? In this book, the author examines more than 50 years of media-reported unconventional and deviant behaviour by members of the Haredi community.

The author finds not only that this behaviour has happened increasingly often over the years, but also that its most salient feature is violence - az violence not random or precipitated by situational emotional rage, but planned and aimed to achieve political goals. Using verbal and non-verbal violence in the forms of curses, intimidation, threats, arson, stone-throwing, beatings, mass violations, and more, Haredi activists try to push Israel toward a more theocratic society.

Driven by a theological notion that all Jews are mutually responsible and accountable to the Almighty, these activists believe that the sins of the few are paid for by the many. Making Israel a theocracy will, they believe alleviate the risk of transcendental penalties.

The author maintains that under the current circumstances Israel is effectively facing the danger of turning into a theocratic democracy. Nevertheless, citizens with different worldviews currently manage to live under the same umbrella of a nation-state without tearing the social fabric apart.

■ **Galnoor, I. (2010): Public management in Israel.**
London: Routledge.

As government management in Israel is gradually replaced by private sector management, it is becoming apparent that the collective-oriented mission of government cannot be fulfilled by the private sector or by the non-profit organizations of civil society. This book provides an analysis of the machinery of government in Israel, highlighting the inadequacy of the private sector as an alternative and how public management will need to cope with the new challenge and pressures of the 21st century.

Providing hitherto unpublished data, this book gives a comprehensive analysis of the issue of public and private-sector management. The author examines the tasks of the civil service; the legal foundation of the public management machinery; and the profile of civil servants. He looks at the unwieldy budget process; the prevalence (and absence) of regulation; and external and internal mechanisms of oversight.

The analysis is balanced by a detailed exposition of Israel's political-administrative culture with its excessive centralization, secrecy, turf protection, and legacy of improvisation, and their effect on policymaking and administration.

Itzhak Galnoor is Herbert Samuel Professor of Political Science at the Hebrew University of Jerusalem and Senior Fellow at the Van Leer Jerusalem Institute.

תיקונים להשמטות ושגיאות שנפלו בכרך 10:

למרבה הצער נפלו בכרך הקודם שגיאות והשמטות אחדות. אנו מצרים על כך ומעמידים להלן דברים על דיוקם:

• במאמרה של גלית נהרי, הטיות הטבועות בשופט ביחס להערכת אמינות של טקסטים (עמ' 175-196) הושמטו הפרטים המלאים של שני המאמרים הבאים:

Nahari, G., Glicksohn, J., & Nachson, I. (2009). Do textual features affect credibility judgment? It all depends on who is the Judge. *Applied Cognitive Psychology*, 23, 288-295.

Nahari, G., Glicksohn, J., & Nachson, I. (in press). Credibility Judgments of Narratives: Language, Plausibility and Absorption. *American Journal of Psychology*, 123, 319-335.

• במאמרם של א. סלבוזקי-צוקרמן וי. נחשון, הפיצוץ בדולפינריום: זיכרון ומעורבות אישית לא צוינו במלואם הפרטים הבאים:

1. המאמר מבוסס על התיזה של המחברת הראשונה אשר הוגשה לאוניברסיטת בר אילן כמילוי חלקי של הדרישות לקראת התואר מ"א, ועל המאמר:

Nachson, I. & Slavutsky-Tsukerman, I. (2010). Effect of personal involvement in traumatic events on memory: The case of the Dolphinarium explosion. *Memory*, 18, 241-251.

2. בפרק המתודולוגי עמודים 140-141 צ"ל שאלות ספציפיות במקום שאלות יהודיות

3. בפרק התוצאות צ"ל "ETA בריבוע", המקובל בדיווחים על תוצאות של ניתוחי שונות, ולא הסימן h בריבוע.

• במאמרו של א. אלעד, תפיסה עצמית, תחושות והתנהגות של דובר אמת שנתקל בחוסר אימון, האות היוונית אתה בריבוע, המציינת את גודל האפקט שובשה בכל מקום שהיא הופיעה ובמקומה נרשם סימן לא מוכר.

בנוסף, הלוחות הוצגו בסוף המאמר אחרי רשימת המקורות במקום שישולבו במקומות המתאימים בתוך המאמר.

כאמור, המערכת מצרה על סירכות אלו.

על המחברים

ארנון, שרה

ד"ר שרה ארנון ראש המקבץ לסוציולוגיה בחוג ללימודים רב-תחומים, במכללה האקדמית תל חי, וחוקרת במכון לחקר הגולן, אוניברסיטת חיפה. תחומי מחקרה העיקריים: סוציולוגיה של קהילות, עקירה והגירה, דמות המורה הטוב, ושיטות מחקר מעורבות (כמותיות ואיכותניות). arnons@mgamla.co.il

לב, יוסי

החוג לחינוך, המכללה האקדמית אשקלון והמכללה האקדמית צפת. ד"ר יוסי לב הנו פסיכולוג המתמחה בפסיכולוגיה ארגונית, מרצה במכללה האקדמית צפת, בתחומי פסיכולוגיה וחינוך. משמש כיועץ ארגוני בתחום הדרכות פיתוח צוותים והתמודדות במצבי לחץ בחברת "קריאטימס". yosilev9@bezeqint.net

להד, מולי

פסיכולוג רפואי בכיר, נשיא עמותת משאבים העוסקת במחקר, פתוח הדרכה ומתודות טיפול בפסיכותראומה וחוסן. פרופ' חבר בחוג לפסיכולוגיה המכללה האקדמית תל חי. מומחה בעל שם בתחום היערכות התערבות טיפול ושיקום בעקבות אסונות. מחברם ועורך משותף של 30 ספרים ומאמרים מקצועיים רבים בנושאי טרואמה החלמה, חוסן וטיפול בפסיכותראומה. lahadm@netvision.net.il

לזון, נדיה

סיימה בהצטיינות את התואר שני בלימודי דמוקרטיה בין תחומיים באוניברסיטה הפתוחה. לומדת לתואר שלישי באוניברסיטת תל אביב בהנחיית פרופ' יצחק שנל. מרצה בחוג לעבודה סוציאלית ובחוג הרב תחומי מכללת תל-חי. nadial@walla.co.il

מור, אביגיל

דר' אביגיל מור היא פסיכולוגית קלינית, ראש התכנית ללימודי מגדר וחברת סגל בחוג לעבודה סוציאלית במכללה האקדמית תל חי. מחקרה מתמקדים בשני תחומים עיקריים:

ההיבטים הפסיכולוגיים והחברתיים של האלימות המינית כלפי נשים וההקשר החברתי-מגדרי של האישיות ובריאות הנפש של נשים וגברים. במחקריה מבקשת דר' מור לחקור את הקשר שבין התנהגות הפרט לבין המבנה החברתי הבלתי שוויוני וההבניה החברתית הנובעת מפערים מגדריים אלה. בעבודתה הקלינית, מתמחה דר' מור בין היתר בטיפול בנפגעות ונפגעי אלימות מינית. היא גם משמשת כיועצת פסיכולוגית למרכזי סיוע לנפגעות ונפגעי תקיפה מינית ואונס באזור הגליל. amoor@netvision.net.il

נאמן-חביב, ורד

ד"ר לקרימינולוגיה יישומית, מלמדת באוניברסיטת בר-אילן, במרכז האוניברסיטאי אריאל ובמסלול האקדמי של המכללה למנהל. חוקרת בתחומי העבריינות והאלימות ויועצת למניעת פשיעה ואלימות לרשויות מקומיות ומוסדות שונים. nhvered@ynet.co.il

סואן, דן

דן סואן הוא פרופ' מן המניין. עומד בראש החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה במרכז האוניברסיטאי אריאל, כמו גם בראש המחלקה הדו-חוגית במוסד זה. במשך עשרות שנים עסק בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה של החברה הישראלית ובסוגיות עיר ואזור. לצד עבודתו האקדמית עסק בייעוץ בתחומי העיר והאזור ובתכנון חברתי בארץ ובארצות חוץ. בשנים האחרונות התמקד גם בסוציולוגיה של ההשכלה הגבוהה. הקים את כתב העת סוגיות חברתיות בישראל ועומד בראשו. soen@macam.ac.il

עשת, יובב

בית הספר למדעי המדינה, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת חיפה. יובב עשת הנו מתודולוג המתמחה במנהל ציבורי, מורה במחלקה למתודולוגיה במכללה האקדמית גליל מערבי. דוקטורנט במחלקה למינהל ומדיניות ציבורית בבית"ס למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. yeshet@poli.haifa.ac.il

קולן, קרן

ד"ר קולן הינה חוקרת עצמאית בתחום לימודי הסביבה. מחקריה מתמקדים בקשר בין האדם לסביבתו, הבית, איכות הסביבה וקידום בריאות. ד"ר קולן כותבת לעיתונים, מגזינים ואתרים שונים בתחומי העיצוב, איכות הסביבה, סביבה ובריאות ומנהיגות. מנהלת ובעלים של בית הספר לריקודים סלונים ולטיינים, מורה לריקוד וכוריאוגרפית. kerenk10@yahoo.com

קרסל, מ. גדעון

פרופסור אמריטוס באוניברסיטת בן גוריון. מחקריו נוגעים לקואופרציה הישראלית, לקיבוץ ולמושב; להתפתחות ערי שוליים בארץ; לתרבות ולחברה הבדווית ולתמורות החלות בחברות נוודים בתהליך של עיור; למיקרו-כלכלה המתפתחת בחברה הפוסט-קומוניסטית בבלקאן. kressel@bgu.ac.il

שמאי, שמואל

פרופ' שמאי הוא איש סגל בכיר במכללה האקדמית תל-חי ועמית מחקר בכיר במכון לחקר הגולן אוניברסיטת חיפה. תחומי מחקריו העיקריים של פרופ' שמאי הם בנושאי סוציולוגיה של החינוך, ההגירה והקהילה וגם גיאוגרפיה חברתית והקשר למקום. shamai@research.haifa.ac.il

שנל, יצחק

פרופסור מהמנין בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל-אביב. תחומי התמחותו העיקריים הם גיאוגרפיה חברתית ותרבותית. מחקריו בתחום החברתי מתמקדים בהבנת ההתנהגות המרחבית של יחידים וקבוצות במרחב הגלובאלי, תוך הדגשת הקשר בין עשיות מרחביות-חברתיות, למקומות במרחבים גלובליים, להתבדלות ולאינטגרציה במרחבים אלה ולהבניה של מקומות וזהות. בין מחקריו גם מחקרים על ניהול של סביבות עירוניות. בתחום התרבותי מתמקד מחקריו בקשר בין אידיאולוגיה ציונית לבין עיצוב המרחב והנוף. צוות המחקר שהתגבש בראשותו לחקר תחושת אובדן המקום של העקורים מצועת עזה הוא חלק מהעניין שלו במרכזיות המקום הגיאוגרפי בהבניית זהות. Schnell@post.tau.ac.il

**Vox populi: Content analysis of press responses and talk-backs
to key issues of quality of life and social welfare –
The cases of Judea and Samaria and the Israeli Arabs**

D. Soen & V. Ne'eman-Haviv

The paper deals with press responses and talk-backs in the electronic media dealing with two informative news items focusing on two sectors of the Israeli population – the Jewish sector and the Arab sector. One item analyzed is Judea & Samaria Statistical Abstract 2007, dealing with the Jewish population residing in the West Bank. The other item is a document published by the (Arab) Mossawa Institute, dealing with poverty in the Israeli Arab sector. Both items deal with common key issues – quality of life and social welfare.

The paper points at two main conclusions ensuing from the analyzes done: First, the press disregard of the Mossawa press release reflects the exclusion attitude pertaining to the Arab population in Israel, which is not seen as an integral of the Israeli society. Second, the talk-backs on their part reflect a great deal of sympathy to the Jewish settlers of Judea & Samaria, and deep antipathy to the Israeli Arab population and its plight. This is reflected both in the content of the talk-backs as well as their verbal use and abuse.

Workplace sexual harassment: Rates, characteristics and gender concepts

A. Moore

Workplace sexual harassment of women has received considerable media attention in Israel recently, yet there has been virtually no empirical assessment of its prevalence. Moreover, there is scarce research regarding the characteristics of women who had been harassed or their reaction to the infringement. Likewise, there has been no exploration of gender-based attitudes towards this phenomenon. The present study seeks to provide a preliminary investigation of the scope of the problem and to characterize its victims along several dimensions such as age, marital status, and level of assertiveness. The findings establish a rather high prevalence of workplace sexual harassment among the participants, with young and single women being at the highest risk for experiencing such mistreatment. It appears that most women refrain from filing a formal complaint against their employer, but do not respond passively either. Rather, they attempt to employ various strategies to bring the harassment to an end. The study also detected a significant gender gap regarding the definition of what constitutes sexual harassment. Women in contrast to men define a greater number of behaviors as harassing, show less tolerance towards these behaviors and report a lower inclination to absolve the harasser of responsibility for harassing behavior.

Civilians' coping with war adversities – Social capital and social resilience

Yovav Eshet and Yossi Lev

In recent years, significant importance has been attributed to civilians' resilience in difficult situations and the ability to recuperate and return to normal life (Kimchi & Eshel, 2010). Social Resilience expresses a society's ability to cope with adversity by adapting to new circumstances, while its values and institutions remain intact (Friedland, 2005). Based on this, the current research focuses on the influence of social capital on social resilience. During the course of the research, 447 questionnaires were administered to citizens of Zefat, a year after the Second Lebanon War. The questionnaire examined levels of patriotism, fear, optimism and trust in governmental institutions. Participants exhibited a low level of trust in governmental institutions, and reported that in times of crisis they tended to count on their families and friends. In addition, it was found that the three dimensions of social capital: interpersonal trust, social networks and collective solidarity, served as predictors of Social Resilience. It may be concluded that nurturing of social capital is a necessary prerequisite in order to build a community's social resilience. The importance of this issue is especially relevant in Israel, since it is highly likely that Israeli citizens will continue to be exposed to military threats in the future.

Evacuation's impact on sense of identity among Gaza and Northern Samaria Jewish evacuees

N. Luzon, I. Schnell, S. Shamai and S. Arnon

This paper examines Gaza and Northern Samaria evacuees' loss of sense-of-place, and its implications for their sense of identity, following the August 2005 disengagement..

According to Breakwell's dynamic of identity structuring, an external or internal threat to identity results in imbalance, leading individuals to choose a strategy of action to return to the desired equilibrium.

'Place', central to the evacuees' existence, was an axis around which personal, communal, national, and quality-of-life aspects coalesced. 'Place' appears at three levels in the evacuees' discourse: 1) Domain for self-realization and empowerment, 2) Social domain, and 3) National domain; each represents another aspect of individual identity. Principles-of-action are intertwined. Attempts to preserve or renew them by strengthening feelings of effectiveness and self-respect connected to their previous function were prominent. Most settlers chose to preserve their Zionist identity as it had evolved in the settlements, and to define the new reality as a betrayal of the Israeli elite. Clear distinctions between their civic-Israeli and national components (including Judaism and the holiness of the Land of Israel) of their identity were drawn.

Loss-of-place entails serious implications for all areas of settlers' lives, threatening their self-identity. The harsh eviction experience includes post-traumatic characteristics (feelings of betrayal, anger, anxiety, and impotence), straining attempts to adapt to the new reality. Most settlers, fixated on the past, strain renouncing a reality that is lost forever. They have trouble creating a new sense of place and refuse to renounce their Zionist dream. Failure in balancing the continuity principle has two causes: 1) feeling a loss of control following their coerced eviction, and 2) loss of the empowerment they gained through life in the settlements.

Grief and sense of traumatic stress in response to loss of place: The case of the Jewish Gaza strip evacuees

I. Schnell, M. Lahav, S. Arnon, N. Luzon, K. Kolan and S. Shamai

The study focuses on the displacement of settlers against their will. Based on open interviews and a sample of closed questionnaires we identify among the evacuated settlers symptoms of post traumatic grief to a place and inability to reestablish themselves in a new place. This sense of grief is strengthened by sense of betrayal as the main factor that predicts the appearance of the symptoms. The main lesson from the study is that evacuated populations must be psychologically prepared to the move prior and during the process but mostly they need to feel that the decision to evacuate them was taken for good reasons and purposes. New challenges that will leave the evacuated with sense of meaning and purpose must be defined for them.

Post traumatic grief may have also political consequences. The small number of displaced household and their isolation in Israeli society leaves them politically powerless and therefore passive in the public arena. The question arises what will be the political implications of a mass displacement from the West Bank as part of political agreements with the Palestinians? From the theory of political trauma developed by Fierke one may conclude that their marginalization may stimulate the rise of anti establishment movements that may risk the stability of Israeli society.

Community migration vs. individual migration: The Jewish evacuees of the Gaza strip

S. Arnon, N. Luzon, S. Shamai and I. Schnell

Abstracts

Sense of place components of the uprooted people of Gaza Strip and North Samaria

S. Shamai, S. Arnon, I. Schnell & N. Luzon

The study probes the meaning of the term "sense of place", by examining what characterizes each level of the scale of place (home, settlement and region), and what the main components of sense of place are. We examined 120 evacuees three years after they were removed from their homes in the Gaza Strip and North Samaria (West Bank). Their level of sense of place was investigated for both their current and their previous place, which for most evacuees was very central to their lives and beings. They still have very strong positive feelings towards their previous (lost) place (home, settlement and region) in contrast to the feelings towards their current place, particularly towards their current homes, mainly among those who do not as yet reside in their permanent settlement (55%).

The most important component of sense of place in regard to the three levels of place was the physical landscape. The sense of place toward home is also connected to the perception of how good the place is to raise a family. The quality of communal life is related mainly to the sense of place toward the settlement, and also toward the region.

Table of Contents

■ Editorial	4
<hr/>	
Evacuation and its social impacts: The evacuation of the Jewish settlers from the Gaza Strip and North Samaria	
■ I. Schnell	6
<hr/>	
On the evacuation of the Gaza Strip and North Samaria: Analysis of various aspects - Evacuation, identity, stress symptoms, etc.	
■ S. Shamai, S. Arnon, I. Schnell & N. Luzon	8
<hr/>	
Sense of place components of the uprooted people of Gaza Strip and North Samaria	
■ I. Schnell, M. Lahav, S. Arnon, N. Luzon, K. Kolan and S. Shamai	41
<hr/>	
Grief and sense of traumatic stress in response to loss of place: The case of the Jewish Gaza strip evacuees	
■ S. Arnon, N. Luzon, S. Shamai and I. Schnell	70
<hr/>	
Community migration vs. individual migration: The Jewish evacuees of the Gaza strip	
■ N. Luzon, I. Schnell, S. Shamai and S. Arnon	119
<hr/>	
Evacuation's impact on sense of identity among Gaza and Northern Samaria Jewish evacuees	
OtherArticles	
■ Yovav Eshet and Yossi Lev	145
<hr/>	
Civilians' coping with war adversities – social capital and social resilience	
■ A. Moore	159
<hr/>	
Workplace sexual harassment: Rates, characteristics and gender concepts	
■ D. Soen & V. Ne'eman-Haviv	185
<hr/>	
Vox populi: Content analysis of press responses and talk-backs to key issues of quality of life and social welfare – The cases of Judea and Samaria and the Israeli Arabs	
■ Spotlight on New Books	220
<hr/>	
■ About the authors	238
<hr/>	
■ Abstracts	I
<hr/>	

No. 11 ■ Winter 2011

Published by:

Department of
Sociology & Anthropology

**Ariel
University Center
of Samaria**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

A Journal for Study and Analysis
of Israeli Social Issues

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

**SOCIAL
ISSUES
in ISRAEL**

Editor-in-Chief:

Dan Soen

Ariel University Center of Samaria

Executive Editorial Committee:

Dr. M. Levy, Deputy-Editor, Ariel University Center of Samaria; **Dr. A. Laufer**, Netanya Academic College; **Dr. N. Leon**, Bar-Ilan University; **Dr. S. Noy**, Ashkelon Academic College

Editorial Board:

Prof. Eliezer Ben-Raphael,

Tel-Aviv University

Prof. Ran Chermesh

Ariel University Center of Samaria & Ben-Gurion University of the Negev

Dr. Nitza Davidovitch

Ariel University Center of Samaria

Prof. Eitan Elaad

Ariel University Center of Samaria

Prof. Yona Ginsburg,

Bar-Ilan University

Prof. Eva Etzioni-Halevy

Bar-Ilan University

Prof. Sarah Guri-Rosenblit

The Open University of Israel

Prof. Avi Kirshenbaum

Technion Israel Institute of Technology

Prof. Uriel Leviathan

University of Haifa

Prof. Noach Milgram

Ariel University Center of Samaria & Tel Aviv University

Prof. Nissan Rubin

Bar-Ilan University

Prof. Itzhak Schnell

Tel Aviv University

Prof. Susan Sered

Suffolk University, Boston, Mass.

Prof. Zehava Solomon

Tel Aviv University

e-mail:

soen@macam.ac.il

d.nitza@ariel.ac.il

moshele@ariel.ac.il

Editorial Address:

Department of Sociology &
Anthropology

Ariel University Center of Samaria

Ariel 44837,

Israel

Tel.: 972 3 90 66 103

Fax.: 972 3 64 73 432

Language Editor:

Eli Avrahami

English language editor:

R. Hochman

Cover Design: Idit Janovsky

Graphics: Sheer Ran

Issue No. 11
Winter 2011

ISSN 965-7376-03-3

SOCIAL
in ISRAEL

A Journal for Study and Analysis
of Israeli Social Issues

Department of Sociology
& Anthropology

Ariel
University Center
of Samaria